STUDII ŞI CERCETĂRI DE

ISTORIE VECHE

4

TOMUL 20

1969

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Prețul unui abonament anual este de 100 de lei. În țară, abonamentele se primesc la oficiile poștale, factorii poștali și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții. Comenzile și abonamentele din străinătate se primesc la CARTIMEX, București, Căsuța poștală 134–135 sau la reprezentanții săi din străinătate.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite Comitetului de redacție, pe adresa : Str. I. C. Frimu, nr. 11, București.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

TOMUL 20 Nr. 4 1969

SUMAR

Pag.

STUDII

DISCUŢII ŞI NOTE

SCIV, *tomul 20, nr. 4, p. 513–640*, Bucureşti, 1969

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE

TOME 20 Nº 4 1969

SOMMAIRE

Pag.

ÉTUDES

DISCUSSION ET NOTES

GRAVETIANUL ÎN NORD-VESTUL ROMÂNIEI

DE

MARIA BITIRI

Cunoscută ca o cultură larg răspîndită în paleoliticul superior din Europa, cultura gravetiană în aspectul ei oriental, a cuprins şi teritoriul României, marcînd aici concentrări evidente cu caractere generale comune şi mici diferenţieri zonale.

Regiunea cea mai bine studiată din acest punct de vedere la noi este Moldova unde, în special pe terasele Prutului şi Bistriţei[1], s-au descoperit numeroase aşezări care au constituit deja subiectul mai multor studii[2].

Cu prilejul valorificării materialelor de pe Bistriţa, ţinîndu-se cont de observaţiile stratigrafice, de materia primă şi de componenţa materialului litic, gravetianul de aici a fost împărţit de către C. S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu şi Fl. Mogoşanu în patru faze şi anume: inferior, mijlociu, superior şi final.

Primele două faze sînt concentrate în jumătatea superioară a depunerilor loessoidale atribuite stadiului glaciar Würm 2; faza a treia (gravetianul superior) în partea inferioară a depunerilor interstadiale W2—W3, iar gravetianul final în partea superioară a acestor depuneri şi în W3. Spre a putea distinge caracterele comune şi diferenţa dintre complexele din regiunile de nord-est şi cele din nord-vestul României, în cele ce urmează vom face o prezentare scurtă a celor patru etape de dezvoltare a gravetianului de pe Bistriţa, cu sublinierea principalelor tipuri de unelte şi materie primă. Aşa cum reiese din lucrările publicate, gravetianul inferior cuprinde în principal gratoare pe lame scurte sau pe aşchii mici, cu partea activă în general convexă, un număr relativ redus de burine de unghi şi mediane, lame simple şi lame retuşate, nuclee, toate întîlnindu-se şi în straturile aurignaciene. Noul faţă de ultimele îl constituie apariţia unor lame şi vîrfuri relativ mărunte cu una din laturi retuşată abrupt, elemente care pentru teritoriul ţării noastre marchează începutul unei noi

[1] C. S. Nicolăescu-Plopşor, Alexandru Păunescu, Florea Mogoşanu, *Le Paléolithique de Ceahlău*, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 25—30.

[2] Al. Păunescu, *Sur la succession des habitats paléolithiques et postpaléolithiques de Ripiceni-Izvor*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965.

SCIV, tomul 20, nr. 4, p. 515—531, Bucureşti, 1969

culturi. În ceea ce privește folosirea materiei prime, se remarcă, alături de roci de proveniență locală, prezența în proporții importante a silexului cretacic de bună calitate, adus aici din depozitele de pe Prut. Se menționează de asemenea descoperirea unor vetre alveolate, rotunde în plan, avînd în jurul lor gropi special amenajate pentru păstrarea focului.

În gravetianul mijlociu s-au semnalat unele deosebiri în ceea ce privește proporția unor tipuri de unelte și a materiei prime. Astfel, se constată creșterea numărului de burine care capătă forme mult mai variate, a lamelor și vîrfurilor cu latura retușată abrupt, precum și apariția unor mici străpungătoare. În raport cu faza anterioară, uneltele sînt mai numeroase și variate, avînd o tendință evidentă de microlitizare iar proporția silexului cretacic de Prut crește în dauna celorlalte roci. Cît privește vetrele de foc, acestea sînt mult mai subțiri, fără gropi în jur, păstrînd numai slabe urme de arsură a solului, cenușă și cărbuni. Gravetianul superior este mult mai sărac, reprezentînd urmele unor locuiri mai slabe. Inventarul pieselor tipice comportă aceleași elemente, cu singura deosebire că microlitizarea devine dominantă. Burinele sînt mai numeroase, în special cele de unghi, lucrate pe așchii cu latura opusă arcuită și de multe ori retușată. Gratoarele se prezintă sub diferite forme, convexe, duble, bot și gratoare-burin.

Faza finală a gravetianului de pe terasele Bistriței este bine reprezentată prin locuiri de mai lungă durată. Uneltele folosite în această fază se caracterizează prin creșterea numărului de gratoare cu forme variate. Între acestea amintim gratoarele duble, discoidale și nucleiforme. Numărul burinelor scade simțitor. În această etapă apar unele elemente noi, ca lame denticulate, lame cu scobitură, lame trunchiate oblic și retușate, precum și numeroase unelte macrolitice. Proporția silexului adus de la mari distanțe scade, folosindu-se intens rocile de proveniență locală.

În alte regiuni, cum e cazul în Țara Bîrsei, la Peștera și Gura Cheii-Rîșnov și în Banat, la Românești și Dubova, s-au descoperit doar urme sporadice de locuire gravetiană în faza tîrzie a acestei culturi[3]; de aceea socotim că divizarea cronostratigrafică a gravetianului din Moldova a ușurat în mai mare măsură interpretarea și încadrarea altor descoperiri de acest gen din restul țării, aceasta oferind un punct de plecare, o situație clară pentru comparații, necesare stabilirii asemănărilor și deosebirilor cu noile descoperiri din alte regiuni ale țării.

În ultimii ani s-au descoperit mai multe așezări gravetiene concentrate pe un teritoriu relativ restrîns în nord-vestul României, așezări care, deși cu o situație stratigrafică mai puțin clară, oferă materiale ce ridică o problematică întrucîtva diferită[4]. Spre deosebire de nordul Moldovei unde așezările gravetiene (ca și cele mai vechi de altfel) sînt situate pe terasele unor rîuri, în nord-vestul României, cetele de vînători paleolitici, purtători ai diverselor culturi s-au stabilit pe coamele unor dealuri, a căror altitudini variază între 150 și 400 m.

Pe dealuri, procesul de eroziune a acționat întotdeauna în defavoarea depunerilor, de aceea straturile sînt subțiri, iar adîncimea la care pot fi găsite urmele vechilor locuiri este cu totul redusă. Acolo unde coas-

---

[3] Al. Păunescu, *Cercetări paleolitice*, în *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 331.

[4] M. Bitiri, *Cîteva observații cu privire la paleoliticul din Oaș și periodizarea lui*, în *SCIV*, 18, 1967, 4.

tele dealurilor sînt în pantă mai lină, locurile pretîndu-se lucrărilor agricole, straturile superioare de cultură au fost distruse aproape în întregime, iar determinarea poziției stratigrafice și a apartenenței culturale este dificilă, totul făcîndu-se pe criterii tipologice, prin omologare cu alte complexe de același caracter din împrejurimi.

Prima așezare gravetiană din această parte a țării s-a descoperit în 1960 la Boinești în depresiunea Oaș[5], acesteia urmîndu-i altele pe dealurile din raza localităților Remetea[6], Călinești[7], Oașu Nou și Turulung [8].

Gravetianul de la Boinești este reprezentat printr-un strat relativ subțire, situat în depunerile gălbui și cenușii prăfoase, suprapunînd direct stratul aurignacian mijlociu. Inventarul litic constă din nuclee, lame medii și microlitice simple, vîrfuri și lame mărunte retușate abrupt pe una sau pe ambele laturi, gratoare de diferite tipuri, un străpungător pe așchie, cu marginile retușate, o lamă denticulată, așchii și spărturi atipice (fig. 1). Privite în ordinea frecvenței diferitelor tipuri de unelte, constatăm că majoritatea o formează lamele simple, mai mult de jumătate avînd tendințe evidente de microlitizare. Urmează apoi lamele retușate, unele microlitice retușate abrupt, altele medii retușate oblic. După lame, categoria cea mai numeroasă o formează gratoarele. Majoritatea sînt lucrate pe așchii scurte și groase, din care s-au obținut gratoare înalte, convexe sau gratoare-bot. Deși mai puține, sînt prezente totuși gratoarele pe lamă și gratoarele combinate. Două exemplare de dimensiuni mici au forma ovală, fiind retușate de jur-împrejur. Deosebit interes prezintă o unealtă combinată, răzuitor-străpungător, cioplită dintr-o așchie lată și scurtă, cu două laturi drepte și una curbă. Cele două laturi drepte au fost retușate și transformate în gratoare, iar pe colțul de contact al acestora, prin desprinderi mărunte s-a realizat vîrful străpungător bine ascuțit.

Ca și în stratul aurignacian, materia primă de bază o formează opalul și alte roci locale, la care se adaugă diferite roci silicioase fine și obsidiana neagră-cenușie.

Cea de-a doua așezare gravetiană din această parte a țării a fost descoperită în 1962, pe dealul Șomoș din preajma Remetei-Oașului, situat la circa 2,5 km de Coasta Boineștilor.

Șomoșul este înalt de circa 200 m, așezarea paleolitică aflîndu-se sus pe culme, pe o șa mai joasă și plată, între cele două ridicături terminale ale dealului. Așezarea are trei niveluri de locuire paleolitică, cel de-al treilea, gravetianul, suprapune un aurignacian mijlociu și se află în depunerile superioare cu aspect prăfos de culoare cenușie-gălbuie, groase de circa 30 cm. Inventarul litic este bogat, predomină însă deșeurile de prelucrare, astfel că, din totalul pieselor descoperite, mai puțin de un sfert revine pieselor tipice (23,4 %).

Numeroase și variate sînt nucleele; întîlnind aici forme prismatice și piramidale cu dimensiuni mici și mijlocii, după cum și numeroase nuclee atipice.

---

[5] Maria Bitiri, *Așezarea paleolitică de la Boinești*, în *SCIV*, XV, 1964, 2.

[6] Maria Bitiri, *Палеолит в Цара Оашулуй*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965.

[7] Maria Bitiri și Aurel Socolan, *Cercetări paleolitice în Țara Oașului*, 1966, în publicațiile Muzeului județean Maramureș.

[8] Maria Bitiri, *Raport asupra săpăturilor paleolitice din Oaș în perioada 1961—1966*, în *Materiale*, IX (sub tipar).

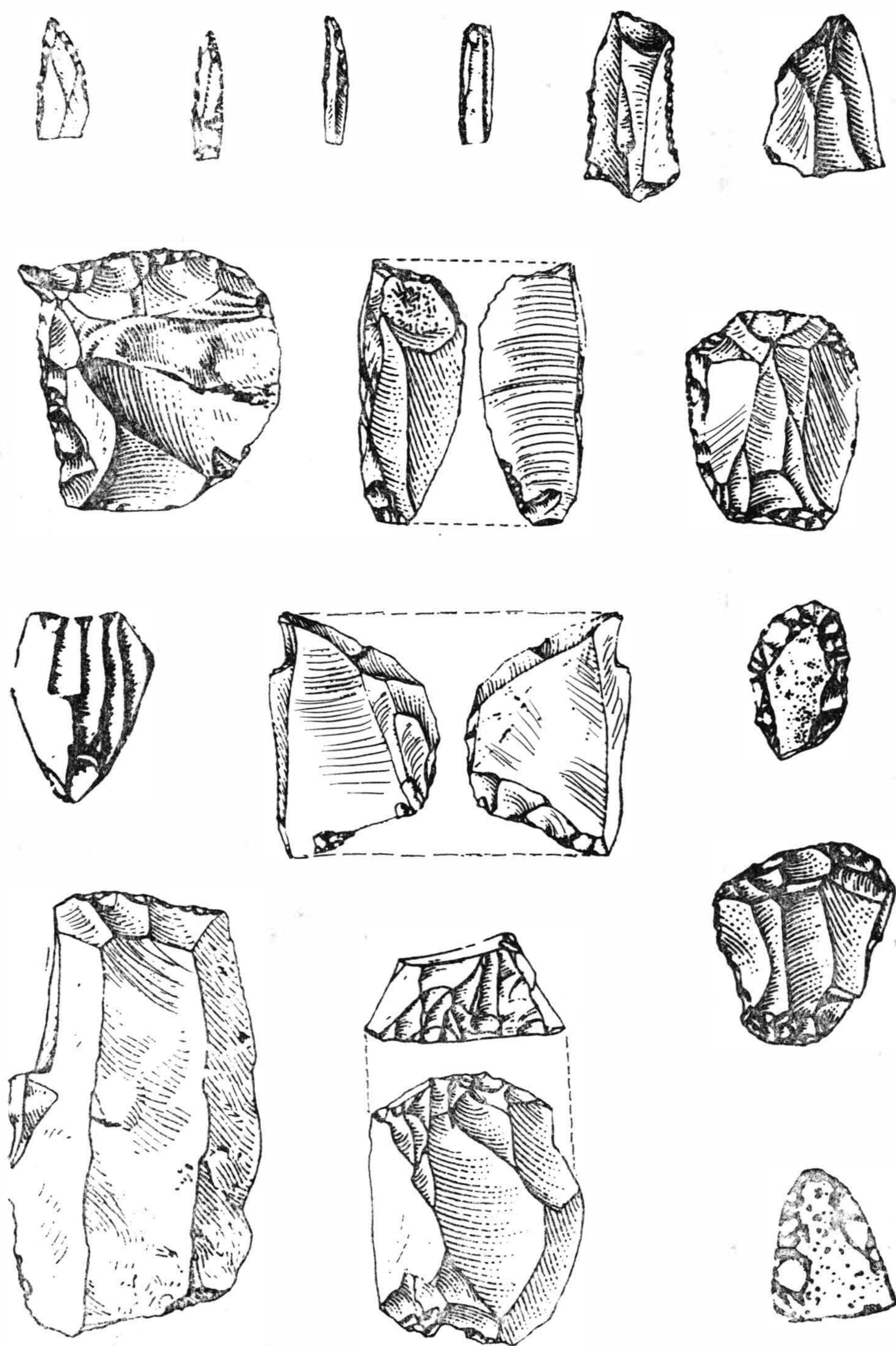

Fig. 1. — *Boinești*. Gravetian, faza II.

Cît priveşte uneltele, luate în ordinea frecvenţei lor, cele mai importante tipuri se grupează după cum urmează : lame simple, gratoare, lame şi vîrfuri retuşate abrupt, străpungătoare, lame denticulate, majoritatea cioplite din opal şi obsidiană (fig. 2).

Comparînd piesele de aici cu acelea de la Boineşti, constatăm că la Remetea-Şomoş I microlitizarea este mai accentuată, prezentînd şi unele tipuri de unelte în plus.

Nucleele au dimensiunile mai reduse şi sînt mai variate ca tipuri. Majoritatea lamelor şi a aşchiilor lamelare sînt în stare fragmentară. Dintre exemplarele întregi, menţionăm o lamă retuşată mărunt pe latura stîngă în toată lungimea ei, cu vîrful oblic, orientat spre stînga ; o lamă cu latura dreaptă retuşată abrupt ventro-dorsal, cu vîrful trunchiat oblic prin retuşe mărunte dorso-ventrale ; o lamă subţire cu latura stîngă retuşată mărunt semiabrupt, cu vîrful trunchiat prin retuşe abrupte şi o uşoară scobitură la vîrf pe latura dreaptă. Alte cîteva lame microlitice sînt retuşate abrupt, pe una din laturi în toată lungimea şi pe cealaltă numai parţial. La trei exemplare, una din laturi e formată din retuşe duble (abrazive), desprinderile întîlnindu-se pe centrul grosimii laturii abrupte. Toate trei exemplarele au laturile opuse subţiri retuşate foarte mărunt, oblic.

Gratoarele sînt numeroase şi variate ca tipuri. Ca şi la Boineşti, toate sînt cioplite pe aşchii scurte, unele mai subţiri, altele mai groase, avînd partea activă înaltă şi convexă în majoritatea cazurilor. Nu lipsesc nici gratoarele cu partea activă concavă, realizată pe aşchii, pe una, două sau chiar trei laturi, obţinîndu-se astfel gratoare multiple. Un singur exemplar are forma circulară, cu baza largă şi partea superioară înaltă, desprinderile întîlnindu-se într-un punct central.

Străpungătoarele sînt puţin numeroase, două dintre ele sînt realizate pe aşchii, între care un exemplar şi cel mai tipic, reprezintă propriu-zis o unealtă combinată gratoar-străpungător. Unealta e cioplită dintr-o aşchie subţire de silex cenuşiu, avînd unul din capete transformat în gratoar şi colţul drept din partea opusă într-un mic străpungător. Alte două exemplare sînt realizate pe vîrfurile unor lame înguste, prin retuşarea laturii stîngi, în partea de vîrf.

Burinele, tot aşa de puţine, sînt cioplite pe colţurile unor aşchii groase, care au pe una din laturi gratoare de diferite tipuri.

Cu totul izolat se întîlnesc lamele denticulate şi piesele de tip „écaillée".

În afară de piesele litice prezentate mai sus, menţionăm descoperirea unei vetre de foc amenajată pe trei lespezi de piatră aşezate una lîngă alta, toate arse. În jurul lor şi între ele s-au păstrat cărbuni mărunţi şi cenuşă de lemn.

Stratul de cultură în întregul lui păstrează caracterul de aşezare-atelier ca şi celelalte mai vechi. Chiar dacă acest strat are o grosime redusă, avînd în vedere numărul sporit al inventarului litic, după cum şi prezenţa unei vetre de foc amenajate, socotim că ultima ceată de vînători paleolitici a rămas pe Şomoş un timp relativ îndelungat.

A treia aşezare gravetiană din Oaş a fost descoperită în 1964, pe un deal din nord-vestul comunei Călineşti, la hotarul cu Gherţa Mică.

Aşezarea cuprinde două niveluri de locuire ; primul aparţine aurignacianului mijlociu, cel de-al doilea, gravetianului. Dealul este puternic

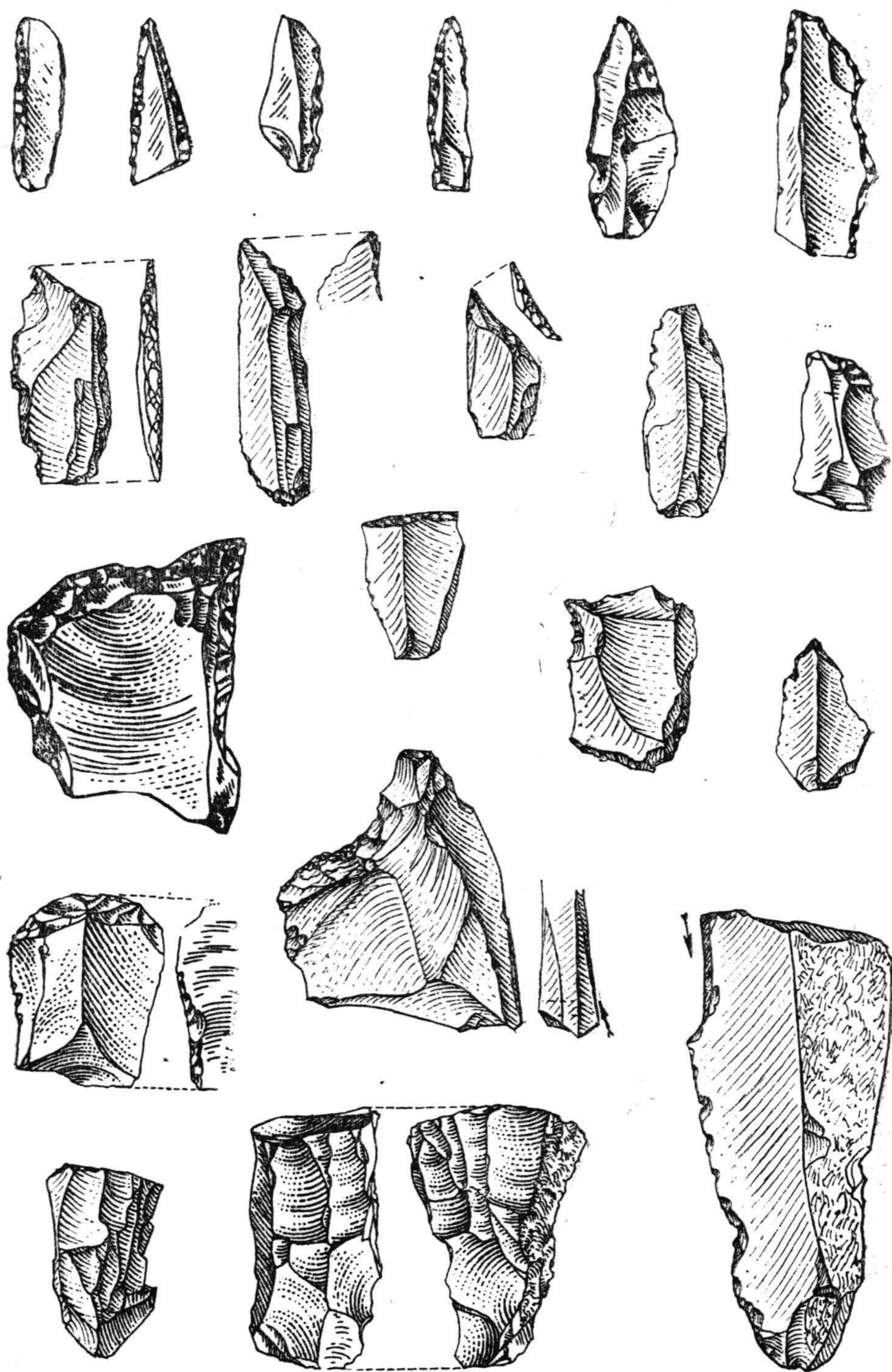

Fig. 2. — *Remetea, Şomoş I* şi *Şomoş II*. Gravetian, faza II.

erodat, avînd capătul de sud şi ambele versante înclinate mult, fapt care l-a făcut accesibil lucrărilor agricole.

Materialele ultimului strat de cultură, gravetian, încep să apară de la suprafaţa solului, în pămîntul răscolit de fierul plugului şi continuă pînă la adîncimea de circa 40 cm. Inventarul litic este destul de bogat, piesele tipice ocupînd un loc important. Între acestea amintim în primul rînd nucleele, care cuprind diverse tipuri : dimensional şi tipologic. Întîlnim nuclee cu dimensiuni medii cu două planuri de lovire şi nuclee piramidale, cu planul de lovire larg şi vîrful ascuţit ; nuclee microlitice, între care un exemplar de obsidiană, toate avînd o formă corectă, cu unul sau două planuri de lovire. Adăugăm la acestea un număr mare de bulgări nucleari de pe suprafaţa cărora s-au desprins în mod anarhic lame şi aşchii de diferite dimensiuni (fig. 3).

Lamele, ca şi toate celelalte categorii de unelte, sînt în stare fragmentară. Cîteva exemplare sînt retuşate parţial sau în toată lungimea ambelor laturi. Una dintre acestea are în vîrf o desprindere de burin, singura unealtă de acest gen în aşezarea de care ne ocupăm.

Gratoarele sînt cioplite în majoritate pe capăt de lamă frîntă. Un singur exemplar este întreg, acesta fiind realizat pe capătul unei lame mai groase, triunghiulară în secţiune, retuşată semiabrupt pe ambele laturi în toată lungimea lor. În tot inventarul s-a găsit un singur străpungător cioplit pe o lamă îngustă, triunghiulară în secţiune. Vîrful este ascuţit, ambele laturi retuşate abrupt, iar pe partea dreaptă poartă o mică scobitură.

Continuînd cu prezentarea uneltelor retuşate abrupt, meţionăm două lame care au una din laturi groasă, realizată prin retuşe duble şi o a treia, microlitică, retuşată numai ventro-dorsal pe una din laturi.

În întregul său, inventarul litic din cel de-al doilea nivel de locuire de la Călineşti I prezintă o microlitizare evidentă faţă de primul nivel. Apar şi cîteva piese de obsidiană, între care şi un nucleu, care alături de tipurile de unelte descrise şi poziţia lor stratigrafică, apropie această aşezare în primul rînd de cea de la Boineşti.

Revenind asupra materiei prime, menţionăm că alături de rocile locale, în special opalul care predomină şi aici, în proporţii reduse sînt prezente obsidiana şi silexurile de bună calitate. Între acestea remarcăm apariţia cîtorva piese din silex albastru patinat în alb, foarte asemănător cu silexul cretacic de Prut, folosit în proporţii dominante în aşezările din nord-estul României şi Cîmpia Rusă.

La circa 15 km nord-vest de Călineşti, ieşind mult din Oaş şi intrînd în Cîmpia Someşului, s-a descoperit aşezarea gravetiană de pe Dealul Pustiu, în raza comunei Turulung.

Dealul Pustiu, un piemont a cărui altitudine este de circa 400 m, se află în zona de contact a depresiunii Oaş cu Cîmpia Someşului, la Porţile Talmei şi Turului. Ca şi numeroasele piemonturi din interiorul depresiunii Oaş, Dealul Pustiu are pantele neregulate, rezultat al degradărilor de teren produse în timp, prezentînd pe alocuri versante abrupte, după cum şi pante mai line.

Sus pe culme, în poiana de pe capătul nordic al dealului, la suprafaţa solului, s-au descoperit mai multe piese paleolitice, scoase atît prin săpături în timpul desfundării pămîntului în vederea împăduririi poienii, cît şi în urma eroziunii naturale.

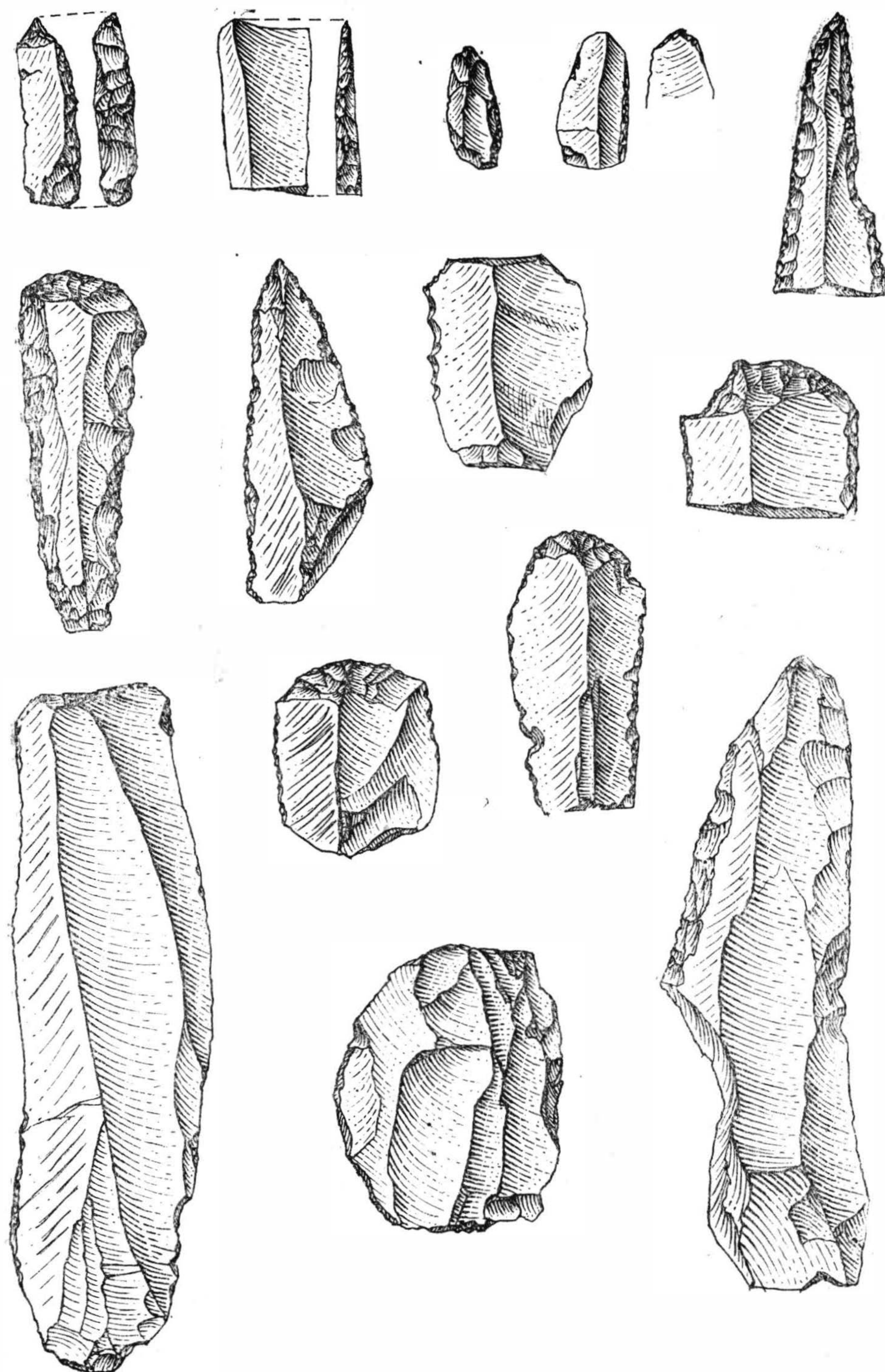

Fig. 3. — *Călinești I*. Gravetian, faza I.

De-a lungul poienii, care prezintă o ușoară alveolare spre mijloc, s-au deschis mai multe secțiuni spre a identifica poziția stratigrafică a urmelor de locuire și centrul așezării paleolitice.

Fiind vorba de culmea unui deal înalt, a cărei suprafață este intens degradată, stabilirea poziției stratigrafice a descoperirilor arheologice rămîne o problemă dificilă. Așa cum se prezintă situația în prezent, stratul superior are o alcătuire granulometrică luto-prăfoasă, de culoare închisă, suprapunînd un strat gălbui mai argilos. Ambele straturi sînt relativ subțiri, fiecare dintre ele nedepășind grosimea de 0,30 m. La circa 0,45—0,50 m adîncime, culoarea solului devine mai roșcată; în componența acestui strat intră însă mult pietriș provenit din dezagregarea rocii de bază, fapt care n-a permis adîncirea săpăturilor.

În urma lucrărilor pentru împădurirea poienii și sub influența precipitațiilor sezoniere, eroziunea a devenit tot mai activă ducînd la distrugerea aproape totală a așezării paleolitice. Prin săpăturile arheologice intreprinse în 1966 și 1967 s-a recuperat un număr restrîns de materiale, necesare stabilirii ariei culturale din care face parte și vîrsta acestei așezări.

Stratul de cultură se găsește în partea inferioară a depunerilor gălbui și partea superioară a celor luto-prăfoase de culoare închisă, între circa 0,15—0,40 m adîncime.

Colecția de materiale litice recuperate din această așezare cuprinde următoarele categorii de unelte : nuclee, lame simple, lame retușate, gratoare, burine, o lamă denticulată, străpungătoare, după cum și un număr important de așchii de cioplire (fig. 4).

Înainte de a trece la prezentarea fiecărei categorii de unelte, menționăm faptul că materia primă folosită este aceea în general cunoscută în așezările paleolitice din Oaș, opalul în primul rînd, obsidiana și gresia de prund.

Nucleele sînt variate ca tipuri și dimensiuni, unele exemplare au un singur plan de lovire larg, format dintr-o suprafață plană și vîrful ascuțit, piese întîlnite în special în așezările gravetiene din Oaș. Nu lipsesc nici nucleele cu două planuri de lovire special amenajate, desprinderile de lame și așchii făcîndu-se din ambele capete.

Gratoarele sînt cioplite pe așchii și pe lame simple sau retușate, cu partea activă convexă sau oblică.

Un număr important de lame cu dimensiuni medii și mici au ambele laturi retușate. Dintre acestea menționăm o lamă așchiară scurtă, retușată oblic, în trepte, atît în vîrf cît și pe ambele părți în toată lungimea lor; două lame mici în stare fragmentară cu laturile retușate mărunt, semiabrupt. Una dintre ele are pe latura stîngă mai multe adîncituri mărunte, despărțite de proeminențe inegale care-i dau aspectul de lamă denticulată neregulat.

Un alt exemplar cioplit din obsidiană neagră are laturile parțial abrupt, parțial semiabrupt, vîrful piesei fiind spart în vechime. Din colecție mai face parte un mic străpungător cioplit pe o așchie lungă de 3 cm, cu o latură mai groasă și abruptă, formată prin desprinderea de la nucleu, cealaltă latură fiind retușată mărunt, semiabrupt. În partea de vîrf a piesei, pe ambele colțuri sînt dispuse egal două scobituri formate prin retușe, partea de mijloc prezentînd o mică proeminență, care se prelungea sub forma unui străpungător.

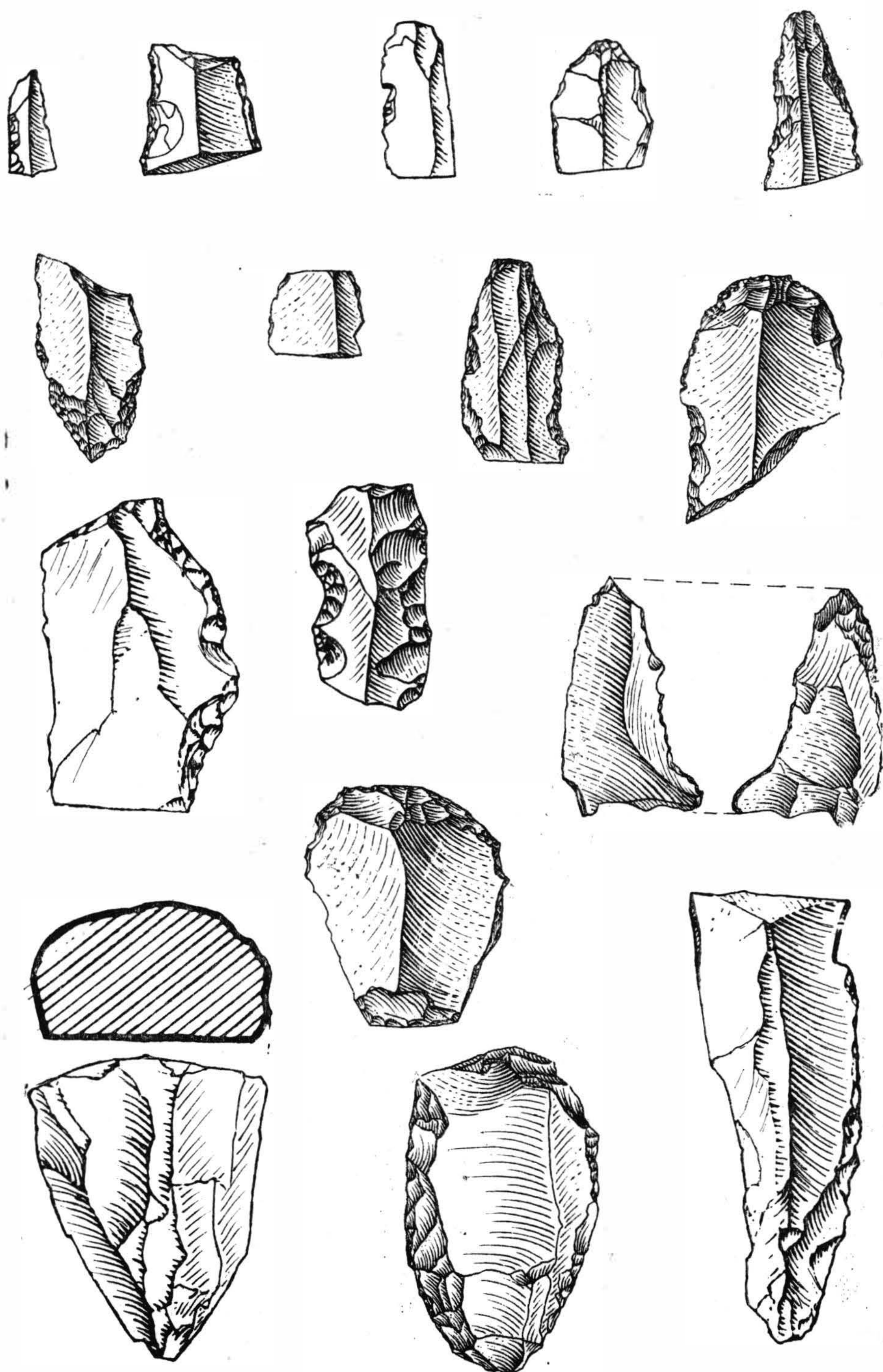

Fig. 4. — *Turulung-Dealul Pustiu.* Gravetian, faza I.

Două burine, între care unul dublu, realizat pe două colţuri ale unei lame frînte şi altul de asemenea de colţ, pe o lamă microlitică fragmentară, vin să completeze gama de unelte ce caracterizează ultima cultură paleolitică — gravetianul — din nord-vestul României.

În sudul şi sud-vestul Ţării Oaşului, în cîteva puncte din raza comunelor Oaşu-Nou şi Medieşul Aurit, la suprafaţă sau în deschideri naturale, în timpul cercetărilor întreprinse în campania 1967, s-au descoperit piese de silex, opal şi obsidiană, care indică sigur urme de locuire paleolitică.

Caracterul pieselor descoperite ne face să ne gîndim la prezenţa în aceste locuri a gravetianului. Precizări însă vom putea face numai în urma unor săpături şi sondaje întreprinse pe locurile respective.

Condiţiile descoperirii gravetianului din nord-vestul României nu ne permit o încadrare geocronologică precisă. Remarcăm însă faptul că majoritatea suprapun straturi de cultură mai vechi, de vîrstă aurignaciană mijlocie, aflate aici ca şi în întreaga ţară în depuneri atribuite de C. S. Nicolăescu-Plopşor stadiului glaciar W2[9].

În întregul lui, inventarul aşezărilor gravetiene are un fond comun cu aurignacianul pe care îl suprapune. În proporţii care diferă de la un punct la altul, în gravetian piesele se microlitizează şi se completează cu lame mărunte şi vîrfuri retuşate abrupt, străpungătoare, lame denticulate, lame trunchiate etc.

Piese asemănătoare celor din complexele mai vechi, aurignaciene ca : nuclee prizmatice şi piramidale, gratoare pe aşchii scurte şi lame, burine la care se adaugă un număr încă redus de lame mărunte, vîrfuri retuşate abrupt şi numai izolat străpungătoare şi lame denticulate, întîlnite în straturile gravetiene de la Călineşti I şi Turulung, ne fac să atribuim aceste aşezări fazei timpurii a gravetianului, corespunzătoare fazei inferioare sau de început a acestei culturi din estul ţării.

În pofida situaţiei stratigrafice destul de neclare a aşezărilor gravetiene din nord-vestul României şi lipsei faunei de orice fel, la o analiză temeinică a descoperirilor am putut distinge la Boineşti, Remetea-Şomoş I şi Şomoş II, o fază mai tîrzie a acestei culturi. Constatarea se bazează pe prezenţa în complexele amintite a unui număr sporit de nuclee microlitice, gratoare de diverse tipuri, lame denticulate, lame cu scobitură şi lame trunchiate, ultimele lipsind cu desăvîrşire din complexele mai timpurii.

Fiind vorba de aceeaşi cultură, principalele tipuri de unelte din aşezările gravetiene din regiunile de nord-est şi nord-vest a României sînt asemănătoare ; complexele din cele două regiuni prezintă însă şi unele diferenţieri zonale, exprimate în primul rînd prin diversitatea materiei prime. Astfel, în regiunea nord-estică s-a folosit în principal silexul cretacic albastru, în timp ce în nord-vest rocile de bază sînt cele de origine vulcanică, între care şi obsidiana pură.

În regiunea de est a României situaţia stratigrafică şi evoluţia generală a culturii au permis distingerea a patru etape de dezvoltare, în nord-vest distingem doar două faze. Din acest punct de vedere, ca şi prin zona geografică din care fac parte, Oaşul şi împrejurimile lui, ca şi prin materia primă folosită la făurirea uneltelor, gravetianul de aici se încadrează în

[9] *Istoria României*, I, 1960, p. 20.

aria culturilor paleolitice dezvoltate în depresiunea din curbura interioară a Carpaţilor nord-răsăriteni, zonă străbătută de Tisa superioară şi afluenţii ei.

Studiind culturile paleolitice din Slovacia răsăriteană, J. Barta şi L. Banesz au distins pe acest teritoriu două faze de dezvoltare a gravetianului. O fază mai timpurie, de vîstă W2/W3, la Cojkov I stratul inferior şi Kašov[10], la care pot fi adăugate aşezările gravetiene mai timpurii de la Boineşti, Călineşti I şi Turulung din vestul României, după cum şi cele de la Sagvár, Dunaföldvár şi Szeged-Öthalom, de pe teritoriul Ungariei, unde, după indicaţiile lui M. şi V. Gábori, sînt prezente încă unele elemente arhaice[11]. A doua fază, mai tîrzie, de vîrstă W3, a fost identificată la Cejkov I nivelul superior. Acestei faze îi atribuim noi aşezările de la Remetea-Şomoş I şi Şomoş II. De aceeaşi vîrstă dar întrucîtva diferite prin componenţa tipologică a inventarului litic, sînt cele dintre Szob şi Vác pe Dunăre în Ungaria, unde ca şi în aşezările de aceeaşi vîrstă din vestul Slovaciei, au apărut cîteva vîrfuri cu scobitură laterală, care lipsesc atît din gravetianul din România în general, cît şi din cel est-slovac.

Cele cîteva piese cioplite din silex cretacic de origine răsăriteană descoperite la Călineşti I ar putea confirma ipoteza formulaţă şi susţinută de mai mulţi autori, potrivit căreia gravetianul oriental a pătruns prin nord-est, pe văile Tisei şi Uzului, mai ales că în Ucraina subcarpatică, pe unele dealuri din Ujgorod şi împrejurimi, s-au descoperit cîteva aşezări cu inventar din silex şi obsidiană[12].

O dată pătruns în bazinul intracarpatic, gravetianul s-a grefat pe aurignacianul mijlociu, fără a mai primi alte influenţe, dovadă fiind unitatea tehnicii de cioplire şi a materiei prime.

Problema originii gravetianului oriental a fost şi continuă să fie discutată; cercetările din ultimii 10—15 ani vin însă să completeze vechea documentaţie, făcînd posibilă distingerea unei variante locale, după cum şi observaţii cu privire la direcţia de mişcare în timp a unor grupuri purtătoare de faciesuri aparte.

În 1938, cînd D.A.E. Garrod definea gravetianul oriental ca o formă a aurignacianului superior de origine orientală, conchidea că centrul de difuziune a fost Ucraina şi Rusia centrală. Pe baza numeroaselor cercetări şi a studiilor complexe efectuate în domeniul paleoliticului specialiştii definesc evoluţia culturii în această epocă pe teritoriul Uniunii Sovietice, ca avînd un caracter zonal pronunţat stabilind asemănări şi deosebiri de la o regiune la alta.

Astfel, după S. N. Bibicov, teritoriul Uniunii Sovietice a cuprins cinci regiuni principale, în care culturile paleolitice au avut specificul lor

---

[10] J. Barta, *Палеолит Словакии в свете стратиграфии плеистоцена*, în *Stratigraphy and periodisation of the Palaeolith of Eastern and Central Europe*, Moscova, 1965; L. Banesz, *Die altsteinzeitlichen Funde der Ostslowakei*, în *Quarter*, Bd. 18, 1967.

[11] M. Gábori, V. Gábori, *Etudes archéologiques et stratigraphiques dans les stations de loess paléolithiques de Hongrie*, în *Acta Arch-Budapesta*, VIII, 1957; M. Gábori, *Beiträge zum Paleolithikum des Donaugebietes*, în *Acta Arch—Budapesta*, tom. XVI, fasc. 3—4, 1964.

[12] J. Skutil, *Paleolitikum Slovenska a Podkarspatskej Rusi*, în *Turciansky Svätý Martin*, 1938; V. V. Pronin, *Archeologickè nálezy na Cerneckej hore v Mukaceva*, în *Studijne zvesti AÚSAV*, 3, 1959.

de dezvoltare[13]. A.N. Rogacev, sprijinindu-se pe situaţia din regiunea Nistrului mijlociu şi din Crimeea, consideră că în Europa periglaciară au existat zone unde dezvoltarea culturii paleolitice a mers liniştit, fără influenţe din afară. După părerea sa, pe Don şi mai spre nord locurile au fost ocupate pe măsura înmulţirii populaţiilor în sud şi răsărit[14]. P. I. Boriscovschi găseşte mai multe asemănări între paleoliticul superior din Cîmpia Rusă şi cel din Europa centrală şi apuseană decît între paleoliticul superior din Cîmpia Rusă şi cel din Crimeea, din Caucaz sau din Siberia. Constatarea este pusă pe seama faptului că paleoliticul superior din Cîmpia Rusă şi Europa centrală şi apuseană aparţine zonei periglaciare a dezvoltării culturii paleolitice, deşi în interiorul acestei zone sînt multe deosebiri[15].

Aşadar, luată în ansamblul ei, întreaga regiune periglaciară a Europei prezintă asemănări în evoluţia culturii materiale paleolitice; în cadrul ei însă se disting unele zone mai restrînse, fiecare avînd pe lîngă fondul general comun (în cazul gravetianului oriental, fondul aurignacian) multe elemente specifice. Ţinînd seamă de caracteristicile generale ale gravetianului deja stabilite în zonele mai restrînse care se profilează pe măsura adîncimii cercetării, în cele ce urmează vom încerca să distingem care anume dintre aceste zone au influenţat evoluţia paleoliticului din nord-vestul României şi în ce măsură.

Prin vechimea cercetărilor şi importanţa deosebită a descoperirilor, paleoliticul din regiunea Donului, care cuprinde în principal zona Kostenki-Borşevo, a atras de mult atenţia cercetătorilor. Faima descoperirilor din Kostenki alături de teoria, în general acceptată, a originii estice a ultimei culturi a paleoliticului superior, a dat temei multor specialişti din centrul Europei ca la constatarea unor influenţe răsăritene în inventarul unor staţiuni din această vreme să le pună pe seama faciesului kostenkian. Corespunde asta realităţii şi care este situaţia măcar şi în linii generale a culturilor poleolitice de la Kostenki? Zona Kostenki are în primul rînd o situaţie stratigrafică complicată şi cuprinde complexe cu inventar foarte variat de la o staţiune la alta, fapt care a prilejuit atît geologilor cît şi istoricilor multe studii şi ipoteze contradictorii[16]. Lăsînd la o parte problema denumirii culturilor paleolitice, care pe măsura identificării unor faciesuri aparte devine tot mai complicată, menţionăm că la Kostenki s-au distins pînă acum mai multe faciesuri şi anume: un facies mai timpuriu, de vîrsta W1/W2, denumit de A. N. Rogacev faciesul Kostenki-Streleţcaia, acesta găsindu-şi ecoul mai tîrziu în aşezarea de la Sunghiri, lîngă Vladimir, nici ea nu cu mai puţine interpretări contradictorii[17]. Din această fază fac parte stratul V (de jos) de la Kostenki I şi stratul I de la Kosten-

---

[13] I. N. Bibicov, *The Palaeolithic of Eastern Europe*, în *V. Internationaler Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg*, 1958, p. 97. Pentru teritoriul Uniunii Sovietice autorul distinge următoarele cinci regiuni culturale paleolitice: 1, Volga—Cama; 2, Donul mijlociu; 3, Nipru—Desna; 4, Bug—Nistru; 5, Azov—Marea Neagră, subliniind că fiecare din regiunile amintite îşi are specificul ei de dezvoltare.

[14] A. N. Rogacev, *Аносовка II, новая многослойная стоянка в Костенках*, în *KS*, 82, 1961, p. 96.

[15] P. I. Borisovschi, *Вопросы периодизации верхнего палеолита Русской равнины* în *Материалы Совещания по изучению Четвертичного периода*, t. I, 1961, p. 257.

[16] P. I. Borisovschi, *Некоторые спорные вопросы палеолита Костенок*, în *KS*, 78, 1960.

[17] *Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы*, Moscova, 1965, p. 229—230.

ki XII (Streleţkaia) ambele cuprinzînd vîrfuri bifaciale între care unele cu scobituri la bază. Contemporan cu acesta a existat un alt facies fără vîrfuri bifaciale, identificat în stratul inferior de la Kostenki V şi stratul inferior din staţiunea Telman. În timp, acestora le urmează complexe mai tîrzii de tip şi vîrstă aurignaciană, care, după A. P. Ocladincov sînt rezultatul pătrunderii unor grupuri de vînători paleolitici din vestul Europei[18]. Faza mai tîrzie a culturii paleolitice de pe Don e reprezentată de faciesul Kostenki propriu-zis, care cuprinde vîrfuri şi lame cu latură retuşată abrupt, unele exemplare prezentînd retuşe la unul sau ambele capete şi pe partea ventrală, gratoare nucleiforme, gratoare pe aşchii, lame denticulate şi vîrfuri cu scobitură laterală, cunoscute sub denumirea de „pointes à crans". Scobitura este realizată prin retuşe oblice adînci, ambele capete ale piesei sînt ascuţite şi retuşate pe ambele părţi. Majoritatea pieselor de acest gen sînt realizate pe lame relativ late. La acest inventar se adaugă numeroase obiecte de artă, între care renumitele statuete aflate în stratul superior de la Kostenki I, care a şi adus iniţial faima acestei „zone paleolitice".

În cadrul unei teme prin care se propunea analiza staţiunilor gravetiene din nord-vestul României, ne-am permis o paranteză mai largă asupra unora din multiplele probleme ce le ridică descoperirile paleolitice de pe Don, evidenţiind o dată în plus ce reprezintă faciesul Kostenki şi totodată faptul că în afara elementelor generale comune, după părerea noastră, nimic din ceea ce este specific pentru Kostenki nu întîlnim în gravetianul României în general, după cum nici în cel de pe Tisa superioară. Tocmai lipsa elementelor specifice pentru faciesul Kostenki ne determină să credem că ultima cultură a paleoliticului nostru superior nu poate fi considerată drept kostenkiană [19].

Am insistat asupra acestei probleme şi prin faptul că L. Banesz ocupîndu-se de paleoliticul Slovaciei orientale şi făcînd legăturile ce se cuvin cu descoperirile din zona de nord-vest a României, observă unele influenţe răsăritene în evoluţia gravetianului, pe care le pune tot pe seama faciesului Kostenkian [20]. Este adevărat că în Slovacia s-au descoperit cîteva vîrfuri cu scobitură laterală, dar acestea sînt în aşezări din partea vestică a acestui teritoriu unde culturile paleolitice prezintă mai multe deosebiri faţă de cele din est, deosebiri subliniate de J. Barta [21]. Concepţia potrivit căreia gravetianul ar fi o cultură unitară de origine răsăriteană răspîndită pe un teritoriu foarte vast ca şi asemănarea izbitoare dintre complexele central-europene de la Willendorf II, stratul 9 şi Pavlov pe de o parte şi complexele stratului superior de la Kostenki I pe de altă parte, au făcut pe specialişti ca în majoritatea cazurilor cînd au constatat unele influenţe răsăritene în evoluţia culturii mai tîrzii a paleoliticului superior, să le pună pe seama faciesului Kostenkian.

---

[18] A. P. Ocladnicov, *Некоторые вопросы изучения верхнего палеолита СССР.*, în *SA*, 21, 1954.

[19] *Istoria României*, I, 1960, p. 21.

[20] L. Banesz, *Eine neue Aurignacien—Gruppe im Oberen Theissgebiet*, în *AR*, 1, 1968.

[21] După J. Barta, vîrfurile cu scobitură laterală specifice pentru faciesul Kostenki se întîlnesc în faza tîrzie de dezvoltare a gravetianului oriental (W3), în aşezări concentrate pe cursul mijlociu al rîului Vah de la Goloveţ pînă la Trencin, după cum şi în preajma Nitrei.

Studii mai recente, bazate pe stabilirea cronologiei absolute a unora dintre așezările în cauză și precizările stratigrafice aduse altora, subliniază că faciesul Kostenki este rezultatul unor mișcări de populații vest-est, și nu invers, acesta reprezentînd ecoul mai tîrziu al evoluției unei culturi formate în centrul Europei. Exemplificînd evoluția în drumul parcurs către răsărit a culturii gravetiene de tip Kostenki-Willendorf, cum o denumește, G. P. Grigoriev, distinge trei faze și anume : faza I — Austria, în a doua jumătate a stadiului glaciar Würm 2 — stratul 9 Willendorf II ca și stațiunile Willendorf I și III—VII: faza II — Moravia-Pavlov. Mai timpurie în această fază e socotită așezarea Petrșcoviţe din interstadiul W2/W3 ; faza III — Rusia, cu stațiunile : Berdîj, Avdeevo, Kostenki I, stratul superior, toate avînd ca elemente comune vîrful cu scobitură laterală, lama-vîrf retușată, gratoarele masive pe lame lungi, obiecte de artă [22], elemente ce lipsesc din stațiunile gravetiene din curbura interioară a Carpaților nord-orientali.

Așa stînd lucrurile cu faciesul Kostenki, în cele ce urmează vom încerca să stabilim care anume din zonele paleolitice estice au influențat evoluția culturii din bazinul Tisa superioară Someș-Tur. Arătam mai sus că inventarul stațiunilor gravetiene din această zonă constă în primul rînd dintr-un fond aurignacian cu lame retușate, burine, gratoare pe așchii scurte și lame, avînd în plus vîrfuri și lame mărunte retușate abrupt, piese microlitice, străpungătoare, lame denticulate. Caractere asemănătoare prezintă numeroasele stațiuni gravetiene de pe Nistrul mijlociu, Prut și Bistrița, regiuni studiate destul de amănunțit în ultimii ani.

Așa cum reiese din publicațiile lui A. P. Cernîș, în zona Nistrului mijlociu pînă în 1959 se cunoșteau 318 așezări paleolitice pe un teritoriu cuprins aproximativ între Chișinău și Stanislav. Dintre acestea 194 aparțin paleoliticului superior, utilajul lor litic constînd în principal din lame, gratoare și burine. În exemplare puține, vîrfurile și lamele mărunte cu latura retușată abrupt apar în așezări atribuite fazei de început a paleoliticului superior, alături de piese de tip aurignacian, în amestec cu unele exemplare musteriene, cum e cazul stratului 10a din așezarea Molodova V și stratul I de la Babin I. Pe măsură ce se înaintează în timp, aceste tipuri de unelte se înmulțesc, ajungînd ca în cea de-a treia treaptă a paleoliticului superior să devină tipuri caracteristice, alături de cele arătate mai sus [23].

Prin cercetările mai vechi ale lui L. Kozlowski, I. Krucovski și M. I. Smișco, apoi ale lui P. I. Borisovschi și A. P. Cernîș, în regiunile Cernăuți și Stanislav s-au descoperit o serie de așezări paleolitice tîrzii pe dealuri, în depuneri subțiri, la adîncimi mici cu inventar microlitizat, constînd din nuclee, lame și vîrfuri cu latura teșită, gratoare și burine, deșeuri de prelucrare etc., cum sînt Racoveț în raionul Obertin, Gorodnița I—III în raionul Gorodensk și altele. Pe malul stîng al Nistrului sînt

---

[22] G. P. Grigoriev, *Миграции, автохтонное развитие и диффузия в эпоху верхнего палеолита*, comunicare ținută la al VII-lea congres internațional de antropologie și etnografie, Moscova, 1964; idem; *Крымская. Виллендорфская и Павловская культуры в Средней Европе Археология Старого и Нового света*, Moscova, 1966.

[23] A. P. Cernîș, *Поздний палеолит Среднего Приднестровья*, în *Труды по изучению Четвертичного периода*, XV, 1959. Autorul împarte paleoliticul superior de pe Nistru în șapte etape de dezvoltare, primele trei atribuindu-le aurignacian-solutreanului, a patra, a cincea și a șasea, diferitelor faze magdaleniene și a șaptea, mezoliticului.

menţionate o serie de aşezări similare ca poziţie geografică şi aspect cultural, în preajma comunei Balamutovka, descoperite de B. A. Timoşciuc. Aici, în patru puncte, s-au descoperit resturi faunistice şi inventar litic mărunt, constînd din nuclee piramidale, lame şi vîrfuri cu latura teşită, puţine străpungătoare, gratoare etc. În preajma aceleiaşi comune s-au mai descoperit alte trei aşezări de aceeaşi vîrstă pe dealuri cu diferite înălţimi. Pentru toate aşezările amintite se subliniază cantitatea mare de deşeuri, caracterul de atelier al aşezărilor [24]. Prin tipologia uneltelor şi caracterul aşezărilor acestea corespund întru totul aşezărilor noastre din nord-vestul României.

Dincoace de Carpaţi, în regiunea Ujgorod, prin cercetările mai vechi ale lui J. Skutil se cunosc două aşezări în regiunea de deal, la Mucacevo şi Beregovo, în ultimii ani menţionîndu-se multe alte puncte pe diferite dealuri în preajma sau chiar în oraşul Ujgorod. Ultimele sînt însă descoperiri de suprafaţă sau provin din săpături ocazionale [25]. Important pentru problema pe care o studiem, e faptul că în aceste puncte se menţionează prezenţa obsidianei care lipseşte dincolo de Carpaţi şi, acest fapt, alături de poziţia de înălţime a aşezărilor şi componenţa inventarului dovedesc unitatea acestora cu cele din regiunea de care ne ocupăm.

Date fiind asemănările inventarului staţiunilor noastre din a doua jumătate a paleoliticului superior, atribuite gravetianului oriental, cu cele din zona Nistrului mijlociu, socotim că grupurile din această regiune au pătruns pe teritoriul ţării noastre şi au influenţat evoluţia aurignacianului. În partea de răsărit a României pe Prut şi Bistriţa, pe lîngă tipurile de unelte care sînt comune s-a folosit şi aceeaşi materie primă, silexul cretatic albastru, aflat din abundenţă atît pe Prut cît şi pe Nistru. Cît priveşte cultura post-aurignacian-mijlocie din Oaş, Slovacia orientală şi Ungaria de nord-est, ea este rodul fondului local, aurignacian, în amestec cu elemente răsăritene pătrunse din zona Nistrului mijlociu şi nu din regiunea Donului, pătrunse în bazinul din curbura interioară a Carpaţilor nord-răsăriteni prin nord-est, aşa cum propuneau şi M. şi V. Gábori [26], prin Valea Tisei şi a afluenţilor ei.

Determinarea vîrstei absolute a unor aşezări pe bază de C14, permit să concludem că vîrsta staţiunilor gravetiene din zona de care ne ocupăm poate fi cuprinsă între datele de 23 000 ani (vîrsta absolută stabilită pentru stratul VII din staţiunea Molodova V pe Nistrul mijlociu) şi 17 000—18 000 ani (vîrsta absolută a gravetianului superior de la Sagvár-Ungaria) [27].

Chiar dacă pentru moment nu putem stabili o cronologie absolută a evoluţiei gravetianului oriental din nord-vestul României, în etapa actuală a cercetărilor s-au precizat două faze în dezvoltarea acestei culturi. Aceasta, alături de distingerea asemănărilor şi deosebirilor cu zonele înconjurătoare, constituie un important pas înainte în cercetarea paleoliticului nostru, într-o regiune unde cu cîţiva ani în urmă nici nu se bănuia existenţa unor aşezări gravetiene.

---

[24] J. Skutil, *op. cit.*, ; L. Kozlowski, *Zarys Pradziejów Polski Poludniowo-Wschedniej*, Lwow, 1939; P. I. Borisovschi, *Палеолит Украины*, Moscova-Leningrad, 1959.

[25] P. P. Sova, *Палеолитичнiе визцезнахождения в Гужгородi* în *Археология*, XVII, Kiev, 1964, p. 180—187.

[26] M. Gábori, V. Gábori, *op. cit.*, nota 10.

[27] I. K. Ivanova, *Геологический возраст исскопаемого человека*, Moscova, 1965, p. 133—139.

LE GRAVETTIEN AU NORD-OUEST DE LA ROUMANIE

RÉSUMÉ

Ces dernières années on a découvert plusieurs établissements gravettiens parsemés sur un territoire relativement restreint du nord-ouest de la Roumanie. Mentionnons qu'ils sont tous emplacés sur des crêtes de collines dont l'altitude varie entre 150 m et 400 m. Dans certaines établissement tels ceux de Boineşti de Remetea, de Călineşti, de Turulung, etc., les couches d'habitat sont relativement minces et se trouvent superposées, dans la majorité des cas, à des établissements plus anciens datant de l'Aurignacien moyen.

A la différence d'autres régions du pays, telles la Moldavie et le sud-est de la Transylvanie, où de nombreux établissements de ce genre ont été découverts et où la matière première de base est le silex de différentes nuances, dans le nord-ouest de la Roumanie on a surtout utilisé des roches d'origine volcanique, entre autres, l'obsidienne pure.

Le mobilier des établissements gravettiens a dans son ensemble, un fonds commun avec l'Aurignacien qu'il recouvre. Il s'agit en premier lieu des lames simples et à retouches obliques, des grattoirs de différentes formes et des burins. Dans des proportions qui diffèrent d'un endroit à l'autre, ce mobilier comprend aussi des outils plus petits (microlithes) et leur répertoire est complété par des lames et des pointes minuscules à retouches abruptes, des lames denticulées, des lames à troncature, etc.

Malgré la situation stratigraphique assez incertaine et le manque total de tout reste faunistique, on a pu pourtant — sur la foi de l'analyse du mobilier — établir deux phases de développement du Gravettien : une phase plus ancienne à Călineşti I et à Turulung et une phase plus récente à Boineşti, Remetea-Şomoş I et Şomoş II, homologuées aux découvertes similaires de la Slovaquie orientale et du Dniestr moyen.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — *Boineşti*, Gravettien, phase II.
Fig. 2. — *Remetea-Şomoş I* et *Şomoş II*. Gravettien, phase II.
Fig. 3. — *Călineşti I*. Gravettien, phase I.
Fig. 4. — *Turulung-Dealul Pustiu*. Gravettien phase I.

DUNĂREA ÎN ORIZONTUL GEOGRAFIC ANTIC

DE

ACAD. EMIL CONDURACHI

Numeroasele probleme ale regiunii dunărene au fost nu o dată luate în consideraţie de către istorici şi geografi [1]. Ele sînt însă departe de a fi pe de-a întregul rezolvate, cu atît mai mult cu cît, în lipsa unor informaţii mai precise, istoricul trebuie să facă permanent apel fie la arheologie, fie la lingvistică sau, şi mai bine spus, la amîndouă dintr-o dată. Este cazul cu problema de care avem intenţia să ne ocupăm şi anume cu apariţia Dunării în orizontul geografic al istoriei greceşti, ceea ce revine la a spune în orizontul geografic al istoriei universale.

Am avut foarte de curînd prilejul să urmăresc îndeaproape felul în care întreaga regiune balcanică a intrat în viziunea literaturii şi istoriei greceşti. Indiferent de aspectele uneori cu totul neaşteptate pe care le-am întîlnit în calea acestui studiu, prezentat în aprilie 1969 sub forma unui raport la recentul colocviu internaţional de la Plovdiv închinat „Etnogenezei popoarelor balcanice în antichitate", o seamă de probleme au trebuit în chip obiectiv să fie amintite doar în treacăt. Este momentul să ne oprim asupra uneia dintre aceste probleme lăsate la o parte. Ea va avea, nădăjduim, cel puţin darul să trezească interesul specialiştilor.

Sub forma numelui de Istros, Dunărea este amintită pentru prima dată în „Theogonia" lui Hesiod, versurile 337—339 :

„Tethys a născut Oceanului fluviile cu valuri agitate.
Nilul, Alfeul, Eridanul cel adînc,
Strymonul, Meandrul şi Istrul care curge frumos".

Dacă ne gîndim că geografia homerică, în al cărei orizont regiunea balcanică intra numai cu zona sa meridională şi insulele din Marea Egee, denumită nu o dată şi „marea tracică"[2], putem afirma că Istrul, atît prin numele cît şi prin calitatea sa, nu i-a fost transmis lui Hesiod de tradiţiile Illyadei sau ale Odiseei. Autorul Theogoniei, originar din Beoţia, trăieşte însă în veacul al VIII-lea î. e. n., adică într-o vreme în care coloniile greceşti din Pontul Stîng, nu existau încă, cele mai vechi dintre ele, Apol-

[1] Cf. Brandis, în *RE*, IV, col. 2103 şi urm.
[2] Cf. B. Lenk, în *RE*, V, A, 1936, col. 393 şi urm.

lonia, Istros şi Olbia fiind întemeiate, potrivit tradiţiei, de-abia cu un secol mai tîrziu. Problema informaţiilor lui Hesiod cu privire la Istrul „care curge frumos "(καλλιρεέθρος) este cu atît mai complicată cu cît numele care desemnează fluviul nostru, ca şi cel al Strymonului amintit în acelaşi vers 339, nu au origine greacă, ci tracă [3].

Raportul amintit mai sus, prezentat la colocviul de la Plovdiv, arată că chiar şi în epoca îndepărtată în care trăia Hesiod, contactele, eventual reminiscenţele unui contact mai vechi între lumea beoţiană şi populaţiile traco-illirice din sudul Peninsulei Balcanice, au existat încă din epoca homerică. Într-adevăr din lectura poemelor se constată că la Homer tracii sînt prezentaţi într-o lumină extrem de favorabilă. Vitezele şi bogatele lor căpetenii — un Acamas sau un Rhesos — se puteau compara cu Diomede şi Ulise [4]. Alt rege trac, Licurg — al cărui nume îl anunţă pe viitorul reformator spartan — a îndrăznit să se măsoare cu însuşi Dionysos [5]. Ulise, la rîndul său, înapoindu-se după sfîrşitul războiului troian, va poposi la ciconii traci. Aici va primi el din mîinile lui Maron, preot al lui Apollo, vinul greu şi înmiresmat graţie căruia îl va învinge pe Polifem [6]. Poemele homerice îi menţionează pe traci nu numai în Chersones, în Tracia, ci şi în insule, îndeosebi la Lemnos şi în Asia Mică [7]. În sfîrşit, o serie de teme mitologice legate de cultul lui Apollo, al lui Ares, al Afroditei, al lui Hefaistos şi Dionysos lasă impresia vagă — ca de altfel numeroase alte impresii homerice — că grecii şi tracii, la fel de bogaţi şi de îndrăzneţi, îşi purtau stimă reciprocă chiar atunci cînd soarta îi situa în tabere opuse. Ei nu erau încă barbari, aşa cum au fost denumiţi carienii, o altă populaţie autohtonă din Asia Mică, ei nu erau încă „barbarii" din ţara zăpezilor şi a ceţurilor [8].

Geografia istorică a poemelor lui Homer este suficient de bogată pentru a afirma că autorul lor a înmănunchiat un mare număr de informaţii cu privire la traci şi paionieni. Nu e cazul să insistăm aici asupra amănuntelor acestei geografii istorice a regiunilor extra-elenice. Totuşi, ni se pare util să ne oprim asupra unei probleme de care trebuie să se ţină seama pentru a obţine unele precizări cu privire atît la problema generală a etnogenezei triburilor balcanice, cît şi la tema de faţă şi anume : este posibil să se precizeze momentul constituirii geografiei homerice a Balcanilor? Cele mai recente studii referitoare la adevăratul moment al constituirii definitive a acestor poeme au subliniat faptul că detaliile care reflectă perioada tîrzie a lumii egeene — aşa cum este schiţată ea în cele două epopei — sînt extrem de rare [9]. Cu alte cuvinte, am fi înclinaţi să credem că realităţile balcanice consemnate în cele două poeme aparţineau unei epoci anterioare secolului al XII-lea î. e. n., perioadă în care sînt

---

[3] Lucrările cu privire la originea hidrominelor balcanice subliniază faptul acestei origini, Istrul avînd semnificaţia de „Rîu mare", „Rio grande". Tot de origine tracă este şi numele fluviului Strymon, nume care cuprinde în rădăcina sa ideea de apă curgătoare, apă repede, curent. Cf. Vl. Georgiev, *Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee*, Roma, 1966, p. 173 şi urm.

[4] *Il.*, X, 434, 559.

[5] *Il.*, VI, 130.

[6] *Od.*, IX, 163, 204.

[7] *Il.*, I, 594.

[8] *Il.*, XIII, 577; XXIII, 808; *Od.*, VIII, 39.

[9] A. Severyns, *Homère et l'histoire*, în *Ant. Class.*, 33, 1964, p. 327; G. S. Kirt, *The Homeric Poems as History*, în *CAH*, II, Cambridge, 1965, p. 25 şi urm.

localizate profundele transformări cunoscute în istoria greacă sub numele de invazia dorică. Este greu să se stabilească etapele parcurse de geografia homerică în procesul său de îmbogățire. Pare totuși verosimil ca această acumulare de informații să se fi prelungit pînă la începutul, dacă nu chiar pînă la sfîrșitul secolului al VII-lea, dată mai mult sau mai puțin aproximativă la care epopeile homerice au ajuns la forma lor clasică[10]. Arheologia poate aduce în sprijinul acestor afirmații cîteva documente de o valoare excepțională. Într-adevăr epoca bronzului își atinge în Balcani perioada de maximă înflorire tocmai între secolele XII—IX î. e. n.[11]. Dacă ne putem opri asupra acestei concluzii de ordin general, pe de altă parte nu putem găsi nici o fundamentare literară sau istorică ce ne-ar permite să urcăm în timp pînă la faza inițială a apariției triburilor trace pe teritoriul menționat mai sus. Domeniul acestei probleme este rezervat cercetărilor lingvistice și arheologice, singurele capabile să aducă o serie de precizări în ceea ce privește sosirea primelor triburi de grai indo-european în sud-estul Europei. Dacă e vorba deci de prezența numelui „Strymon" în versul mai sus amintit al Theogoniei, necunoscut poemelor homerice, explicația la care trebuie să ne oprim este că acest nume a putut fi transmis grecilor sub forma sa originală, fie direct, fie mai ales indirect, datorită acelei zone de contact între lumea greacă și tracă situată în regiunea Peninsulei Calcidice.

În regiunea de coastă de la răsărit de Strymon, trăiau pierii, al căror nume amintește de Pieria și de numele Pieros din Macedonia. Țara lor învecinîndu-se cu Pangeea, bogată în aur, pierii exploatau acest minereu, ca și edonienii și odomanții[12]. Bizalții care, ca urmare a contactului lor străvechi cu grecii, erau denumiți „cei ce vorbesc două limbi", ocupau un loc foarte important în acest sector. Aici, ei exploatau filoanele metalifere din muntele Dysoron, lucru pe care-l făceau deja din antichitatea îndepărtată, continuînd pînă în momentul în care regiunea a căzut sub stăpînirea regelui macedonean Alexandru al V-lea[13]. În sfîrșit, unele informații par să ateste prezența tracilor în Grecia. Tereu, fiu al lui Ares, apare ca rege al Daulidei, în Phocida; mormîntul său se afla, spune legenda, la Megara[14]. Cu alte cuvinte, ne putem explica relativ ușor pătrunderea numelui trac de Strymon în lumea lui Hesiod.

Cum a pătruns însă în geografia lui Hesiod numele trac al Dunării este o problemă infinit mai complicată, dacă n-ar fi decît pentru faptul că între Marea Egee și meleagurile noastre, distanța, chiar și în zilele de astăzi, este considerabilă. E greu de presupus că Hesiod, a cărui viață s-a desfășurat într-o zonă ce nu va participa nici mai tîrziu la procesul marii colonizări, să fi cunoscut numele de Istros din povestirile, fie ele și fantastice, ale celor care vor fi îndrăznit să depășească strîmtorile și să înfrunte furtunile mării „neospitaliere". Ipoteza cea mai plauzibilă este că „Rîul cel mare" era cunoscut și triburilor trace din sudul Peninsulei Balcanice și că, sub forma sa corectă, ușor elenizată, devenise o noțiune curentă orizontului geografic grec chiar din epoca premergătoare colonizării din Pontul Euxin.

---

[10] Cf. M. I. Finley, *The World of Odysseus*, New York, 1965.
[11] Cf. V. Mikov, *Златното Съкровище от Вълчитрън*, Sofia, 1956, p. 6 și urm.
[12] Cf. Stanley Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Cambridge, 1926, p. 39 și urm.
[13] Herodot, VIII, 116.
[14] *Il*, II, 520; Herodot, VIII, 35, 1; Tucidide, II, 29.

Cu aceasta nu sîntem la capătul surprizelor pe care ni le oferă încercarea de a delimita orizontul geografic al lumii greceşti post-homerice. Nu este o întîmplare că în cele trei versuri hesiodice amintite mai sus „fluviile cu valuri agitate'' dăruite de Tethys Oceanului încep cu Nilul şi sfîrşesc cu Istrul. Este astăzi un fapt cunoscut că geografia arhaică greacă s-a constituit definitiv în veacul al VI-lea î. e. n., în special la Milet. În această metropolă a celor mai multe colonii greceşti din Pontul Euxin se acumulaseră, de-a lungul unui secol, numeroase informaţii geografice nu numai despre Asia, la marginea căreia se afla lumea ioniană din Asia Mică, dar şi cu privire la Europa — noţiune geografică a cărei evoluţie ar merita un studiu aparte — iar, în cadrul acestei Europe, la zona balcano-dunăreană. Fără a intra în amănunte care nu-şi au locul aici, e de-ajuns să amintim faptul că pe la 550 î. e. n. cel de-al doilea mare filozof al şcolii ioniene de filozofie, Anaximandru, a sintetizat în chip strălucit ceea ce se ştia în epoca arhaică la Milet despre întreaga lume cunoscută, *oikoumene*. Anaximandru este de asemenea cel dintîi om de ştiinţă grec care, după informaţiile de mai tîrziu, a îndrăznit să întocmească o hartă a acestei *oikoumene* [15]. Ea va fi îmbogăţită şi precizată de o seamă de istorici şi geografi greci dintre care, fără îndoială, cel mai strălucit a fost Hecateu din Milet. Din nefericire opera geografico-istorică a acestuia din urmă. „Periodos'', de fapt un periplu, s-a pierdut. Cele cîteva fragmente care ni s-au păstrat în Dicţionarul lui Ştefan din Bizanţ, sînt totuşi de un interes excepţional. Ele amintesc pentru zona Dunării de jos numele crobizilor şi trizilor, locuind la sud de Istru, precum şi numele cetăţii greceşti Orgame [16] — forma iniţială a numelui Argamum — cetate identificată şi cu ajutorul lui Procopius [17] cu cetatea de la Capul Dolojman, unde săpăturile mai vechi şi mai noi au scos la iveală documente arheologice de cel mai mare interes.

De la aceşti geografi şi filozofi greci a preluat Herodot numeroase informaţii despre populaţiile balcano-dunărene şi despre istoria lor în epoca anterioară războaielor cu perşii. Am subliniat cu alt prilej că interesul lui Herodot pentru sciţi şi traci se opreşte la Dunăre, dincolo de care, aşa cum spune el „ţinutul... se arată a fi pustiu şi de o întindere nesfîrşită'' [18]. Această limită a orizontului geografic al lui Herodot nu era însă fixată la întîmplare. Într-adevăr, se ştie astăzi că în concepţia geografiei arhaice greceşti, pămîntul era imaginat ca o cupă cu fundul răsturnat, la marginile căreia curgeau cele două mari fluvii ale *oikoumenei*, Nilul şi Istros [19]. Aceasta este şi concepţia lui Herodot, concepţie larg răspîndită, deoarece ea a pătruns şi în lumea poeţilor. Pentru Pindar, cel mai de seamă poet liric al Tebei — amintim că el trăieşte între anii 518 şi 438 î. e. n. — Nilul şi Istrul, împerecheate ca două tropice, mărgineau lumea cunoscută la sud şi la nord [20]. Concepţia acestor limite a stăruit de-a lungul veacurilor. O vom regăsi la Aristotel, în a cărui operă Istrul este adeseori amintit [21]. O vom

---

[15] Cf. William A. Heidel, *The frame of the ancient Greek maps*, în *Ann. Geogr. Soc. Research Series*, 20, New-York, 1937, p. 21 şi urm.

[16] *FHG*, I, p. 28, 170—172.

[17] *De aed.*, IV, 11, 20.

[18] *Herodot*, V, 9.

[19] Cf. J. Oliver Thompson, *History of ancient Geography*, Cambridge, 1948, p. 47 şi urm.

[20] Cf. William A. Heidel, *op. cit.*, p. 20 şi urm.

[21] *Ibidem*, p. 31 şi 34.

regăsi în periplul atribuit lui Scylax din Carianda [22], o vom regăsi în sfîrşit în „Argonauticele" lui Apollonius din Rodos care, povestind minunatele întîmplări ale lui Iason şi ale tovarăşilor săi, îi aminteşte ajunşi în golful cel mai retras al Mării Ionice, de unde „trecînd peste grumazul pămîntului", bătrînul nostru Istru curgea spre răsărit [23].

Dacă nu ne mai miră faptul că Istrul se afla la marginea pămîntului în epoca în care în lumea ioniană, la Milet, se constituia geografia arhaică greacă, rămîne totuşi o problemă care, după modesta noastră părere, se pune în discuţie aici pentru prima oară. Ideea că două mari fluvii, Nilul şi Dunărea, limitează lumea, apăruse aşa cum am văzut mai sus, deja în "Theogonia" lui Hesiod. Aceasta revine la a spune — fapt care a scăpat pînă şi studiilor celor mai recente asupra geografiei istorice greceşti — că Anaximandru din Milet prelua din acest punct de vedere, fundamental pentru viziunea geografică a întregii lumi elenice, o concepţie devenită curentă în lumea greacă post-homerică, concepţie formată în condiţii greu de precizat înainte de acumularea noilor informaţii de pe urma procesului de colonizare. Într-adevăr, cum spuneam puţin mai înainte, nu credem că fluviile înşirate în cele două versuri ale poetului beoţian sînt alese la întîmplare. Însuşi faptul că, sub forma sa mitică, oceanul care scălda marginile pămîntului, era îmbogăţit în primul rînd de apele Nilului şi ale Istrului este semnificativ din acest punct de vedere.

Aceasta poate constituie o dovadă că, pe lîngă unele amănunte de ordin geografic sau mitic, cristalizate în cursul perioadei de formare a poporului grec, pe de o parte, şi a triburilor trace, pe de altă parte, concepţia despre forma şi limitele pămîntului, cunoscută nouă doar prin opera filozofilor şi geografilor secolului al VI-lea î. e. n., a putut prelua şi unele idei proprii perioadei post—homerice.

O a doua problemă de ordin general care se pune în faţa geografilor şi istoricilor antici este dedublarea numelui sub care este cunoscut în antichitate marele fluviu. Precum se ştie, pe lîngă numele de *Ister*, despre care a cărui origine am vorbit puţin mai sus, o seamă de texte antice cunosc şi denumirea de *Danubis*, mai tîrziu *Danubius*. Apare limpede din analiza textelor greceşti că cel dintîi care pare a-şi fi dat seama de lungimea considerabilă a cursului Dunării este Herodot : „Nilul... porneşte de la aceeaşi depărtare ca şi Istrul. Căci fluviul acesta din urmă izvorăşte din ţinutul celţilor, de lîngă Pyrene şi curge tăind Europa prin mijlocul ei... Istrul sfîrşeşte prin a se vărsa în mare, în Pontul Euxin — după ce a străbătut toată Europa — acolo unde se află Istria, colonie a milesienilor" [24].

Este foarte probabil însă că, o dată cu concepţia despre limitele lumii cunoscute, despre care am vorbit mai sus, Herodot preluase şi această informaţie de la predecesorii săi, înainte de toate de la Hecateu. Într-adevăr, literatura greacă anterioară lui Herodot face aluzii destul de clare la regiunile îndepărtate ale izvoarelor Istrului. Primul mare poet tragic atenian, Eschil, afirma că „Istrul de la hiperboreeni şi din munţii Ripei coboară" [25].

---

[22] *Periplu*, în *GGM*, ed. K. Müller, Paris, 1882, I, 69.
[23] *Argonautica*, ed. H. Fränkel, Oxford, 1961, IV, p. 282—293 şi 309.
[24] Herodot, II, 33.
[25] *Tragicorum graecorum fragmenta*, ed. A. Nauk², Leipzig, 1926, frag. 73. Cf. *RE*, I, A, col. 883—884.

Aceşti munţi legendari par a se fi întins, în tradiţia antică, în spaţiul dintre Urali şi Britania. În fragmentul de faţă regăsim vechile informaţii ioniene (Hecateu) despre izvoarele Istrului, care s-ar găsi la neamurile celtice din Britania, considerate ca populaţii hiperboreene. Noţiunea era curentă şi în epoca lui Pindar care vorbea de „izvoarele umbroase ale Istrului"[26]. Scoliile la opera marelui poet beoţian, redactate desigur într-o epocă mult mai tîrzie, adăugau următoarea explicaţie: „Fluviul Istru curge prin ţinuturile multor neamuri ale Europei şi îşi are izvoarele în ţara hiperboreenilor. El se numeşte Danubis. Poetul numeşte umbroase izvoarele, fie pentru că sînt adînci, fie pentru că sînt umbrite de vegetaţia măslinilor din jurul lor"[27]. Ceva mai înainte Aristotel se oprea de două ori asupra izvoarelor Istrului. Întîia oară în opera sa „Meteorologicele", el afirmă că Istrul izvorăşte din munţii Pirinei şi se varsă în Pontul Euxin [28]. Izvorul său pentru această versiune provenea din rîndurile scriitorilor folosiţi în această privinţă şi de Herodot. A doua oară, într-o operă intitulată "Povestiri minunate", Aristotel dă o altă versiune, ce va deveni versiunea curentă a epocii elenistice: „Se spune că Istrul izvorăşte din Pădurea Hercinică, se desparte în două şi o parte se varsă în Pont, iar cealaltă în Adriatica"[29]. Izvorul folosit de Aristotel pentru această a doua versiune este mult mai aproape de adevăr atunci cînd vorbeşte despre izvoarele Hercinice ale Istrului, informaţie reţinută de Caesar, dar comite grava eroare — comisă şi de Apollonius din Rodos[30] şi de Strabo[31] şi de Pliniu cel Bătrîn[32] — atunci cînd afirmă că un braţ al Dunării se varsă în Adriatica. Această confuzie s-a născut foarte probabil din apropierea făcută între numele Ister şi provincia Istria din nordul Adriaticii.

Oricum ar fi, geografii greci dau fluviului nostru numele de Ister, în special Dunării de jos. Cursul superior al fluviului este cunoscut în special sub numele, după unii de origine celtică, după alţii de origine dacică, de Danubis-Danubius [33]. Ceva asemănător a găsit Johannes Lydos (*De magister.* III, 32) cînd precizează ὁ Ἴστρος ἄχρι μὲν Παννονίας καὶ Σειρμίον... τὴν ἰδίαν διασώζει προσηγορίαν, cu observaţia că din eroare el schimbă lucrurile denumind cursul superior al Dunării Ister şi pe cel inferior Danubius.

Mulţi autori latini folosesc însă fără deosebire numele de Hister şi Danubius, ca Plinius (*Nat. Hist.*, III, 146—149), Ammianus Marcellinus (XXVII 5, 2—5; XXIX 6,2—6; XVII 13, 4), Ausonius (*Mosella*, 106, 424), Claudian (XXVI, 331, 337, 489—523), Sidon. Apoll. (*Carm.*, II, 200, 270), Mamertinus (*Paneg.*, XI, 7; II, 2; III, 6, 16), Eugipp. (*Vita Severini*, 10) etc., în timp ce alţii se folosesc numai de numele Hister ca Lucan (II, 50, 418, 419; III, 202; V, 437), Martial (V, 3, 2; VII 7, 2,

[26] *Oeuvres*, ed. A. Puech, colecţia *Les belles lettres*, III, p. 11—17.
[27] *Scholia vetera in Pindari carmina*, ed. A. B. Drachmann, Leipzig, 1910, III, p. 11—17.
[28] Ed. J. Bekker, Berlin, 1831, I, p. 13, 19.
[29] *De mirabilibus auscultationibus*, ed. O. Appelt, Leipzig, 1888, p. 105, 112.
[30] Vezi supra, nota 23.
[31] I, 2, 39.
[32] *Nat. Hist.*, III, 18, 127; Cf. J. Oliver Thompson, *op. cit.*, p. 48.
[33] Cf. Brand, în *RE*, pentru prima ipoteză; Vl. Georgiev, *op. cit.*, p. 139 şi urm., pentru a doua.

80; 11, 84, 3; VIII, 2, 2; IX, 101, 17), Pacat. Drepan (XII, 5, 10, 33 = = *Paneg.*, ed. Baehrens p. 275, 280, 301).

Numele Danubius îl întîlnim mai întîi la Caesar [34], după care Silva Hercynia se întindea de la Rin la granițele dacilor și anarților, paralel cu Dunărea („recta fluminis Danuvii regione") și de acolo ocolește spre stînga (deci spre nord), într-o direcție opusă cursului apei („diversis ab flumine regionibus"). Ar fi destul de interesant de știut dacă Caesar știa că Danubius și Hister sînt numele aceluiași fluviu. El nu amintește însă Dunărea decît în acest singur loc și de aici nu reiese că era cunoscut numele de Danubius și pentru cursul său inferior.

Un al doilea autor latin care precizează cursul Dunării superioare este Sallustius. Într-adevăr, dacă se compară cu ceea ce spune Gell.: „proxima magnitudine esse Histrum scripsit Sallustius"[35], unde cu siguranță forma Hister a fost împrumutată fidel, atunci se lămurește că Sallustius a cunoscut amîndouă numele pentru Dunăre, Hister ca și Danubius și că l-a folosit pe ultimul pentru cursul superior al fluviului. Pasajul se referă evident la cursul superior al Dunării fiindcă autorul adaugă: „quoad Germanorum terras adstringit". Într-adevăr germanii se găseau numai pe cursul superior al Dunării. Agrippa și Augustus au cunoscut amîndouă numele și le-au folosit în așa fel încît primul indică cursul inferior și regiunea de vărsare, celălalt cursul mijlociu și superior. Aceasta se vede clar în fragmentele lui Agrippa transmise de Pliniu [36], care dau distanța de la Bizanț la gurile Dunării. De amîndouă dățile el folosește termenul *Histrum*, respectiv *ab Histri ostio*. Este exact ținutul pe care *Dimensuratio provinciarum* și *Divisio orbis terrarum* [37] — ambele se sprijină pe „Chorografia" lui Agrippa și August — îl desemnau cu numele de Dacia, ținut a cărei graniță de sud o constituia *flumen Hister*.

August a folosit în *Monumentum Ancyranum* [38] versiunea latină Danubius, în timp ce în versiunea greacă apare Istros. Amîndouă numele sînt cunoscute lui Strabon [39], lui Ovidiu [40] și lui Horațiu [41]. Din contră, Diodor din Sicilia, care cunoștea numele de Istros din izvoarele grecești, nu recunoaște deschis că acest fluviu este identic cu Dunărea romanilor sau cu cea amintită de izvoarele romanice. Descriind Gallia [42], el afirmă greșit că Danubius și Rinul curg spre ocean, deși știe bine că Istrul se varsă în Pont [43]. Apare clar folosirea numelui Danubius pentru cursul mijlociu și superior al fluviului la Seneca. Pentru cursul inferior el întrebuințează însă numele de Ister: „Ultra Istrum Dacus non exeat... Danuvius Sarmatica ac Romana disterminet". Cu numele de sarmați sînt desemnați aici numai iazigii din Cîmpia Tisei. Dacii sînt locuitorii Transilvaniei și marii

[34] *De bello gallico*, VI, 25.
[35] Apud Aul. Gell., *N.A.*, X, 7, 1.
[36] *Nat. Hist.*, 45, 78, 81.
[37] *GLM*, ed. A. Riese, Heilbronn, 1878, VIII și XIV.
[38] V, 47 f.
[39] VII, 304.
[40] *Ep. ex Ponto*, I, 8, 11.
[41] *Od.*, IV, 15, 12.
[42] Diodor din Sicilia, V, 25, 4.
[43] *Idem*, IV, 56, 7. Mult mai tîrziu, Johannes Lydos, în *De magistr.*, III, 32, va relua aceeași idee, cu deosebirea că el inversează din greșeală numele date cursului superior și celui inferior, numindu-l pe acesta din urmă Danubius, iar pe primul Istros.

Cîmpii Muntene (Seneca, *Quaest. natur.*, I, prol. 8). Aşadar în timpul lui August numele de Danubius este complet cunoscut; de obicei se găseşte folosit pentru cursul superior al Dunării.

Constatăm deci că de-abia în epoca romană, care a cunoscut realităţile întregului teritoriu străbătut de fluviu de la izvoarele sale pînă la vărsare, cele două nume au început să se confunde, Danubius căpătînd din ce în ce mai multă preferinţă, ceea ce explică actualul nume al Dunării dat fluviului nostru de populaţiile germanice, slave şi neolatine. Este semnificativ din acest punct de vedere faptul că Tacitus şi Pliniu în „Panegyricus'' folosesc doar forma Danubius şi că de asemenea în „Tabula Peutingeriana'', ca şi în „Not. dign. or.'', XXXIX, întregul fluviu este numit cu acelaşi nume, aşa cum va face şi Iordanes: „Istri qui dicitur Danuvius ob ostio suo usque ad fontem''[44].

La capătul acestei expuneri, care a ales numai unele din nenumăratele probleme legate de numele, de cursul şi de însemnătatea Dunării în antichitate, rezultă clar cel puţin două lucruri. Pe de o parte, necesitatea reluării studiilor de geografie istorică, prea multă vreme neglijate în ţara noastră, în ciuda interesului lor excepţional pentru cunoaşterea istoriei naţionale; pe de altă parte, însemnătatea deosebită pe care o prezintă geografia istorică din punct de vedere arheologic, istoric şi lingvistic, pentru întreaga regiune de sud-est a Europei. Şi acest lucru nu numai în ceea ce priveşte perioada antichităţii, dar şi pentru întreaga istorie universală de la începuturile sale pînă în zilele noastre.

LE DANUBE DANS L'HORIZON GÉOGRAPHIQUE ANCIEN

La version française de cette étude paraîtra dans le numéro jubilaire de « Starinar », dédié au professeur Djurdje Bošković.

44. *Getica*, V, 31.

BISERICILE DE PIATRĂ DE LA SF. DUMITRU DIN SUCEAVA

DE

M. D. MATEI, AL. RĂDULESCU, AL. ARTIMON

În toamna anului 1967, la solicitarea D. M. I., s-au organizat primele săpături arheologice în curtea bisericii Sf. Dumitru din Suceava (ctitorie a voievodului Petru Rareş), al căror rost era să furnizeze datele şi observaţiile necesare lucrărilor de consolidare şi restaurare a turnului-clopotniţă ridicat de voievodul Alexandru Lăpuşneanu la circa 20 m sud-est de biserica amintită mai sus [1]. Dacă pentru lucrările de restaurare a turnului-clopotniţă datele furnizate de cele trei secţiuni (I, II, III) perpendiculare pe laturile de nord, vest şi respectiv sud ale acestuia au fost de o extremă modestie [2], secţiunile în discuţie au prilejuit, în schimb, scoaterea la lumină a resturilor unor foarte importante construcţii de piatră de caracter religios şi a unui relativ mare număr de morminte dintr-un întins (?) cimitir medieval din Suceava.

Chiar dacă, din punct de vedere stratigrafic, cercetările arheologice care au urmat şi amplificat [3] pe acelea mai restrînse din toamna anului 1967 nu au putut oferi date şi observaţii deosebit de concludente din cauza extrem de numeroaselor intervenţii care au răscolit, pur şi simplu, suprafaţa cercetată, începînd cu secolul al XIV-lea şi pînă în zilele noastre, complexele descoperite pot fi cu suficientă siguranţă identificate şi încadrate cronologic, acest fapt conferindu-le capacitatea de a contribui într-o măsură importantă la adîncirea cunoştinţelor generale despre evoluţia aşezării sucevene în ansamblu.

---

[1] Primele cercetări au fost întreprinse de către Al. Artimon, de la Muzeul din Suceava, dar ele n-au putut fi încheiate din cauza timpului nefavorabil în anul 1967.

[2] Lucrări foarte numeroase de construcţii întreprinse în secolele XVII—XIX chiar în jurul turnului-clopotniţă au distrus în totalitate straturile şi eventualele complexe arheologice mai vechi, făcînd imposibile observaţii stratigrafice utile. De aceea, de pildă, nu s-a putut stabili decît cu multe rezerve chiar nivelul de călcare din jurul turnului.

[3] Reluarea cercetărilor în 1968 s-a făcut de către un colectiv compus din autorii rîndurilor de faţă, la care s-a adăugat, pentru un timp scurt, L. Chiţescu.

Cu condiţia ca săpăturile care vor încheia [4] sondarea terenului ce înconjoară biseria Sf. Dumitru să nu schimbe în mod esenţial această opinie, considerăm că cele mai vechi urme de locuire din acest sector al oraşului datează din secolul al XIV-lea [5]. Lăsînd la o parte cîteva fragmente ceramice de factură şi tradiţie neîndoielnic autohtone, descoperite în stratul de culoare închisă surprins în mod fericit pe o suprafaţă de mai puţin de 1 m² în apropierea absidei altarului bisericii Sf. Dumitru [6], fragmente pe care le datăm cu siguranţă în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, atribuim aceleiaşi perioade, cu temeiuri ce sperăm că se vor dovedi suficiente, şi cea mai veche construcţie de piatră descoperită aici.

Construcţia în discuţie, de dimensiuni finale remarcabile, avea o neîndoielnică destinaţie cultuală şi, cu toate că se păstrează numai parţial şi la cote neuniforme, a putut fi cercetată în condiţii bune şi restituită ca plan cu suficientă siguranţă. Realizată în două etape, biserica în discuţie avea, în general, ziduri destul de groase (circa 1 m), sprijinite pe o fundaţie care, uneori, se adîncea la mai mult de 1,50 m de la nivelul de săpare al şanţului ei. Deşi din motive strict obiective aspectul fundaţiei nu a putut fi cunoscut decît în puţine locuri [7], s-a putut face, totuşi, observaţia că în partea mai nouă a construcţiei, cea dinspre vest, ea avea un plan înclinat spre interiorul bisericii, subţiindu-se spre linia de început a paramentului. În sfîrşit, ca o ultimă şi importantă observaţie de caracter general, merită amintit aspectul foarte îngrijit al zidurilor, atît la nivel de fundaţie, cît şi mai sus, aspect la care contribuie împrejurarea că feţele zidurilor au fost realizate din piatră cu „faţă", iar miezul, deşi realizat în obişnuita tehnică a emplectonului, apare ca foarte compact [8].

În prima fază, construcţia a constat dintr-o singură încăpere de plan aproape pătrat (dimensiunile interioare fiind de circa 7,40 × 8 m), prevăzută cu două abside, situate pe laturile de nord şi, respectiv, sud, cu un plan de asemenea pătrat (dimensiuni interioare de 2 × 2,20 m). Această primă construcţie dovedindu-se probabil insuficientă pentru nevoile comunităţii căreia îi era destinată a fost amplificată într-o a doua fază prin adăugarea în lungime a unei a doua încăperi, operaţiune concomitent cu care s-au luat şi măsuri de întărire a întregii biserici. Întrucît zidurile de nord şi sud ale noii încăperi nu se ţeseau de acelea ale construcţiei precedente, ci erau doar adosate lor, la punctul de lipire a zidurilor s-au construit contraforţi, ţesuţi de zidul nou şi adosaţi celui vechi. Ţesătura res-

---

[4] Precizăm că pentru încheierea săpăturilor mai sînt necesare 2—3 secţiuni pentru sondarea terenului de la nord de biserica Sf. Dumitru. Sarcina acestor secţiuni este, în primul rînd, de a ajuta la delimitarea cimitirului din care s-a descoperit numai o parte şi, eventual, de a semnala existenţa unor alte complexe legate de cele deja descoperite.

[5] Amintim că, chiar pe rază mai mare, în jurul acestui sector nu s-au descoperit materiale sau complexe care să aparţină secolelor precedente. Singurele descoperiri mai vechi de certă importanţă sînt cele de caracter slavo-autohton din sectoarele „Curtea domnească" şi „Drumul naţional", cunoscute de mai multă vreme.

[6] Mai exact, este vorba de spaţiul foarte restrîns dintre turnul de nord-vest al bisericii din secolul al XIV-lea şi zidul care desparte naosul de pronaosul bisericii ulterioare. Condiţiile de lucru au fost însă prea puţin prielnice aici pentru a acorda observaţiilor un caracter fundamental pentru întreaga cercetare.

[7] Dată fiind împrejurarea că starea de conservare a resturilor de construcţii era în general precară, nu s-au putut săpa secţiuni adînci înainte de consolidarea lor.

[8] Spre deosebire de tehnica în care sînt realizate alte ziduri groase (la cetatea Scheia sau la Cetatea de Scaun, de pildă), miezul zidului în discuţie are pietrele aşezate ordonat şi destul de aproape una de alta.

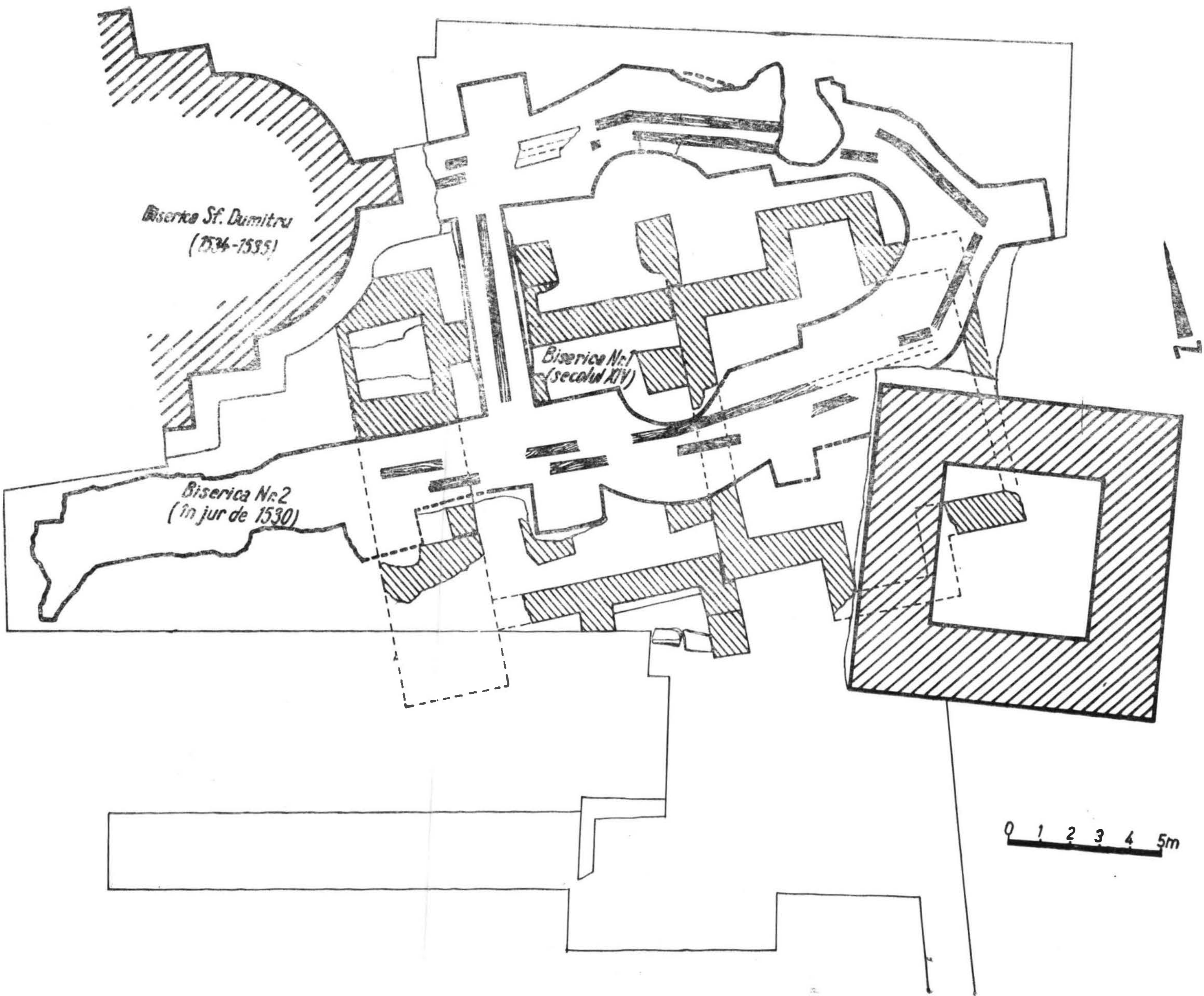

Fig. 1. — Planul construcțiilor religioase de la Sf. Dumitru din Suceava.

pectivă nu se realiza însă decît la nivel de fundaţie şi puţin la acela de parament, mai sus contrafortul înălţîndu-se sub forma unui pilon uşor dreptunghiular, între acesta şi zidul bisericii rămînînd un spaţiu de circa 0,80—0,90 m. Judecînd după aceste elemente nu ni se pare îndoielnic că, la partea superioară a zidului, pilonul se unea cu acesta printr-un arc, ceea ce dădea naştere obişnuitului arc-butant. În aceeaşi tehnică şi la o distanţă de circa 3 m spre vest de prima pereche de contraforţi era construită o a doua pereche, suprapusă însă parţial de o construcţie mai nouă. Faţa de vest a construcţiei era flancată de două turnuri de colţ de dimensiuni exterioare impunătoare (3,50 × circa 5 m), prevăzute cu un subsol boltit, care putea servi drept ascunzătoare secretă sau „gropniţă". Deoarece însă construcţii mai noi au distrus aproape în întregime colţul de sud-vest al bisericii în discuţie, existenţa unui turn în colţul respectiv are un pronunţat caracter ipotetic, neatenuat de observaţiile ce s-au putut face în cursul săpăturilor [9].

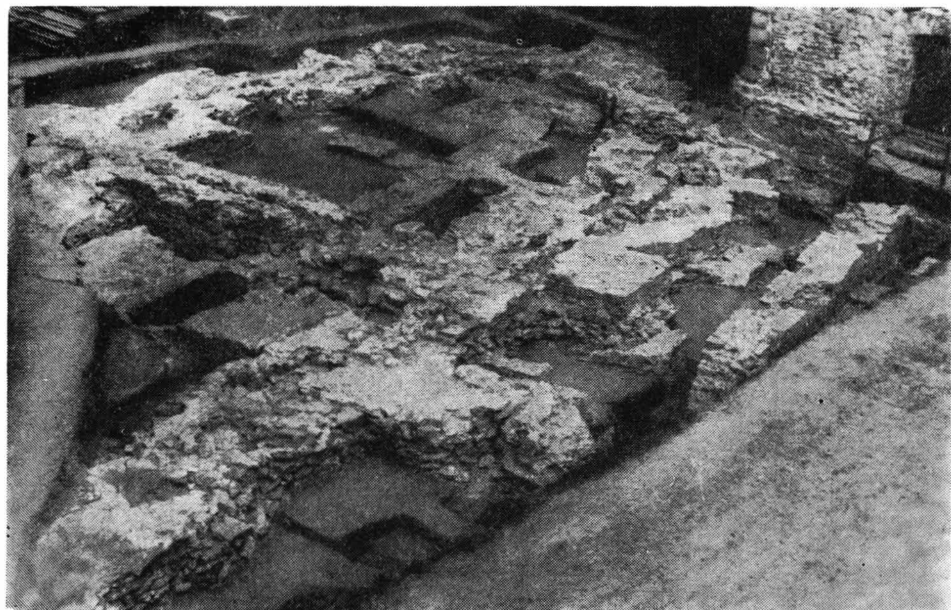

Fig. 2. — Vedere generală a resturilor bisericilor nr. 1 şi nr. 2 din Curtea bisericii Sf. Dumitru din Suceava.

În sfîrşit, pentru a rezolva, probabil, probleme legate de acoperirea noii construcţii, în interiorul acesteia au fost plasaţi patru piloni cu secţiunea pătrată (1,50 × 1,50 m), perechea dinspre est fiind lipită de zidul vechii construcţii şi destinată, în subsidiar, sprijinirii acestuia.

[9] Distrugerea întregului colţ de sud-vest al bisericii a fost provocată de construirea, în secolul al XVII-lea, a unei case, pentru care s-au săpat foarte adînci şanţuri de fundaţii (cercetarea acestei construcţii nefiind posibilă, dăm doar cu titlu ipotetic existenţa, în cuprinsul ei, a unui beci). Presupunerea că turnul de sud-vest al bisericii era şi el prevăzut cu un subsol (probabil tot boltit) se întemeiază pe observaţia că adîncimea pînă la care mergeau resturile de zidărie încă păstrate ale lui era aceeaşi ca la turnul de nord-vest. În plus, deşi acest rest de zidărie nu mai prezenta faţă acolo unde trebuia să se afle subsolul boltit, el descria o linie curbă la nivelul corespunzător bolţii turnului din colţul opus.

Încercînd acum să desluşim răspunsurile la întrebările pe care le ridică în mod normal astfel de descoperiri, sîntem obligaţi să observăm încă de la început o serie de dificultăţi chiar în legătură cu datarea monumentului şi, implicit, cu perioada de funcţionare a sa. Absenţa oricărui element constructiv, care să aparţină monumentului (în afara planului) şi pe baza căruia să încercăm a-i stabili o identitate mai precisă, ne constrînge la a atribui bisericii o legătură mai probabilă cu cultul catolic [10], iar ca datare este posibilă numai atribuirea ei perioadei de sfîrşit a secolului al XIV-lea. Dacă planul construcţiei ne conduce la considerarea ei drept biserică catolică, datarea este sprijinită şi condiţionată de descoperirea unor situaţii stratigrafice sau de altă natură, aflate în strînsă legătură cu respectivul complex. Potrivit unor observaţii făcute în cuprinsul întregii construcţii şi mai ales pe latura ei de sud, biserica era pavată cu cărămidă ale cărei dimensiuni obişnuite sînt de 18 × 28 cm, aşezate pe un foarte subţire strat de mortar (în partea mai veche a bisericii) [11]. Demontat,

---

[10] Către această ipoteză sîntem conduşi în mod special de elementele planimetrice şi structurale ale construcţiei, şi anume : existenţa turnurilor de colţ ale faţadei de vest a bisericii şi lipsa cu desăvîrşire a unei construcţii similare în arhitectura religioasă moldovenească ortodoxă. Ne grăbim însă să adăugăm că, chiar în asemenea condiţii, construcţia nu apare de loc mai puţin bizară, încercările noastre de a-i găsi analogii nefiind încununate de succes. Într-adevăr, deşi planul general al construcţiei ar permite încadrarea ei în tipul aşa-numit al „crucii libere", nu poate trece neobservată împrejurarea că toate bisericile cu care s-ar putea găsi asemănări prezintă cu regularitate pe latura de est abside semicirculare sau poligonale, în timp ce construcţia în discuţie urmează neabătut un plan rectangular. Părînd a fi un derivat întîrziat în lumea moldovenească al stilului roman, biserica descoperită la Suceava nu poate fi însă considerată decît ca rezultat al unei extreme simplificări de elemente care în alte regiuni ale Europei au îmbrăcat forme clasice. Evident, fără a pretinde o adîncire aici a discuţiei, ni se pare, totuşi, util să amintim că există tendinţe de a se căuta originea bisericilor de tipul „crucii libere" în construcţiile cunoscute sub numele de *martyria* ale epocii paleocreştine (monumente de tipul „mausoleului Galla Placidia" din Ravenna, al unei capele cruciforme din grupul sanctuarelor de la Bologna şi datate în secolul al V-lea sau al sacristiei actualei basilici a Sf. Felicia şi Fortunata de la Vicenza, din secolul al VI-lea). Cel puţin A. Grabar (*Martyrium*, I, Paris, 1946, p. 406, nota 1) consideră că o catedrală ca cea din Pisa (secolul al XII-lea) „îşi datorează, probabil, planul, influenţei sanctuarelor cruciforme primitive".

Este de la sine înţeles că lipsa unor monumente de care cel din Suceava să fie apropiat nu este menită să plaseze descoperirea noastră într-un cadru dominat de certitudini. Chiar dacă am încerca de pildă, o comparaţie a acesteia cu biserica avînd hramul Sf. Fecioare de la Baia (zidită abia în anul 1410), considerînd-o pe cea din Suceava o construcţie mult mai modestă şi vădind abia un început de drum, faptul că biserica din Baia are o absidă pentagonală (V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în Ţările Romîne*, I, Bucureşti, 1959, p. 312, fig. 266) încă ne obligă la o deosebită prudenţă. Incertitudinile care planează asupra apartenenţei stilistice a acestui monument sucevean ne-au sugerat şi eventualitatea că respectiva construcţie să nu fi fost în realitate o biserică. Această eventualitate nu pare, însă, să reziste observaţiei că în jurul construcţiei s-a constituit un cimitir, asociere greu de admis în cazul unei construcţii civile. Cel mult, date fiind cele două etape în care s-a constituit monumentul pînă la planul pe care îl cunoaştem astăzi, s-ar putea sugera că într-o primă fază el a servit drept modestă capelă cimiterială, abia ulterior, prin amplificare, căpătînd rostul de biserică de cult. Păstrăm, însă, în continuare, convingerea că nici această ipoteză nu înlătură posibilitatea formulării altora şi că specialiştii în istoria artei vor acorda monumentului o atenţie deosebită.

[11] Merită să fie reţinută observaţia că în cuprinsul încăperii mai vechi a bisericii, datorită atît unor gropi anterioare construcţiei cît şi, probabil, rezistenţei inegale a solului s-au produs tasări care apar sub forma unor alveolări cu o adîncime, uneori, mai mare de 20 cm faţă de orizontala normală a pavajului bisericii. Aceste alveolări puteau fi uşor urmările datorită patului subţire de mortar pe care fusese aşezată cărămida pavajului, chiar dacă aceasta a fost demontată la un moment dat.

probabil, în cea mai mare parte în momentul abandonării construcţiei, pavajul de cărămidă nu se mai păstra acum decît sub forma unor cărămizi izolate, aflate la acelaşi nivel (corespunzător unei uşoare retrageri a zidului). Deasupra acestui nivel, pe latura de sud a construcţiei din faza I, la baza umpluturii, s-a descoperit în timpul cercetărilor o monedă anepigrafă de la Alexandru cel Bun, pe temeiul căreia perioada de funcţionare a bise-

Fig. 3. — Încăperea cu boltă din subsolul turnului de nord-vest al bisericii din secolul al XIV-lea.

ricii poate fi situată anterior circa anului 1410. Această datare este susţinută şi de alte piese numismatice similare, aflate însă în alte condiţii. După observaţiile de pînă acum, probabil destul de repede după construirea bisericii, în jurul ei a început să se formeze un cimitir şi sînt destul de multe şanse ca o vreme acesta să fi fost rezervat populaţiei catolice din oraş, abia mai tîrziu fiind admişi aici şi ortodocşi. Oricît ar putea părea de ciudat, cimitirul a continuat să funcţioneze şi după abandonarea bisericii [12], unele din mormintele perioadei imediat următoare acestui moment fiind

[12] În momentul de faţă nu sîntem în situaţia de a şti dacă biserica dărîmată nu a fost înlocuită cu o capelă cimiterială construită dintr-un material uşor şi ale cărei urme să fi dispărut.

săpate chiar în cuprinsul acesteia[13]. Adîncindu-se pînă sub nivelul de călcare din cuprinsul fostei biserici, gropile acestor morminte (M 18, 19, 20) cuprind în umplutură resturi de cărămidă din pavaj. Neexistînd nici o îndoială că aceste morminte au fost săpate aici după părăsirea bisericii, faptul că în cuprinsul lor s-au aflat monede anepigrafe de la Alexandru cel Bun vine să confirme atribuirea cronologică făcută mai sus.

Stabilirea acestui termen *ante quem* pentru perioada de funcţionare a bisericii catolice nu epuizează desigur problema datării mai restrînse a monumentului. Existenţa mormîntului amintit în cuprinsul fostei biserici ne obligă, oricum, să admitem că între părăsirea bisericii şi săparea mormîntului respectiv a trecut un oarecare timp, ceea ce pare a îndreptăţi părerea că abandonarea construcţiei s-a petrecut în primii ani ai secolului al XV-lea. Mai mult încă, o serie de observaţii făcute asupra resturilor păstrate ale monumentului îndreptăţesc, credem, chiar întrebarea dacă au fost folosite construcţiile din ambele faze sau numai cea mai veche. Într-adevăr, dacă utilizarea construcţiei din faza I este făcută sigură de existenţa unor urme de frescă peste tot acolo unde înălţimea păstrată a zidurilor a mai permis astfel de observaţii[14] (mai ales pe latura de sud şi în cuprinsul absidei de nord), în încăperea mai nouă nu numai că astfel de urme nu există, dar nu apar nici măcar urme de tencuială[15]. În sfîrşit, observaţia că în cuprinsul construcţiei din faza a doua lipsesc dovezile sigure ale unui pavaj amenajat cu acurateţa ce caracteriza pavajul camerei alăturate pare a completa argumentarea că biserica nu a fost folosită în forma mărită[16].

Indiferent în ce moment s-a produs dezafectarea bisericii, este neîndoielnic că ea a fost urmată de demontarea sistematică a zidurilor cu

[13] El era situat chiar lîngă zidul de sud al construcţiei din faza a II-a a bisericii catolice, în apropierea pilonului interior de vest. Ulterior, aproape în continuarea acestui mormînt au fost săpate altele două care s-au întretăiat, ultimul fiind datat cu o monedă de argint turcească, emisă de sultanul Baiazid al II-lea (1481—1512).

[14] Deşi în afara urmelor amintite s-au mai descoperit şi în umplutura bisericii fragmente de tencuială cu frescă, nu s-a putut identifica pînă acum nici un motiv ornamental. În general, se constată doar predominanţa unui fond albastru sau trasarea unor linii cafenii. În rest, pe puţine fragmente apare culoarea verde de tonalităţi deschise. Menţionăm că astfel de descoperiri s-au făcut numai în interiorul fostei biserici şi în subsolul boltit al turnului de nord-vest.

[15] Observaţia are un caracter ferm pe latura de sud a bisericii. În timp ce construcţia din faza I păstrează încă în colţul de sud-vest o suprafaţă importantă de tencuială cu un fond albastru închis (tencuială care dispare la nivelul podelei de cărămidă) din care, de altfel s-au şi păstrat *in situ* două fragmente mari, în încăperea alăturată nu se vede nici o urmă de tencuială, deşi condiţiile de conservare pentru ambele ziduri sînt aceleaşi.

[16] Desigur, formulînd această ipoteză nu pierdem din vedere nevoia de a explica situaţia sugerată. În această privinţă credem că numai deficienţe de ordin tehnic vor fi dus la dezafectarea monumentului, existenţa unor fisuri destul de largi pînă şi în fundaţiile construcţiei părînd a veni în sprijinul ipotezei noastre. În plus, chiar dacă admitem că datorită presiunii puternice exercitate de diversele mase de zidărie ce au suprapus ulterior resturile vechii construcţii au putut apărea spaţiile goale dintre zidurile celor două faze ale construcţiei în punctele unde ele sînt adosate, condiţiile de tasare a solului, proprii suprafeţei cercetate, puteau foarte bine să favorizeze deplasarea celor două construcţii încă în timpul ridicării celei mai noi, cu atît mai mult cu cît aceasta din urmă era mult mai masivă decît prima şi ocupa o suprafaţă restrînsă. În această ordine de idei nu este, poate, lipsit de interes să amintim, odată în plus, că astfel de fenomene puteau fi favorizate de terenul relativ înclinat pe care era situată construcţia.

intenţia reutilizării pietrei [17]. Faptul nu trebuie să surprindă deoarece vecinătatea imediată a Curţii domneşti, ca şi împrejurarea că aproximativ în acelaşi început de secol al XV-lea Alexandru cel Bun iniţiază ample lucrări de lărgire [18] a acestui sediu privat al familiei voievodale nu face decît să confirme utilitatea extremă a materialului de construcţie recuperat de la fosta biserică catolică [19]. Cît despre caracterul sistematic al lucrărilor de demantelare, el ne este asigurat de nivelul uniform la care s-au oprit lucrările pe cea mai mare parte a perimetrului fostei construcţii, nivel care coincide cu acela al solului contemporan ei.

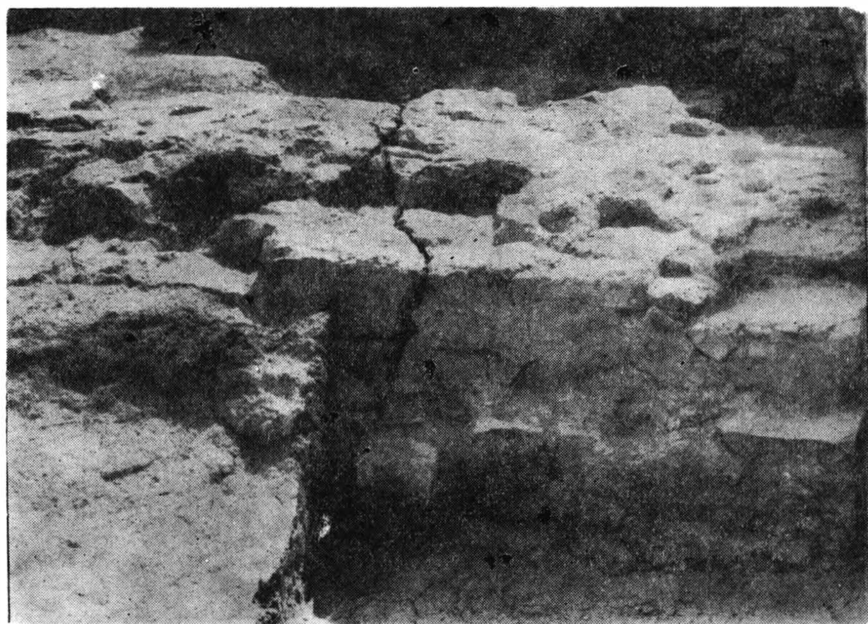

Fig. 4. — Fisură în zidul absidei de nord a bisericii din secolul al XIV-lea.

Coborîrea cotei zidurilor la nivelul terenului înconjurător a facilitat acoperirea resturilor construcţiei cu un strat de depunere, fapt dovedit de observaţiile stratigrafice făcute în cuprinsul fostei biserici catolice. La aceasta o contribuţie importantă au adus şi repetatele înmormîntări

[17] La conturarea acestei convingeri contribuie într-o măsură importantă atenţia cu care a fost curăţat locul după demantelarea construcţiei. Nu numai că în cuprinsul bisericii nu au apărut resturi de blocuri de zidărie (a căror prezenţă ar fi fost obligatorie în cazul simplei prăbuşiri a bisericii) dar acurateţa demontării zidurilor a mers chiar pînă la îndepărtarea molozului rezultat din demolare.

[18] Este, desigur, de regretat faptul că cercetările din perimetrul Curţii domneşti au trebuit să fie întrerupte o vreme îndelungată. Chiar dictată de motive obiective, întreruperea săpăturilor de aici lipseşte pe cercetătorii istoriei oraşului de informaţii deosebit de utile privind nu numai evoluţia complexului amintit dar şi relaţia permanentă dintre dezvoltarea Curţii domneşti şi aceea a oraşului Suceava în ansamblu.

[19] De altfel, la Suceava, recuperarea pietrei din construcţii mai vechi demantelate pare a fi fost o practică relativ obişnuită în timpul domniei lui Alexandru. Gh. Diaconu şi N. Constantinescu au avansat ipoteza că chiar piatra demontată din zidurile cetăţii muşatine de la Scheia va fi fost utilizată la ridicarea altor construcţii. (*Cetatea Scheia*, Bucureşti, 1960, p. 98).

practicate în continuare în cimitirul format încă în secolul al XIV-lea în jurul bisericii şi care continua să dăinuie în aceste locuri în ciuda dispariţiei bisericii. Judecînd după unele descoperiri numismatice, sau în funcţie de datele pe care le oferă anume resturi ale unor pietre tombale, nu încape nici o îndoială că în tot cursul secolului al XV-lea cimitirul în discuţie a continuat să fie folosit. Cu vremea, amintirea vechii biserici catolice s-a pierdut, în aceasta considerînd noi că trebuie căutată explicaţia faptului că, după mai bine de un secol de la dărîmarea bisericii catolice, aceeaşi suprafaţă de teren este aleasă pentru construirea unei alte biserici, de data aceasta ortodoxă şi de dimensiuni impunătoare.

Deşi nu se păstrează decît la nivelul fundaţiilor (numai în rare cazuri fiind vizibile primele rînduri de piatră ale paramentului zidurilor) şi este ea însăşi suprapusă parţial de alte construcţii mai noi sau puternic deteriorată de gropile unor morminte din secolele XVI-XVIII săpate chiar în fundaţiile bisericii, construcţia poate fi înţeleasă foarte bine ca plan[20]. Tăind sau alteori suprapunînd în parte zidurile bisericii catolice, din secolul al XIV-lea[21], fundaţia acesteia mai noi are lăţimea medie de circa 2,50 m şi se adînceşte obişnuit cam cu 1,30 m de la nivelul de săpare al şanţului ei[22]. Acest nivel de săpare al şanţului de fundaţie este întotdeauna mai înalt decît cota superioară a zidurilor demantelate ale vechii biserici catolice, fără însă ca diferenţa între ele să fie mereu aceeaşi. De obicei, aceasta este mai mare şi poate ajunge pînă la circa 20—22 cm spre capătul de vest al fostei biserici catolice, ea reducîndu-se la 3—4 cm în regiunea absidei de est a acesteia, fapt care se explică şi prin împrejurarea că terenul fiind aici într-o pantă uşoară a putut fi spălat de ape[23].

Tot în legătură cu fundaţia bisericii mai noi este de făcut observaţia — de maximă importanţă pentru discuţiile ulterioare — că trădează o neobişnuită neglijenţă din partea constructorilor, neputîndu-se în nici un caz compara cu calitatea şi trăinicia construcţiei precedente. Această opinie se întemeiază pe constatarea existenţei în fundaţie a unor repetate spaţii goale, în care nu se află nici măcar mortar, ci pămînt, ca şi împrejurarea că materialul folosit ca liant se dovedeşte de o neobişnuit de slabă calitate[24], care are ca principală consecinţă desprinderea, uneori fără intervenţia omului, a pietrelor de fundaţie[25]. Ca urmare a flagrantei lipse de

---

[20] Într-un singur caz, şi anume la intersectarea turnului de nord-vest al bisericii din secolul al XIV—lea şi a zidului faţadei de vest, constructorii bisericii mai noi au distrus în întregime zidul întîlnit. Într-un alt caz, pentru construirea contrafortului de vest care mărgineşte absida laterală de sud a bisericii mai noi s-a spart numai o parte a pilonului vechii biserici, aceasta putînd constitui, de asemenea, o dovadă că pilonul respectiv nu era vizibil la suprafaţă în momentul construirii bisericii cu plan treflat. Constatînd însă că şanţurile de fundaţie întîlnesc ziduri multe, constructorii au renunţat să le mai distrugă şi le-au utilizat, în mare măsură, drept sprijin pentru fundaţiile noi. De altfel, în funcţie de aceste realităţi nu ni se pare exagerat să presupunem că, încă de la început, construcţia era serios periclitată de tasarea inegală a zidurilor, aşa cum s-a şi petrecut în realitate.

[21] Mai ales în porţiunea absidei altarului.

[22] Trebuie adăugat că există şi porţiuni unde fundaţia nu are decît circa 0,80 m, ca la absida laterală de nord.

[23] Mult mai bine se observă stratul respectiv în cuprinsul naosului bisericii noi, unde grosimea stratului respectiv descreşte spre est, adică pe direcţia pantei.

[24] Datorită insuficientei cantităţi de var.

[25] Fenomenul s-a observat mai bine pe latura de sud a bisericii, cu prilejul adîncirii săpăturii pentru cercetarea mormintelor descoperite aici (mai ales M. 20).

grijă cu care a fost lucrată fundația, aceasta este secționată pe alocuri de fisuri neregulate și, prin chiar aspectul său general, îndeamnă la a pune sub semnul întrebării soliditatea întregii construcții. De altfel, se va vedea mai departe cît este de îndreptățită această îndoială. Lăsînd la o parte imperfecțiunile și asimetriile de plan constatate la nivelul fundațiilor și care puteau fi corectate la nivelul zidului propriu-zis, vom observa că biserica prezintă obișnuitul plan treflat al construcțiilor vremii[26], precum și compartimentarea interioară în altar, naos, pronaos și pridvor. Deși probe materiale sigure nu sînt decît pentru documentarea existenței naosului și pronaosului (zidul despărțitor dintre acestea este evident), credem că o anumită observație vine în sprijinul opiniei noastre. Astfel, la circa 7 m spre vest de zidul care desparte naosul de pronaos chiar în fundația zidului de sud al bisericii apare o spărtură de aproape 0,50 m adîncime, a cărei explicație nu poate fi decît aceea că aici s-a urmărit scoaterea unui zid ce împiedica construcția absidei altarului bisericii Sf. Dumitru, ulterioară construcției în discuție. Cum de la această spărtură în zid pînă la capătul de vest al acestuia (unde se mai păstrează încă resturile sensibil împuținate ale unui contrafort de colț) nu mai sînt decît circa 4—4,50 m, credem că este posibil să indentificăm în acest spațiu un pridvor, cu atît mai mult cu cît lipsa acestuia ne-ar obliga să admitem că pronaosul avea lungimea puțin obișnuită de circa 14 m (față de lungimea de maximum 7,50 m a naosului).

Una din cele mai interesante probleme pe care le ridică descoperirea acestei biserici din Suceava este, desigur, aceea a datării ei, de care se leagă și o întrebare esențială : a fost sau nu folosită această construcție în scopurile pentru care a fost ridicată ?

Încercînd să răspundem la întrebarea privind datarea monumentului, vom începe prin a preciza că numai pe baza descoperirilor arheologice nu este posibil de dat un răspuns ferm, sau, mai exact de propus o datare mai restrînsă a bisericii. Acest lucru devine posibil, pînă la un punct, numai cu ajutorul izvoarelor scrise și în cazul de față ne găsim în situația fericită de a dispune de astfel de izvoare.

Dintre descoperirile arheologice care pot servi într-o măsură oarecare la datarea bisericii în discuție, două categorii par a atrage atenția mai mult, deși una dintre ele are o valoare științifică destul de discutabilă în acest context. Astfel, vom invoca în primul rînd descoperirea, în zidul absidei laterale de nord a bisericii, a unui fragment dintr-o frumoasă piatră tombală, spartă în mod evident intenționat pentru a fi utilizată ca material de construcție[27]. Fragmentul descoperit păstrează, din fericire, atît numele celui înhumat, al cărui mormînt trebuia să-l înfrumusețeze, cît și anul în care acesta s-a săvîrșit din viață : pan Anton Vameșul, săvîrșit

[26] Adăugăm că biserica era prevăzută cu contraforți care însă nu se păstrează în condiții foarte bune, fiind parțial distruși de morminte, parțial de alte lucrări. Dintre aceștia au fost aflați într-o stare mai bună doar trei : cel de la absida altarului (2 × 2,20 m) și perechea care mărginește spre vest absidele laterale (1,50 × 2,20 m).

[27] Lespedea, o gresie destul de rezistentă, era așezată orizontal în zid, chiar pe colțul dinspre altar al absidei laterale de nord, fiind cioplită astfel pentru a respecta linia zidului. Ea are pe margine un chenar ornamentat cu motive florale, motive care se repetă și în cîmpul dreptunghiular din mijloc. Date metrice : lungimea maximă a pietrei : 0,83 m ; lungimea minimă : 0,67 m ; lățime : 0,68 m ; lățimea chenarului cu palmete : 0,06 m ; lățimea chenarului cu inscripție : 0,08 m ; înălțimea literelor : 0,077 m ; lățimea cîmpului central : 0,278 m.

din viață în anul 1480[28]. (Împrejurarea că textul inscripției funerare este slav și că personajul despre care ne vorbește este neîndoielnic de origine moldovenească ne slujesc drept argument în favoarea tezei că în secolul al XV-lea cimitirul de aici era utilizat și de populația ortodoxă a orașului

Fig. 5. — Fragmentul pietrei tombale a panului Anton vameșul.

și nu numai de către cea catolică așa cum este foarte probabil că se întîmpla în secolul al XIV-lea.) Așadar, inscripția funerară amintită fixează un prim și sigur termen *post quem* pentru construcția bisericii, anul 1480, ceea ce, vom vedea, este foarte puțin.

[28] Textul păstrat al inscripției funerare : сь єсть гробь пана аньтона мытника прѣстав... ꙁ ѕчпи мса маи лє днь adică „Acesta este mormîntul panului Anton vameșul, care s-au săvîrșit... în anul 6988 (1480), luna mai, ziua 30".

A doua categorie de descoperiri arheologice, a cărei invocare aci este pe deplin justificată, aparţine numismaticii şi se leagă, ca şi prima de altfel, de înmormîntările practicate în respectiva suprafaţă de teren. Săparea şanţurilor de fundaţie ale bisericii a presupus nu numai intersectarea zidurilor bisericii catolice din secolul al XIV-lea (numai într-un singur caz distruse — pe latura de vest a bisericii catolice, aproape pe axul acesteia — în rest suprapuse de fundaţia construcţiei mai vechi), dar şi distrugerea unui număr relativ însemnat de morminte anterioare acestei noi construcţii[29]. Cum constructorii n-au vrut să arunce resturile de schelete umane din aceste morminte, ei au folosit pentru adăpostirea lor subsolul turnului de nord-vest al bisericii catolice, pe care, după ce i-au spart bolta pe o lăţime de peste un metru, l-au umplut cu oasele mormintelor distruse. Aşa se face că întreaga încăpere de plan aproape pătrat (2,50 × × 2,50 m) şi înaltă de circa 2,30 m a fost descoperită plină de oseminte umane[30] aruncate aici într-o dezordine evidentă, în amestec cu numeroase fragmente ceramice şi mai ales cu monede care aparţinuseră inventarului funerar al mormintelor distruse. Înmormîntările făcîndu-se aici o vreme îndelungată, este cu totul firesc ca şi monedele aflate împeună cu resturile de schelete să se întindă pe o perioadă lungă, data de început a acesteia fiind fixată de o monedă anepigrafă de la Alexandru cel Bun[31]. Pentru problema care ne interesează, neîndoielnic cea mai importantă descoperire o reprezintă o monedă ungurească de argint aparţinînd bănăriei regelui Ludovic al II-lea şi care nu poate fi mai tîrzie de anul 1526. Este lesne de dedus din prezenţa acestei monede în locul şi condiţiile amintite că săparea fundaţiilor bisericii şi deci distrugerea mormîntului de la care provenea moneda amintită nu putea avea loc decît după anul 1526, o atare datare făcînd nu numai inutilizabilă inscripţia funerară amintită mai înainte, dar avînd şi meritul de a fi coroborată de conţinutul unei foarte interesante corespondenţe a unor voievozi moldoveni din secolul al XIV-lea cu anume oraşe transilvănene[32].

Deşi cunoscută specialiştilor de multe decenii, această corespondenţă nu a prilejuit decît editorului ei, N. Iorga, o remarcă ce se dovedeşte de o extremă exactitate (deşi formulată numai intuitiv) în sensul că ea s-ar referi la biserica Sf. Dumitru din Suceava[33]. La 9 februarie 1546, voievodul Petru Rareş se adresează sfatului oraşului Bistriţa cerînd ca zidarul Ioan, locuitor al acestui oraş, să revină în Moldova pentru a-şi continua activitatea, în ciuda faptului că o biserică ridicată de acesta mai înainte se dărîmase[34]. Cum zidarul solicitat refuza, din motive uşor de înţeles, să revină în Moldova, corespondenţa începută de Petru Rareş continuă şi după moartea acestuia şi graţie unei scrisori din 13 ianuarie 1549 a lui

[29] Aruncate în dezordine, oasele umane sînt foarte adesea rupte şi deci nu oferă posibilitatea unei aprecieri riguroase a numărului scheletelor de la care provin. În orice caz, acestea nu par să fie mai puţine de 25—30.

[30] Am adăuga, totuşi, observaţia că împreună cu resturile de schelete omeneşti „gropniţa" a fost umplută şi cu destul de bogate resturi menajere.

[31] Identificarea monedelor a fost făcută de Alex. Artimon de la Muzeul din Suceava, care a şi întocmit o comunicare referitoare la întregul material numismatic descoperit cu prilejul acestor cercetări de la Sf. Dumitru.

[32] Corespondenţa este publicată în *Hurmuzaki*, XV, 1, p. 447—521.

[33] *Ibidem*, p. 440.

[34] *Ibidem*, p. 447.

Iliaş Rareş, mult mai explicită decît altele, aflăm că în realitate era vorba despre o biserică pe care respectivul zidar o construise în Suceava şi că aceasta se prăbuşise[35]. Dacă acest ultim act precizează că biserica ce constituia obiect de litigiu se aflase în Suceava, dintr-o scrisoare anterioară aparţinînd însuşi voievodului Petru Rareş aflăm că, din motive pe care voievodul le pune pe seama constructorului, „dy Kirchen yst eyngefallen" („biserica s-a prăbuşit"). Capitală pentru discuţia noastră este amintirea de către voievod a împrejurării că, după prăbuşirea construcţiei abia ridicată, „haben myr eyn ander Temelye gekraben"[36] („am săpat altă temelie"), se subînţelege, pentru a construi o nouă biserică. Or, după cum cu uşurinţă se constată, biserica cu hramul Sf. Dumitru, unul din monumentele care constituie şi astăzi fala vechii capitale a Moldovei, suprapune parţial biserica anterioară ei. Construită în 1534—1535, actuala biserică Sf. Dumitru a succedat, cu siguranţă, de puţin, încercării nereuşite a zidarului bistriţean, încercare pe care contextul corespondenţei amintite o situează neîndoielnic tot în prima domnie a lui Petru Rareş[37].

Ne arătam mai înainte preocupaţi de întrebarea dacă biserica ale cărei resturi au fost scoase la lumină prin săpăturile noastre a fost sau nu utilizată o vreme oarecare. Corespondenţa citată în rîndurile precedente nu conţine date nici măcar indirecte pe temeiul cărora se poate încerca un răspuns şi credem că de data aceasta trebuie să ne întoarcem la observaţiile arheologice pentru a sugera unul. După părerea noastră două sînt observaţiile arheologice utilizabile în această încercare şi nu întîmplător ambele duc la încheieri negative. Astfel, s-a constatat că, fără nici o excepţie, acolo unde zidurile bisericii se păstrează la nivel de parament, nici în interiorul construcţiei, nici în afara ei acestea nu prezintă nici cel mai slab indiciu de tencuială. În al doilea rînd, deşi în interiorul bisericii s-a aşezat un strat destul de gros de umplutură şi nivelare[38] constînd dintr-un pămînt amestecat în care predomină galbenul, nu s-au observat în nici un loc indicii de amenajare a nivelului superior al acestei umpluturi şi cu atît mai puţin o urmă de paviment. În sfîrşit, fără să absolutizăm valoarea respectivei observaţii, nu putem neglija nici absenţa din absida altarului a vreunui semn care să marcheze locul mesei altarului. În acest fel, ni se pare că, cel puţin pînă la un punct, negarea folosirii bisericii care ne preocupă capătă o oarecare consistenţă, noi înclinînd să adoptăm această opinie.

Este desigur, de regretat că intervenţii sau construcţii datînd din secolele XVI—XVIII au suprapus (ca în cazul însăşi al bisericii Sf. Dumitru sau al turnului-clopotniţă ridicat de voievodul Alexandru Lăpuşneanu) sau chiar distrus, în parte, resturile complexelor cărora le rezervăm rîndurile de faţă, deoarece aceasta îngreuiază în bună măsură atît cunoaşterea lor în cele mai bune condiţii, cît şi formularea unor opinii generali-

---

35 *Ibidem*, p. 471.
36 *Ibidem*, p. 447.
37 Referitor la întreaga corespondenţă, cf. prezentarea făcută de Al. Rădulescu.
38 În legătură cu pămîntul de umplutură din interiorul bisericii, nu ni se pare inutil să amintim că suprapunea mormintele de pe latura de sud a bisericii catolice, inclusiv pe cel datat cu moneda turcească de argint de la Baiazid al II-lea (1481—1512).

zatoare. În ciuda acestei situații, credem că descoperirile și observațiile făcute în timpul cercetărilor arheologice pot sluji drept bază pentru anume considerații privind direct istoria așezării omenești de la Suceava într-o perioadă relativ îndelungată, această împrejurare conferind amintitelor descoperiri un plus de importanță. Existența unei biserici catolice în nemijlocita apropiere a Curții domnești din Suceava și contemporaneitatea ei cu nucleul cel mai vechi al acesteia au darul de a repune în discuție una din cele mai interesante probleme ale perioadei de început a prezenței domniei la Suceava, în perioada imediat următoare mutării capitalei aici. Dacă nici pînă acum nu existau îndoieli în legătură cu prezența la Suceava a unei populații nelocale în a doua jumătate a secolului al XIV-lea descoperirile arheologice[39] coroborînd izvoarele scrise, despre amploarea și, implicit, importanța unei atari comunități era mai greu să se vorbească în termeni hotărîți[40]. Aflarea unei biserici catolice situate nu într-o poziție periferică oarecare, ci chiar lîngă Curtea domnească, ne obligă să presupunem că numai o comunitate catolică puternică și aflată în raporturi privilegiate cu domnia se putea bucura de un atare tratament. Dar dacă o asemenea constatare își păstrează, totuși, caracterul și importanța ei strict locală, mult mai important ni se pare să atragem atenția asupra caracterului relevant al descoperirii pentru poziția bisericii catolice, în general, în Moldova în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Într-adevăr, pentru că nu este vorba, în cazul de față, de un oraș ca Baia sau Siretul unde catolicismul era neîndoielnic puternic datorită unei populații maghiare sau germane colonizate cu rosturi dacă nu pe deplin cunoscute cel puțin presupuse cu un pronunțat grad de siguranță, atestarea unor relații strînse între domnie și biserica catolică chiar în noua capitală vădește că mutarea domniei la Suceava nu a însemnat și o limitare a zonelor de influență ale catolicismului la cele două centre mai sus amintite și o ieșire a domniei din cadrul acestora. Constatarea nu este lipsită de importanță măcar și pentru că ea contribuie la diminuarea valorii pe care o poate căpăta în explicarea mutării capitalei țării de la Siret la Suceava dorința domniei de a evada din mediul catolicizant al vechii capitale. Desigur nici de această dată semnificația descoperirii care prilejuiește considerațiile de față nu trebuie absolutizată, existența bisericii catolice din preajma Curții domnești putînd să fie tot atît de bine considerată drept numai o concesie a domniei, ca urmare fie și a unei stăruințe personale a Margaretei Mușat, un veritabil stîlp al catolicismului în rîndul autorității politice superioare a Moldovei[41]. Dar chiar și în aceste condiții faptul este destul de important tocmai pentru că se manifestă într-un mediu în care ortodoxismul era neîndoielnic dominant.

Că interpretarea sugerată de noi a faptelor nu pare a fi total ruptă de realitățile vremii la care ne referim pare să se confirme și prin obser-

[39] Cf. pentru aceasta M. D. Matei, *Die graue Keramik von Suceava und einige archäologische Probleme des 14. und 15. Jh. in der Moldau*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 357 și urm.

[40] Aceasta deoarece, pe de o parte, descoperirile arheologice pe temeiul cărora se puteau face astfel de aprecieri erau și continuă să fie relativ limitate, pe de altă parte ele părînd a sugera mai curînd o prezență determinată de rosturi ce nu justificau o poziție deosebit de privilegiată a acestei populații în Suceava.

[41] Nu este lipsită de justificare amintirea aici a faptului că însuși voievodul Petru I Mușatinul declara că face anume danii călugărilor catolici din Siret întrucît mama sa l-a „rugat din suflet" în acest sens. (*DIR*, A, Moldova, sec. XIV, XV, vol. I, p. 1).

vaţia că, o dată cu dărîmarea bisericii în primii ani ai domniei lui Alexandru cel Bun nu se mai ridică o alta pe acelaşi loc, deşi nu există nici un motiv să credem că aceasta s-ar explica, în primul rînd, prin împuţinarea comunităţii catolice pe care o deservea de multă vreme. Că imediat după dărîmarea acestei biserici sau ceva mai tîrziu se va fi construit o alta la o oarecare distanţă spre nord-est de prima[42] nu are nici o importanţă sub raport cronologic; mult mai semnificativă ni se pare îndepărtarea acesteia de Curtea domnească, fapt pe care nu îl socotim străin de însăşi creşterea distanţei dintre domnie şi politica sa, pe de o parte şi catolicism pe de altă parte, în timpul domniei aceluiaşi Alexandru cel Bun. De altfel, deşi observaţia se referă la o etapă mai tîrzie, nu este, credem, inutil să amintim că ulterior Curtea domnească nu a mai avut în preajma ei decît biserici ortodoxe (inclusiv aceea ale cărei resturi au fost descoperite, cu mulţi ani în urmă, în sectorul „Şipot"[43] rezervat cîndva unor colonişti germani veniţi în Suceava în ultimul sfert al secolului al XIV-lea).

Lărgind întrucîtva discuţia, nu putem lăsa neremarcat faptul că la început datorită existenţei bisericii, ulterior indiferent de dispariţia ei[44], începînd cel puţin din secolul al XV-lea, în nemijlocita apropiere a Curţii domneşti a funcţionat un important cimitir. Dintru început sîntem obligaţi să remarcăm ca puţin obişnuită existenţa unui cimitir în plin centrul unui oraş a cărui dezvoltare începea să se petreacă, o dată cu ultimul sfert al secolului al XIV-lea, în funcţie de importantul complex pe care îl constituia Curtea domnească. Chiar dacă nu încape îndoială că într-un oraş organizat după principii aproape imuabile de aplicabilitate generalizată în Apusul Europei un cimitir ar fi de neconceput în centrul oraşului dominat de clădirile publice şi admiţînd, bineînţeles nu fără rezerve, că în stadiul din secolul al XIV-lea al dezvoltării topografice a Sucevei un atare cimitir nu împiedica această dezvoltare, nu acelaşi lucru se poate afirma pentru secolele următoare. Mai mult încă, cimitirul din faţa Curţii domneşti este măcar greu de înţeles în plină epocă de înflorire a oraşului în veacul al XV-lea, fenomen de care centrul aşezării nu putea fi străin în niciun caz. Într-o atare situaţie, în afara confirmării opiniei că în oraşele medievale moldoveneşti dezvoltarea lor topografică ţinea seama de principii incomparabil mai puţin ferme decît în oraşele occidentale, nu ne rămîne decît să bănuim că singura explicaţie majoră a dăinuirii amintitului cimitir trebuie căutată în împrejurarea că aici erau înhumaţi mai ales slujitori ai Curţii domneşti şi locuitori de oarecare vază ai oraşului. Se pare însă că, chiar dacă în perioada imediat următoare construirii bisericii catolice şi deci în prima sa fază, cimitirul putea fi rezervat comunităţii catolice din oraş, începînd cu secolul al XV-lea (fără să şi putem preciza cînd anume în cursul secolului) în cuprinsul cimitirului se produc unele restructurări, în sensul că fie alături de catolici au început să fie înhumaţi şi suceveni de rit ortodox (ceea ce pare puţin probabil)

---

[42] Gh. Diaconu, *Contribuţii la cunoaşterea culturii medievale de la Suceava în veacurile XV—XVI*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 913.

[43] *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 777—780.

[44] Nu trebuie exclusă totuşi eventualitatea ca în cuprinsul cimitirului să fi fost ridicată o capelă cu destinaţie specială, ulterior dărîmării bisericii catolice.

fie, mai ales, după dărîmarea bisericii catolice şi ridicarea alteia mai departe de Curtea domnească cimitirul catolic s-a mutat cu totul şi s-a constituit în jurul noii construcţii. Această a doua ipoteză pare a-şi găsi o confirmare în cîteva descoperiri din cimitirul identificat la „Drumul naţional" (punct situat la circa 120 m în linie dreaptă de biserica Sf. Dumitru, spre nord-est) dintre care două cunoscute pietre tombale vorbesc sigur despre catolici[45].

O ultimă chestiune asupra căreia ar merita, credem, să stăruim în încheierea acestei discuţii este aceea a capacităţii descoperirilor arheologice prilejuite de cercetarea complexelor prezentate mai înainte de a arunca unele lumini asupra vieţii economice a oraşului Suceava în secolele XIV—XVI. Înaintea altor categorii de descoperiri, materialul numismatic, prin componenţa lui procentuală, vine să confirme, odată în plus, dezvoltarea impetuoasă a schimburilor comerciale dintre Moldova şi alte state ale Europei răsăritene. Împrejurarea că, în covîrşitoarea lor majoritate, monedele descoperite la Sf. Dumitru au avut un caracter de inventar funerar nu face decît să sporească interesul pentru astfel de descoperiri şi să contureze cu un plus de pregnanţă realităţi de o reală însemnătate. Într-adevăr, descoperirea într-un cimitir a unor monede precumpănitor străine (maghiare, poloneze, mai rar turceşti) are cel puţin darul de a oferi dovada puternicei pătrunderi în Moldova a acestor monede pe singura cale a schimburilor comerciale intense. Chiar dacă este adevărat că începînd din secolul al XVI-lea emisiunile monetare interne sînt aproape practic întrerupte, nu este de loc de neglijat constatarea că dispariţia monedei moldoveneşti nu a provocat perturbări vizibile în viaţa economică a ţării, populaţia dovedindu-se capabilă să se adapteze noilor condiţii de schimb.

Am lăsat în mod intenţionat la sfîrşit amintirea descoperirilor ceramice din complexul de construcţii religioase de la Sf. Dumitru. Aceasta se explică în primul rînd prinîmprejurarea că amintitele descoperiri s-au aflat, în general, în condiţii stratigrafice neconcludente, cu regularitate antrenate pe verticală de lucrări ulterioare perioadelor cărora le aparţin. De aceea ne vom mulţumi să facem aluzie numai la cîteva descoperiri din încăperea boltită a turnului din colţul de nord-vest al bisericii catolice din secolul al XIV-lea. Acestea, chiar dacă se înscriu în limite cronologice prea largi pentru exactitatea cu care se datează astăzi ceramica medievală moldovenească au, în schimb, calitatea de a confirma la rîndu-le opinia că în lungul veacului al XV-lea, pe măsura îmbunătăţirii şi diversificării producţiei ceramice locale, piaţa moldovenească este destul de larg deschisă unor produse străine, mai ales orientale. Desigur, făcută numai pe temeiul ceramicii afirmaţia apare ca hazardată. Să nu uităm însă că descoperirile de la Sf. Dumitru nu sînt decît o infimă parte din cercetările de aproape două decenii de la Suceava şi importanţa lor rezidă tocmai în faptul că întăresc puncte de vedere care aveau încă nevoie de confirmări. Este, de altfel, şi cadrul în care trebuiesc aşezate rîndurile de faţă.

---

[45] Gh. Diaconu, *loc. cit.*, p. 913 şi urm.

ANEXA:

BISERICA NR. 2 DE LA SF. DUMITRU DIN SUCEAVA ŞI IZVOARELE SCRISE

ALEXANDRU RĂDULESCU

În documentele vremii s-au păstrat ştiri cu privire la urmările de ordin juridic ale nerealizării construcţiei celei de a doua biserici descoperite anul trecut în curtea bisericii Sf. Dumitru din Suceava. Evenimentul a avut un asemenea răsunet, încît corespondenţa diplomatică prilejuită de el[46] a continuat pînă în anul 1556, ea constituind o preocupare a trei domnitori moldoveni de la mijlocul veacului al XVI-lea, Petru Rareş, Iliaş-Vodă şi Alexandru Lăpuşneanu. Vom arăta pe scurt care au fost urmările nereuşitei construcţiei de la Suceava, pentru ca apoi să facem unele consideraţii pe marginea lor.

Corespondenţa începe în ultimii ani de domnie ai lui Petru Rareş. Acesta, în scrisori repetate, adresate sfatului bistriţean[47], cere acestuia să intervină pe lîngă Ioan Zidarul din Bistriţa pentru a-l îndemna să se întoarcă în Moldova unde acesta mai fusese deja şi unde domnitorul îl cheamă pentru a ridica o biserică în oraşul Roman (*Hurmuzaki*, vol. XV, 1, doc. 835, Huşi, 1546, 11 aprilie: „...Nam maximeillius opus habemus in edificanda tantum una ecclesia in Romano Foro : non ut ipse laboret sed ceteris indicet : qvia vestrates non noverunt iuxta consuetudinem nostram edificare"). Cu acest prilej aflăm că, se pare cu destul de mult timp înainte de momentul în care domnitorul îşi scria scrisorile (este vorba de anii 1543, 1545, 1546), Ioan Zidarul construise o biserică în Moldova, care s-a prăbuşit din motive necunoscute[48]. Vom reveni mai jos asupra împrejurărilor care ne determină să identificăm această biserică cu cea de-a doua biserică descoperită la Sf. Dumitru. Pentru a ridica această biserică, Ioan Zidarul primise de la domnitorul Moldovei suma de 1 500 florini „nostre terre usuales"[49]. Construcţia prăbuşindu-se, Ioan Zidarul dispare, iar în anul 1538 îl vedem cumpărînd o casă la Bistriţa şi aşezîndu-se în acest oraş[50]. În urma acestor împrejurări, domnitorul moldovean consideră că meşteşugarul din Bistriţa îi datorează suma de 1 500 de florini investiţi fără nici un folos în construcţia compromisă de la Su-

---

[46] Corespondenţa este cuprinsă în partea I a volumului al XV-lea al Colecţiei de documente Hurmuzaki, editat de Nicolae Iorga, în documentele cu nr. 807, 824, 833, 835, 837, 841, 845, 847, 849, 855, 865, 870, 873, 874, 875, 876, 917, 919, 921, 947, 949, 950, 951, 952, 954. Conţinutul acestei corespondenţe a format obiectul unui articol al lui Al. Lăpedatu, intitulat *Ioan Zidarul lui Petru-Vodă Rareş*, publicat în *BCMI*, V, fasc. 18, aprilie-iunie 1912, p. 83 şi urm. Un alt articol al lui Al. Lăpedatu, *Cercetări istorice cu privire la meşterii bisericilor moldovene din secolul XVI*, cuprinde de asemenea informaţii despre Ioan Zidarul (*BCMI*, V, 1911, fasc. 17, ian.-martie, 1912, p. 23 şi urm.). Cf. şi G. Balş, *Bisericile moldoveneşti din veacul al XVI-lea*, în *BCMI*, XXI, 1928, fasc. 55—58, în special capitolul *Sf. Dumitru din Suceava*, p. 46 şi urm.

[47] Cf. doc. 807, 824, 833, 835.

[48] Cf. doc. 833.

[49] *Ibidem.*

[50] Cf. doc. 950, p. 515; doc. 951, 952.

ceava. Domnitorul îl recheamă pe meşterul bistriţean în Moldova promiţîndu-i că va renunţa la suma pe care acesta i-o datora şi că îl va răsplăti cum se cuvine pentru toate serviciile pe care Ioan Zidarul i le va presta în construcţia unor alte biserici. În cazul refuzului meşteşugarului bistriţean de a-i urma chemarea, Petru Rareş va cere achitarea integrală a întregii datorii[51]. Chemările repetate ale voievodului moldovean se lovesc de refuzul meşteşugarului bistriţean de a-i urma chemarea. Excedat totuşi la un moment dat de apelurile voievodului Ioan Zidarul se prezintă într-o bună zi în faţa sfatului bistriţean, împreună cu trimisul voievodului, Matei Vameşul şi promite în sfîrşit că se va întoarce în Moldova călătorind într-un car şi nu călare deoarece este slăbit şi bolnav de piept. Traseul drumului spre Moldova ar fi urmat să treacă prin Braşov[52]. Nu peste multă vreme meşteşugarul se prezintă din nou în faţa sfatului bistriţean şi revenind la refuzul de a pleca în Moldova, îl motivează prin teama de a nu fi silit de către Petru Rareş, chiar şi prin torturi, să regăsească tezaurele unor boieri moldoveni, la a căror îngropare şi ascundere a trebuit să participe pe vremuri[53]. Dîndu-şi seama că Ioan Zidarul nu doreşte cu nici un chip să se întoarcă, Petru Rareş cere sfatului bistriţean să-l silească să-i plătească datoria[54]. Întrucît însă meşteşugarul nostru neagă a-i datora ceva domnitorului moldovean[55], în urma unei anchete judiciare întreprinse, sfatul decide ca Ioan Zidarul să jure „manu met septima" în faţa instanţei, că nu datorează nimic voievodului moldovean[56]. Jurămîntul odată prestat el va fi declarat liber şi absolvit de orice datorie[57]. Vom reveni mai jos asupra acestui aspect. Procedura prestării jurămîntului prevedea şi necesitatea prezenţei părţii adverse în momentul prestării jurămîntului. Petru Rareş refuză însă să se supună acestei proceduri de judecată orăşenească; el susţine că nu cere zidarului decît ceea ce acesta îi datorează; jurămîntul acestuia nu poate precumpăni asupra vorbelor sale întrucît „reges et Cesares verbis suis fidem darent: iuramentum igitur Iohannis murarii non esset maius qvam sua verba" (*Hurmuzaki*, XV, 1, doc. 952,

---

[51] Cf. doc. 833, 845. Textul documentului 845 este astfel conceput: „...Scripsimus iam sepius ex parte hominis nostri scilicet Ioannis Lapicide vel ut eundum auctoritate vestra es alienum, videlicet quindecim centum florenorum, ad solvendum compellere velitis, vel eum ad nos expedire; confecto labore, eundem iterum pacifice dimitteremus et summam istius debiti relaxeremus, insuper illi de suo labore honorifice solveremus...".

[52] Cf. doc. 921: „... Iohannes Murarius ad vocacionem, tum primam tum secundam se iturum recusabat, dicens se esse hominem infirmum et demonstrans defectum in pectore. Iterum vocabatur et nisi venire vellet, omne debitum ab eodem exigere. Cum itaque Iohannes Murarius sentiret, suas excusaciones nihil prodesse, spontebat coram nobis, omnibus ut, si eques intrare non posset, vellet ascendere currum qui tunc temporis Petro Waywode mittebatur...". V. şi doc. 951, 952.

[53] Cf. doc. 951, p. 519; doc. 952: „...Vereor quod Petrus Waywoda se vocare faceret non causa edificandi ecclesiam, sed ad demonstrandos thesauros quorundam boyeronum quos recondere coactus fuisset; quos si fortassis ve (reperire non posset ve) demonstrare nollet, timeret sibi quod e ciam coacte et per torturam demonstrare cogeretur".

[54] Cf. doc. 841.

[55] Cf. doc. 950, p. 516: „...Cum autem procurator actorem iuri statuisset ac debitum ab eo postulasset, actor respondisset, se ei nihil debere...". V. şi doc. 921, 949, 951, 952, 954.

[56] Cf. doc. 921: „...sentencia mediante decrevimus quod Ioannes Murarius ad consuetutinem regni iuramento mediante se expurgaret". V. şi doc. 845, 947, 950, 951, 952, 954.

[57] Că aceasta era urmarea prestării jurămîntului reiese din pasajul următor al documentului 950, p. 516: „...ideo actorem iusiurandum sibi metseptimo iniunctum prestare debere quo prestito, liberum et expeditum ab acquisicione debitorum prefatorum esse...".

p. 519)[58]. Situaţia se complică şi mai mult cînd Ioan Zidarul, în faţa presiunilor exercitate de sfatul orăşenesc asupra sa de a urma chemarea domnitorului, în faţa atitudinii uşor ostile lui a bistriţenilor, care se temeau de eventuale represalii ale voievodului moldovean, fuge pe neaşteptate şi pe ascuns la Sibiu[59]. Petru Rareş emite o interdicţie asupra casei lui Ioan Zidarul din Bistriţa[60], deoarece intenţiona să-şi recupereze banii datoraţi de acesta prin vînzarea casei şi a eventualelor lucruri ce se vor mai fi găsit în ea.

Între timp, Petru Rareş moare în septembrie 1546 şi urmează la tron Iliaş, fiul său, care, într-o serie de scrisori adresate bistriţenilor, menţine interdicţia asupra casei meşteşugarului fugit la Sibiu. De asemenea, Iliaş le pune în vedere bistriţenilor, că dacă interdicţia nu va fi respectată, va fi nevoit să se despăgubească pe seama celorlalţi locuitori ai Bistriţei[61]. În cele din urmă, Iliaş vinde casa lui Ioan Zidarul din Bistriţa lui Paul Budaker, cetăţean al aceluiaşi oraş, pentru suma de 260 de florini ungureşti [62].

Mai tîrziu, Alexandru Lăpuşneanu găseşte în arhivele tezaurului că Ioan Zidarul mai datorează domniei Moldovei un rest în valoare de 100 de florini ungureşti. Calculul a fost făcut în felul următor: datoria iniţială fusese de 360 de florini ungureşti; Iliaş vodă primise suma de 260 de florini de la Paul Budaker, prin vînzarea casei lui Ioan Zidarul; mai rămîneau 100 de florini pe care Lăpuşneanu îi reclamă de la meşterul nostru[63]. La Sibiu, trimisul voievodului moldovean este nevoit, după oarecare reticenţe, să se supună judecăţii instanţei orăşeneşti a saşilor din Sibiu; nu reuşeşte să dovedească vinovăţia meşteşugarului, acum sibian, iar acesta este achitat[64]. Voievodul era de altfel destul de puţin interesat a primi restul de datorie de la meşteşugarul Ioan Zidarul; se pare că mai ales considerente legate de prestigiul său l-au determinat pe Alexandru Lăpuşneanu să-l urmărească pe zidar pentru acel nu prea considerabil rest de datorie[65]. De altminteri, după acest episod domnitorii Moldovei nu mai apar în corespondenţa de care ne ocupăm.

Un alt episod al expunerii noastre este legat de judecata universităţii săseşti în procesul intentat de Ioan Zidarul judelui şi juraţilor oraşului Bistriţa, pe care îi acuză de a-i fi ocupat şi confiscat în mod samavolnic casa şi de a o fi vîndut unui concetăţean de-al lor[66]. Depoziţiile martorilor zida-

[58] Cf. doc. 845: „... Cesares et reges nobis fidem adhibuerunt, et iuramentum illius maius esset quam verba nostra ?”. V. şi documentele 921, 947, 951, 954.

[59] Cf. doc. 841, 921, 949, 950, 951, 952, 954.

[60] Cf. doc. 841: „...inde domum et cetera attinencia domus ad sortem nostram arestarunt ut exinde solucio nobis fiet, debitum vero: quindecim centum floreni nostre terre usuales”.

[61] Cf. doc. 847, 855.

[62] Cf. doc. 874: „...Itaque nunc domum istam vendimus cuidam civi bistriciensi nomine Paulo Budaker florenis ducentis, maius florenis 60... V. şi doc. 875, 876.

[63] Cf. doc. 919, 921.

[64] Cf. doc. 950, p. 516.

[65] *Ibidem*.

[66] Cf. doc. 950, p. 515: „... Quare domum suam in civitate bistriciensi exstructam, suis pecuniis, florenis, trecentis et quatuordecim, iusto titulo empcionis comparatam, ac per cives bistricienses vi occupatam, detentam et divenditam, actor ab ipsis civibus bistriciensibus, ut in causam attractis, restituendam et manibus resignandam iure mediante postulabat...”.

rului, foşti concetăţeni bistriţeni care acum locuiau la Aiud[67] şi la Braşov[68] ca şi cele ale martorilor părţii bistriţene[69], nu se deosebesc în privinţa admiterii existenţei unei anumite succesiuni a evenimentelor, pe cînd însă partida zidarului insistă asupra nedovedirii, prin lege (*iuremediante*), a vinovăţiei zidarului. Bistriţenii se străduiesc să sublinieze că disputa îi angaja pe voievodul Moldovei şi pe zidar şi că nu ei, ci domnitorul Moldovei ar fi dispus vînzarea casei zidarului pentru pretinsa datorie, sfatul oraşului nefiind decît — cel puţin aşa se străduieşte să sugereze depoziţia lor — martorii acestui fapt[70]. Tribunalul universităţii saxone socoteşte că nu există motive pentru respingerea prestării jurămîntului *metseptimum*; acesta odată prestat, Ioan Zidarul să fie declarat liber şi absolvit de orice datorie, iar drept consecinţă casa confiscată şi vîndută, să-i fie redată meşteşugarului nostru[71]. Bistriţenii declarîndu-se în dezacord cu această sentinţă, tribunalul universităţii saxone predă cauza tribunalului imperial spre a fi judecată în apel[72]. Judecata împăratului Ferdinand decide că sentinţa dată de tribunalul universităţii saxone trebuie îmbunătăţită şi că toată cauza trebuie rezolvată mai simplu : Ioan Zidarul să-şi poată răscumpăra casa dacă va voi, de la Paul Budaker, cumpărătorul şi posesorul ei. Decizia imperială casează astfel decizia universităţii saxone. Documentele nu ne mai spun în continuare nimic despre soarta lui Ioan Zidarul. Nu ştim dacă-şi va fi răscumpărat casa sau dacă, eventual, va fi renunţat să facă acest lucru[73].

După ce am prezentat succint principalele momente care se desprind din analiza corespondenţei menţionate, ne vom ocupa de problema care ne interesează în primul rînd. Ce anume ne determină să identificăm biserica amintită în documente, care a declanşat îndelungata dispută judiciară, cu biserica descoperită în curtea bisericii Sf. Dumitru ? Întrebarea este cu atît mai îndreptăţită cu cît data tîrzie de emitere a documentelor în care se vorbeşte despre această biserică (1545, 1546, 1549) este în aparentă contradicţie cu termenul *ante quem* al bisericii din săpătura noastră, acesta din urmă fiind 1535, anul de ridicare al bisericii care mai există şi astăzi. Documentul nr. 874 precizează că biserica construită de zidarul

[67] Cf. doc. 947.
[68] Cf. doc. 949.
[69] Cf. doc. 950, p. 516.
[70] Cf. doc. 950, p. 516 : „...neque ipsi domum litigiosam, sed Waywoda moldaviensis, vendidit, quia actor suscepisset, quod in Moldaviam proficisci vellet ad Waywodam, hoc non fecisset sed a facie iuris et ex ipso iure abiisset acque huc Cibinium se contulisset...". V. şi doc. 954, p. 520.
[71] Cf. doc. 950 : „... Quare, cum iusiurandum non videatur remissum ab adversario, ideo actorem iusiurandum sibi metseptimo iniunctum prestare debere quo prestito, liberum et expeditum ab acquisicione debitorum prefatorum esse ac attractos in causam domum litigiosam actori in manus suas remittere et assignare debere per iudiciariam nostram deliberacionem adinvenimus".
[72] Cf. doc. 950, p. 516 : „...Sed attracti in causam in hac nostra sentencia non contenti, causam suam in presenciam Sacratissime Maiestatis vestre transmisimus...".
[73] Cf. doc. 954, p. 521 : „...De quorum consilio prematuro et sana deliberacione premissum iudicium dictorum magistri civium, judicis et iuratorum civium civitatis nostre cibiniensis ac Septem Sedium Universitatis Saxonum Transsilvanie emendandum et causam prenotatam condescendi faciendam, dictum que Ioannem Lapicidam domum suam prenarratam a prefato Paulo Budekor, emptore et possessore eandem legitimo iuris ordine, si voluerit, require debere decernendum et committendum causam parcium prenotatam ad prefatos magistrum civium iudicem et iuratos cives civitatis nostra cibiniensis duximus remittendem...".

nostru şi care s-a prăbuşit a fost construită în oraşul Suceava[74]. Documentul 833 emis la 9 februarie 1546 — cel mai important dintre toate — ne spune că meşterul bistriţean a ridicat o biserică în aşa fel, încît puţin timp după construirea ei, biserica s-a prăbuşit.

„După aceasta, *noi* — adică domnitorul şi oamenii lui, *şi nu* meşteşugarul Ioan — am săpat alte şanţuri de fundaţie şi am ridicat biserica în alt loc" (*Hurmuzaki*, XV, 1, doc. 833 : „...Vor der Czeytt hab ych ym geben 1 000 und 500 fl. heydnysch, dass her myr sol machen eyn stenern Kirch, und her hott ssy gemacht, und hott ssy berett. So wyssen wyr nyt wy her sy hott gemacht und berett, dy Kyrchen yst eyngefallen : so haben myr eyn ander Temelye gekraben, unn haben eyn ander Kyrch gemacht, yn eynem andern Stel"). Este exact situaţia surprinsă la Sf. Dumitru, unde actuala biserică este situată spre apus în raport cu fundaţiile bisericii prăbuşite şi găsite în săpătura de anul trecut, zidurile bisericii actuale acoperind parţial fundaţiile pridvorului şi pronaosului bisericii care s-a prăbuşit (biserica nr. 2 găsită de noi în săpătură). Enumerarea faptelor în succesiunea lor cronologică în documentele 950, p. 515, 952, p. 518, înlătură orice dubiu cu privire la datarea zidirii bisericii de care vorbesc documentele ; biserica a fost construită în timpul primei domnii a lui Petru Rareş (1527—1538). Aflăm de asemenea că, profitînd de exilul lui Rareş în 1538, Ioan Zidarul s-ar fi dus în Moldova pentru a recupera din lucrurile pe care le lăsase acolo, în graba cu care fugise şi s-ar fi întors de acolo cu carele bine încărcate[75]. Chemările repetate din 1543, 1545, 1546 ale domnitorului, adresate zidarului, întăresc concluzia noastră că momentul zidirii bisericii cade în timpul primei domnii a lui Petru Rareş. În fine, dacă adăugăm că în apelul său din 1545[76], domnitorul îl roagă pe meşteşugarul nostru să construiască la Roman o biserică „ad instar soschaviensis ecclesie" deţinem încă un element care ne determină să îmbrăţişăm concluzia identificării bisericii din documente cu biserica descoperită la Sf. Dumitru. Acest lucru a fost intuit de Nicolae Iorga care într-o notă privind acea „soschaviensis ecclesia" din documentul din anul 1545[77], o identifică cu biserica Sf. Dumitru din Suceava de a cărei refacere — spune în notă Nicolae Iorga — vorbeşte documentul din februarie 1546 în limba germană, document folosit şi de noi[78]. Dovada justeţei acestei identificări, N. Iorga nu o avea în lipsa unor săpături arheologice care să probeze acest lucru; sperăm să o fi adus acum prin rezultatele săpăturii noastre.

Cîteva cuvinte despre diferendul dintre Petru Rareş şi meşteşugarul bistriţean care stă la baza întregului conflict. Zidarul susţine că nu-i dato-

[74] Cf. doc. 874 : „...Dominus Illustrissimus parens noster, cuius anima Deo vivat, Petrus Wayvoda, certum habuit negocium cum quodam murario, subdito protunc nostro, magistro Ioanne, ita ut conficeret in *foro soczaviensi* ecclesiam lapideam...".

[75] Cf. doc. 951, p. 518 : „...Ultimo supranominati testes fassi sunt quod, cum Petrus Wayvoda ex regno propulsus et Ioannes Murarius Bistriciam venisset habitandi gracia, cumque idem Petrus Wayvoda ex regno Transilvanie deductus fuisset in Thurciam, Ioannes Murarius intrasset Moldaviam atque cum nonnullis equis bene onustis reversus fuisset...". V. şi doc. 952, p. 518.

[76] Cf. doc. 824.

[77] Cf. *Hurmuzaki*, XV, 1, nota nr. 2, p. 440.

[78] E vorba de documentul nr. 833.

rează nimic voievodului[79] şi că dacă biserica construită de el s-a prăbuşit, aceasta s-ar fi întîmplat din vina domnitorului şi nu din vina sa[80]. Domnitorul îl acuză de a fi construit prost biserica şi de a fi fugit cu suma de bani pe care i-o concedase pentru construcţie. Unde este adevărul? Este sigur că cel puţin o parte a sumei de bani primită de zidar a fost cheltuită pentru construcţia bisericii. Privind astfel lucrurile, zidarul nu poate fi acuzat de a fi fugit cu întreaga sumă de 1 500 florini „nostre terre usuales"[81]. Esenţial pentru domnitor este însă că banii investiţi au fost cheltuiţi în mod inutil întrucît construcţia s-a prăbuşit. Nu putem şti dacă vina acestui eşec o poartă integral meşterul bistriţean; afirmaţia sa că biserica s-ar fi prăbuşit din vina domnitorului[82], merită a fi reţinută. Oare nu cumva domnitorul i-a impus meşteşugarului să construiască biserica exact în acel loc şi nu altundeva, deşi existenţa dedesubt a bisericii cu abside pătrate descoperite în momentul săpării şanţurilor de fundaţie ale noii biserici, complica foarte mult problema fundării noii construcţii, împrejurare sesizată de meşter, semnalată eventual voievodului dar neluată în seamă de acesta? Prezentăm această ipoteză pentru a încerca să ne apropiem mai mult de împrejurările construcţiei bisericii. Oricum ar fi, esenţial rămîne faptul că biserica a fost greşit construită; ţinînd seama de acest lucru, apelul domnitorului adresat meşteşugarului bistriţean de a se întoarce în Moldova pentru a lucra la construcţia altor biserici, apel care

---

[79] Cf. doc. 951, p. 517: „...Ioannes vero Murarius negasset se esse debitorem...". V. şi doc. 921, 949, 950, p. 515; 952, p. 519; 954, p. 520.

[80] Cf. doc. 921: „...Iohannes Murarius respondebat quod quidem pecuniam levasset labores tamen susceptos quoque perfecisset; quod vero ecclesia corruisset id non ex sua negligentia, sed culpa domini Wayvode esset factum; nullam ergo restituere vellet pecuniam".

[81] Suma de 1 500 de florini „nostre terre usuales" datorată de zidar voievodului Moldovei era echivalată cu 360 florini ungureşti şi cu 18 000 aspri turceşti (v. doc. 833, 841, 845, 873, pentru cei 1 500 florini „nostre terre usuales"; pentru florinii ungureşti, v. doc. 874, 876, 921, 950; pentru asprii turceşti v. doc. 874). Florinii ungureşti ca şi asprii turceşti sînt bine cunoscuţi. Mai dificilă este problema identificării celor 1 500 de florini „nostre terre usuales" despre care doc. 833 precizează că erau păgîni („heydnysch"). Se pare că avem de-a face în cazul de faţă cu dirhemii turceşti emişi de sultanii Selim I (1512—1521) şi Soliman al II-lea Magnificul (1521—1566) cu prilejul cuceririi provinciilor asiatice şi africane ale Imperiului Otoman. Un dirhem fiind egal cu 12 aspri, cei 1 500 de florini turceşti („heydnysch") corespund celor 18 000 aspri de care este vorba mai sus. Cei 360 de florini ungureşti transformaţi în aspri (un florin unguresc este egal cu 50 de aspri) ne dau aceeaşi cifră de 18 000 aspri. Valoarea absolută a sumelor de bani exprimate în aspri, florini ungureşti şi florini „păgîni", „uzuali pămîntului nostru", este aceeaşi. Această împrejurare ne determină a socoti foarte probabil ca Petru Rareş să aibă în vedere dirhemii turceşti, atunci cînd vorbeşte despre acei florini păgîni uzuali pămîntului nostru. Anumite rezerve faţă de această identificare ne impune împrejurarea că dirhemii turceşti descoperiţi pînă acum în Ţara Românească şi Moldova datează cel mai devreme de după anul 1560. Dacă identificarea noastră este justă, menţiunea noastră documentară pledează pentru o datare mai timpurie a momentului apariţiei dirhemilor în Ţara Românească şi Moldova. O tratare mai amănunţită a acestor probleme se găseşte la Octavian Iliescu, *Un tezaur de aspri turceşti de la începutul secolului al XVI-lea găsit în Bucureşti*, în *SCN*, III, 1960, p. 387 şi urm.; Elena Isăcescu, *Tezaurul de monede din secolele XV—XVI de la Tăriceni, raionul Lehliu*, în *Creşterea colecţiilor Academiei R.S.R.*, *Caiet selectiv de informare*, nr. 13—14, iulie-decembrie 1965.

Datele cuprinse în această notă le-am primit în cadrul unei informaţii verbale de la O. Iliescu de la Cabinetul numismatic al Academiei. Aducem şi aici mulţumirile noastre lui O. Iliescu pentru amabilitatea de a ne fi pus la dispoziţie datele de mai sus.

[82] Vezi nota 80.

conţine şi promisiunea domnitorului de a renunţa la suma datorată şi de a-l remunera cum se cuvine pentru munca prestată în viitor la alte construcţii, ni se pare foarte judicios şi vădind mult bun simţ[83].

Aspectul juridic al peripeţiilor lui Ioan Zidarul este de un deosebit interes. Nu este scopul lucrării de faţă a trata pe larg acest aspect. Ne vom mărgini la a face unele consideraţii asupra modului de rezolvare a cauzei lui Ioan Zidarul în faţa diferitelor instanţe judecătoreşti. Bistriţenii intenţionează să decidă cauza, punîndu-l pe zidar să jure „*manu metseptima*" că nu datorează nimic voievodului moldovean. Mai tîrziu, tribunalul universităţii săseşti decide, de asemenea, ca zidarul să jure că nu datorează şi n-a datorat nimănui nimic şi că deci nimeni nu ar fi suferit daune materiale din cauza sa. Jurămîntul odată depus, Ioan Zidarul ar fi fost declarat liber şi absolvit de orice datorie, iar bistriţenii şi, implicit Paul Budaker, ar fi fost obligaţi să-i restituie casa. Am văzut că Petru Rareş refuzase să se supună judecăţii unui tribunal orăşenesc, deoarece „reges et Cesares verbis suis fidem darent : iuramentum igitur Iohannis murarii non esset maius qvam sua verba" (*Hurmuzaki*, XV, 1, doc. 952, p. 519) ; în consecinţă este de presupus că Petru Rareş nu a adus în faţa instanţei probe doveditoare împotriva lui Ioan Zidarul. În acest caz însă, conform paragrafului 5[84] al capitolului *Da jurajurando* din Statutar, *Gesetzbuch der Siebenbürger Deutschen* (*Sachsen*) *im lateinischen und deutschen Texte mit comparativen Parallelnoten* — publicat de Fr. Schuler von Libloy în 1856, în lipsa oricăror probe doveditoare, cel acuzat de datorii urma să fie declarat liber şi absolvit de orice datorie, fără a mai presta vreun jurămînt. Ţinînd însă seama de faptul că cel ce acuză pe Ioan Zidarul este nu un simplu cetăţean al universităţii saxone ci chiar domnitorul Moldovei, în faţa acestei împrejurări de ordin special, pentru a întări hotărîrea instanţei judecătoreşti de a decide cauza în favoarea celui acuzat, în favoarea zidarului, se cere acestuia că presteze jurămîntul *metseptimum* deşi strict juridic, conform paragrafului citat din cartea de regi a saşilor publicată de Fr. Schuler von Libloy, acest lucru nu s-ar fi impus, din moment ce domnitorul Moldovei nu a adus în faţa instanţei de judecată probe doveditoare. Chiar şi aşa reţine atenţia refuzul instanţelor de judecată ale saşilor din Bistriţa, iar mai tîrziu din Sibiu, de a acorda credit unor afirmaţii ale domnitorului Moldovei nesprijinite de dovezi, refuzul lor de a recunoaşte voievodului Moldovei un statut juridic special în virturea căruia el să fie scutit să-şi justifice afirmaţiile sale prin probe concludente.

O interpretare diferită a celor petrecute se dă în judecata împăratului Ferdinand de la Pressburg. Împăratul Ferdinand admite — chiar dacă nu o face *expressis verbis* — principiul apărat de Petru Rareş conform căruia cuvîntul regilor şi principilor se impune de la sine în faţa supuşilor. Cu toate că Petru Rareş nu a adus probe la judecată, probe care să dovedească condiţia de datornic a zidarului, el, împăratul, prin sentinţa pe care o dă ca Ioan Zidarul să-şi poată răscumpăra casa de la Paul Budaker, dacă va voi, aprobă acţiunea domniei Moldovei de a fi confiscat şi vîndut casa presupusului datornic bistriţean. Interpretarea pe care o dă curtea

[83] Cf. doc. 824, 833, 835, 845, 921.

[84] „Si quis civium occasione debitorum avtaliarum rerum per aliquem in indicium tractus fuerit et nulla probatio contra eum perfactorem produci poterit, neque alicuius suspicionis signum apparuerit, reus si negaverit, sine juramento absolvetur".

de judecată a împăratului confiscării şi vînzării casei zidarului este că acest act ar fi fost consecinţa neputinţei zidarului de a plăti datoria la o scadenţă fictivă, presupusă. Această interpretare oferă zidarului posibilitatea de a-şi răscumpăra de la Paul Budaker, casa sa, identificîndu-se astfel, cu un zălog al datornicului Ioan în contul pretinsei datorii, zălog care — conform hotărîrii judecătoreşti — poate fi răscumpărat de către Ioan Zidarul. Hotărîrea curţii de judecată a împăratului reprezintă un compromis întrucît reabilitează poziţia domniei Moldovei în acest proces şi oferă în acelaşi timp zidarului posibilitatea de a-şi recupera bunurile pierdute[85]. Privite sub aspectul lor juridic, iniţiala cetăţenie moldoveană a meşteşugarului Ioan[86], relaţiile speciale dintre oraşul Bistriţa şi domnia Moldovei şi oglindirea lor în procesele de care am vorbit, sînt de un deosebit interes ; o tratare a acestor aspecte depăşeşte însă cadrul lucrării noastre.

Peripeţiile zidarului nostru ridică o serie de probleme a căror tratare se îndepărtează de subiectul de faţă, dar a căror semnalare se impune. Reţine atenţia refuzul domnitorului Moldovei de a se supune judecăţii unui tribunal orăşenesc ; această atitudine vădeşte destul de limpede concepţia aristocraţiei feudale despre poziţia şi rosturile deferitelor stări sociale ale societăţii feudale. Povestea zidarului nostru implică în articulaţiile sale şi problema relaţiilor domniei cu oraşele, fie ele cele din Transilvania şi conţine elemente care ar putea fi folosite în studierea problemei stăpînirii moldoveneşti asupra feudelor din Transilvania la mijlocul veacului al XVI-lea. Şi din graba cu care bistriţenii vin în întîmpinarea dorinţelor voievozilor moldoveni se desprinde măcar în treacăt impresia că stăpînirea acestora asupra feudelor transilvănene nu era efemeră, nominală, ci dimpotrivă reală, efectivă. Documentele care privesc pe zidarul nostru nu sînt singurele care atestă acest lucru ; converg în acest sens şi alte mărturii documentare ale vremii.

LES ÉGLISES EN PIERRE SAINT-DÉMÈTRE, DE SUCEAVA

RÉSUMÉ

Les recherches archéologiques, de 1968, dans la cour de l'église Saint-Démètre, à Suceava, ont abouti à la découverte des vestiges de deux églises en pierre datant du XIVe et respectivement du XVIe siècle.

La plus ancienne, à plan en forme de croix libre a été bâtie en deux étapes, mais la différence chronologique n'a pu être encore établie. A la première phase on a construit une pièce de 7,40 × 8,30 m, dont les côtés nord et sud sont chacun pourvus d'une abside carrée de 2 × 2,20 m. D'après

[85] Am ajuns la aceste concluzii, în unele privinţe deosebite de cele prezentate în comunicare, în urma unei consultaţii pe care Val. Georgescu, şef de secţie la Institutul de studii sud-est europene a avut amabilitatea să ne-o acorde, fapt pentru care îi aducem şi aici mulţumirile cuvenite.

[86] Cf. doc. 833 : „... her (adică Ioan Zidarul) yst doch unser Mon gewest, und yst auch nach unser". Doc. 835 : „Quamvis sepissime Dominacionibus Vestris ex parte magistri Ioannis Muratoris, nostri subditi, qui iam in medio Dominacionum Vestrarum resedit... scripsimus..."

les vestiges découvertes pendant les fouilles, cette construction était ornée à l'intérieur de fresques et avait un pavage en briques.

Cette construction a été agrandi en y ajoutant une autre pièce longue de 7,50 m. C'est alors qu'on a élevé aussi les deux tours massives (5 × × 3,50 m), à sous-sol vôuté, au côté ouest de la construction. En même temps les côtés nord et sud ont été consolidés avec deux contreforts à arc-boutant, et l'intérieur de l'église avec quatre pylônes (1,50 × 1,50 m) dont deux, au côté est, adossés au mur de la construction de la première phase.

Bien que les fouilles archéologiques n'aient pu nous livrer les matériaux, qui puissent éclaircir tous les problèmes concernant cette construction, il est certain qu'elle avait cessé d'être utilisée (pour des raisons inconnues, mais fort probablement, d'ordre technique) dès la première partie du règne du voïévode Alexandre le Bon (1400—1430). La preuve en est une monnaie anépigraphe de ce voïévode, découverte sous la couche de remplissage, à l'intérieur de l'église. En ce qui concerne le moment de la construction de cette église, les données stratigraphiques, malgré leur indigence, nous autorisent à le placer au dernier quart du XIVe siècle.

D'autre parté le caractère plutôt insolite de cette construction, pour la Moldavie du XIVe siècle, nous incline à la relier aux exigences rituelles des catholiques appartenant à l'entourage de voïévode, notamment à la période suivant immédiatement le transfert de la capitale du pays à Suceava. En tout cas, cette construction ne saurait être attribué qu'à des artisans étrangers, connaisseurs du style roman.

Après sa désaffection, l'église a été démolie jusqu'au niveau contemporain et le terrain a été déblayé et nivelé en conséquence. Toutefois il nous faut préciser que le cimetière, qui commence à être utilisé peu après la construction de l'église, a continué de fonctionner durant tout le XVe siècle et même au début du siècle suivant, bien qu'à notre connaissance, on n'ait pas élevé d'autre église en ces lieux.

C'est n'est que vers 1530 qu'on construira sur l'emplacement de l'ancienne, une autre église de dimensions imposantes mais orthodoxe cette fois-ci. Longue d'environ 29 m et large 9 m (aux absides latérales du naos), l'église présente la division habituelle pour ce type, c'est-à-dire l'autel, le naos, le pronaos et l'exonarthex (l'existence de ce dernier étant supposée seulement, sur la foi d'une brèche pratiquée dans le mur sud de l'église, à environ 4 m de son extrémité actuelle, marquée par les vestiges d'un contrefort d'angle).

Encore que les vestiges de cette construction ne se soient conservés dans leur majeure partie qu'au niveau des fondations, ils trahissent une grande négligence de la part des constructeurs. Ces observations sont corroborées par la correspondance des voïévodes moldaves, de la période 1530—1555, avec certaines cités de Transylvanie, correspondance dans laquelle le maçon Ioan est rendu responsable de l'effondrement d'une église construite par lui à Suceava, église identifiée par nous avec celle découverte pendant les fouilles. D'autre part, ladite correspondance (voire l'annexe pour des données plus détaillées) corrobore à son tour les données archéologiques sur la foi desquelles la datation de l'église n'est possible

qu'à la troisième décennie du XVIe siècle. Parmi ces données, relevons celles offertes par la tour du nord-ouest (de l'église du XIVe siècle) qui, transformée en un dépôt *ad hoc* des restes des anciennes sépultures boulversées lors des travaux de fondation de la nouvelle église, contient pêle-mêle, avec les ossements, des pièces de mobilier funéraire (parures, monnaies, etc). La plus récente monnaie, datant du roi Louis II d'Hongrie, n'a pu être frappée qu'au plus tard en 1526.

Enfin, compte tenu du fait que cette seconde église est partiellement recouverte par une autre, bâtie au temps de Petru Rareş, entre 1534—1535 (l'actuelle église Saint-Démètre de Suceava), la datation de la précédente doit se situer nécessairement à la période 1526—1534.

La découverte des vestiges de ces deux églises à Suceava tout en enrichissant le répertoire des constructions religieuses de l'ancienne capitale de la Moldavie nous offre une nouvelle perspective pour juger certaines réalités politiques qui découlent des relations de la Cour moldave avec le catholicisme, du moins jusqu'au début du XVe siècle.

À cet égard il nous faut retenir que la désaffection de l'église catholique du XIVe siècle n'a pas entraîné son remplacement par une autre dans l'immédiat voisinage de la Cour princière de Suceava, mais que tout au contraire, la demeure princière a été ensuite entourée seulement par des églises orthodoxes.

On analyse aussi le contenu de la correspondance diplomatique publiée dans la première partie du XVe volume de la *Collection des documents Hurmuzaki*. Cette corespondance concerne les conséquences lointaines et les implications multiples qui découlent de l'échec de la construction de la seconde église, découverte pendant les fouilles de 1968, dans la cour de l'église Saint-Démètre de Suceava. Cette correspondance a trait aux procès successifs, dans lesquels se trouve impliqué Ioan Zidarul, le constructeur de l'église effondrée. La sentence définitive rendue par l'empereur Ferdinand I, à Pressbourg, spécifie que ledit Ioan Zidarul pourra, s'il le veut, racheter sa maison à Paul Budaker qui en était devenu propriétaire.

Sont exposées ensuite les raisons qui ont déterminé l'indentification de l'église mentionnée par les documents, avec la deuxième église découverte dans les fouilles de Saint-Démètre, et l'on aborde aussi en bref certains aspects juridiques des procès de Ioan Zidarul. L'importance de cette correspondance analysée en vue de l'étude des relations de la Cour de la Moldavie avec ses fiefs et cités de Transylvanie est soulignée tout particulièrement car ces documents présentent un intérêt de premier ordre du point de vue de l'histoire du droit médiéval dans les Principautés Roumaine.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Plan des constructions religieuses de Saint-Démètre à Suceava.

Fig. 2. — Vue d'ensemble des vestiges des églises n° 1 et n° 2 dans la cour de l'église Saint-Démètre de Suceava.

Fig. 3. — Pièce à voûte dans le sous-sol de la tour de nord-ouest de l'église du XIVe siècle.

Fig. 4. — Fissure dans le mur de l'abside du nord de l'église du XIVe siècle.

Fig. 5. — Fragment de la pierre tombale de pan Anton Vameşul.

DATE NOI CU PRIVIRE LA RELAȚIILE DINTRE CULTURA DUDEȘTI ȘI CULTURA CERAMICII LINIARE

DE

EUGEN COMȘA

Rezultatele săpăturilor din ultimii ani, din așezarea de la Dudești, se dovedesc a fi utile pentru cunoașterea caracteristicilor unor faze din evoluția culturii eponime și a raporturilor cu alte culturi învecinate. În cele ce urmează ne vom referi numai la materialele descoperite prin săpături, în toamna anului 1968, în cuprinsul unei gropi[1] din zona periferică, de nord, a așezării. Groapa se afla în mijlocul lungimii unui șanț și a fost săpată de la baza nivelului superior al așezării neolitice, în principal, în pămîntul galben, viu. Groapa reprezintă un complex închis, bogat în materiale, mai ales în fragmente ceramice. Materialele ceramice de tip Dudești descoperite în groapă se împart în trei categorii (A, B, C), fiecare cu anumite elemente specifice, mai cu seamă în ceea ce privește decorul.

În cadrul categoriei A (fig. 1), caracterizată prin pastă amestecată cu multă pleavă (adesea cu concrețiuni calcaroase pisate sau cu nisip), predomină vasele în formă de borcan (cu corpul bombat sau bitronconic); castroanele sînt rare. La ornamentare s-au folosit în principal, șirurile de adîncituri (ovale sau rotunde) făcute cu degetul, de-a lungul buzei (fig. 1/1,3), ori pe maxima rotunjime a vaselor[2]. Brîurile în relief sînt rare (fig. 1/6). Proeminențele au diferite forme și dimensiuni, majoritatea lor fiind ovale (fig. 1/2, 4, 5).

Vasele din categoria B (fig. 2) au fost modelate din pastă cu multă pleavă și cu nisip. Fragmentele descoperite provin din vase cu corpul bombat (cu gîtul puțin răsfrînt) sau din castroane tronconice. Decorul specific este compus din benzi (de circa 1 cm lățime), netede, paralele, lungi, alternînd cu altele avînd suprafața hașurată cu linii oblice, în rețea (fig. 2/2). Mai rar s-au trasat benzi netede duble sau triple, paralele, în zigzag

[1] Groapa avea forma rotundă, neregulată, cu diametrul maxim (la 1 m adîncime) de 2,50 m. Adîncimea maximă (de la suprafața actuală a solului) este de 1,60 m.

[2] Un ornament similar se întîlnește pe vasele de uz comun aparținînd culturii Vinča (faza Ornița), indicînd înrudirea celor două culturi.

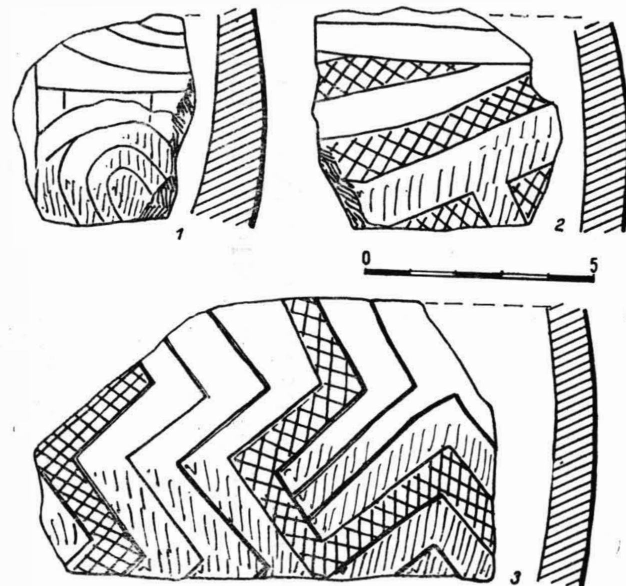

Fig. 2. — *Dudești*. Cioburi din categoria B descoperite în groapă.

Fig. 1. — *Dudești*. Cioburi de categoria A descoperite în groapă.

(fiecare porţiune avînd circa 3 cm lungime), alternînd cu altele haşurate (fig. 2/3). Decorul alcătuit din benzi se asociază adesea pe acelaşi vas cu decorul spiralic din linii incizate (fig. 2/1).

Din categoria C (fig. 3) fac parte vasele lucrate din pastă cu pleavă mai puţină, cu nisip fin sau cu concreţiuni calcaroase pisate mărunt. Predomină paharele cu corpul bombat şi cu buza răsfrîntă. Sînt documentate vase piriforme şi castroane. Decorul s-a realizat din pliseuri fine, înguste şi paralele, orizontale (fig. 3/6, 8) sau oblice (fig. 3/3, 4, 5, 7). Motivul ornamental specific este cel compus din pliseuri oblice, dispuse în trei zone înguste, paralele, orizontale, formînd zigzaguri paralele (fig. 3/1). Rar, pe umerii vaselor din pliseuri sau făcut spirale îmbucate sau pliseuri arcuite (fig. 3/2).

Fragmentele ceramice descrise, prin caracteristicile lor, aparţin unei faze mijlocii din evoluţia culturii Dudeşti.

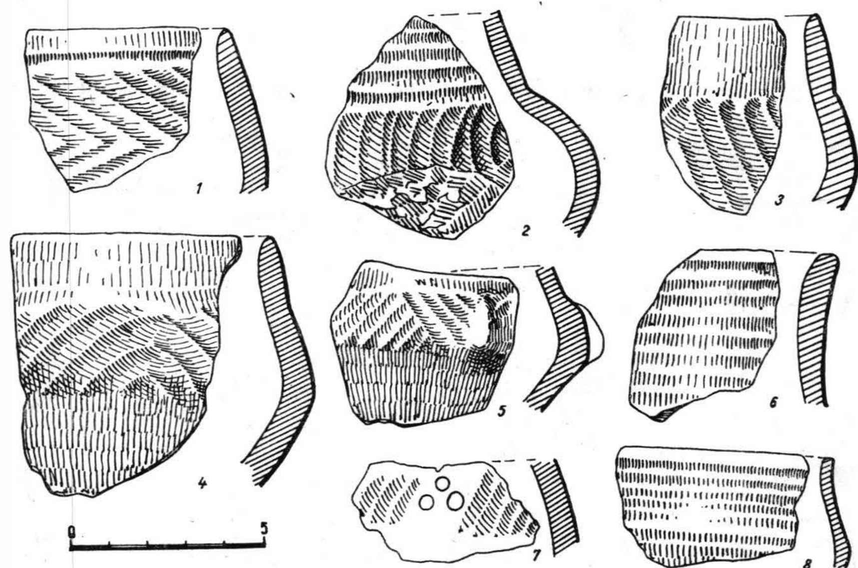

Fig. 3. — *Dudeşti*. Cioburi din categoria C descoperite în groapă.

Importanţa complexului închis cercetat la Dudeşti constă nu numai în aceea că s-au precizat elementele specifice ceramicii din faza amintită, ci şi în faptul că printre numeroasele fragmente ceramice (de tip Dudeşti) scoase la iveală din pămîntul de umplutură al gropii, erau şi cîteva cioburi specifice (prin pastă, formă şi decor) vaselor aparţinînd culturii ceramicii liniare. Astfel de fragmente s-au găsit numai în umplutura gropii. Ele lipsesc cu desăvîrşire din cuprinsul şanţului săpat în 1968. În consecinţă nu poate fi vorba de un amestec de materiale din perioade şi straturi deosebite. Fragmentele de vase cu decor liniar amintite provin de la vreo trei vase caracteristice, în formă de pahare (fig. 4). Ele au fost modelate din pastă amestecată cu pleavă măruntă (în cantitate redusă). Decorul se compune din linii incizate, subţiri, superficiale şi cam neregulate (fig. 5). Adesea de-a lungul buzei s-au trasat cîte două linii orizontale, paralele (fig. 5/1—3). Restul decorului se desfăşoară pe corpul vaselor pînă la par-

tea lor inferioară. La realizarea motivelor ornamentale s-au folosit grupuri de cîte trei linii (în alte cazuri, probabil, cîte două linii) arcuite, formînd semicercuri sau spirale în S îmbucate (fig. 5/8). La extremitatea fiecărei linii s-a făcut cîte o adîncitură prelungă în formă de lentilă (aşa-numitele „note muzicale"). Mai rar astfel de „note" se făceau şi din loc în loc de-a lungul liniilor (fig. 5/5, 6). O trăsătură specifică a fragmentelor descoperite este aceea că mai întîi se executa decorul incizat şi de-abia apoi se lustruia suprafaţa vaselor; de aceea adesea liniile sînt şterse parţial, iar marginile unor „note" au fost netezite prin lustruire. Pe unul din cio-

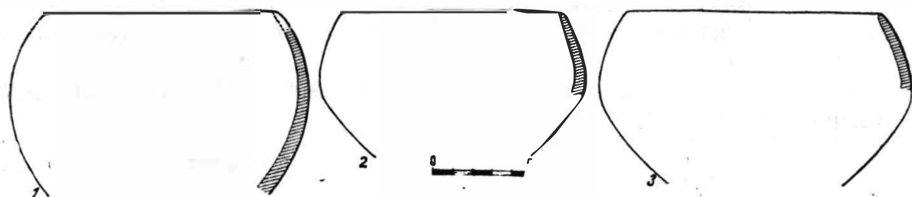

Fig. 4. — *Dudeşti*. Reconstituirea grafică a formei paharelor aparţinînd culturii ceramicii liniare.

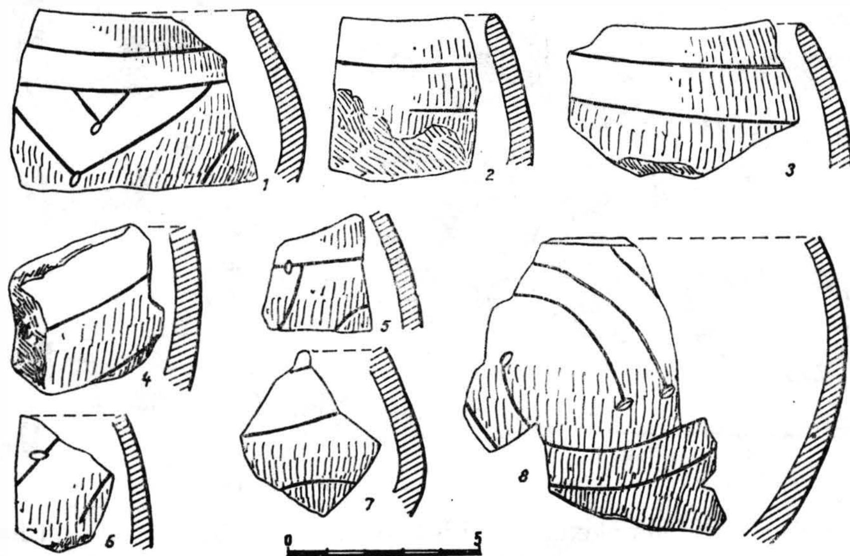

Fig. 5. — *Dudeşti*. Fragmente de vase aparţinînd culturii ceramicii liniare, descoperite în groapă.

buri, în dreptul intervalului dintre buclele spiralelor, s-au trasat cîte două linii în unghi, sprijinite pe banda de linii orizontale aflate de-a lungul marginii (fig. 5/1). În vîrful fiecărui unghi este cîte o adîncitură în formă de lentilă. Paharele descrise au culoare cenuşie (uneori cu pete roşcate) sau cafenie.

Caracteristicile tehnice şi ornamentale ale fragmentelor descrise sînt similare celor din unele complexe din R. S. Cehoslovacia şi din regiunile învecinate la vest şi nord, unde sînt documentate pahare cu aceeaşi formă, avînd decorul realizat din linii incizate subţiri, neregulate, cu benzi de cîte două linii paralele, orizontale, de-a lungul buzei şi cu benzi (de cîte

2—3 linii) semicirculare sau spiralice, îmbucate, cu adîncituri ovale („note") la extremități, cu suprafața lustruită după executarea decorului. Remarcăm și asocierea în aceleași așezări a vaselor cenușii cu cele cafenii. Complexele cu astfel de ceramică au fost atribuite, în Cehoslovacia, fazelor III—IV (după periodizarea lui Evžen Neustupný)[3], respectiv faza mijlocie (după periodizarea lui B. Soudský)[4] ale culturii ceramicii liniare. Analiza materialelor descoperite pînă în 1960, în așezările culturii ceramicii liniare de pe teritoriul Moldovei și din estul Transilvaniei, a permis datarea lor în perioada de la sfîrșitul fazei a III-a și în faza a IV-a (după Evžen Neustupný), respectiv sfîrșitul fazei mijlocii (după B. Soudský) a culturii ceramicii liniare[5]. Cioburile de acest tip scoase la iveală din groapa de la Dudești (cel mai sudic punct de răspîndire a unor materiale aparținînd culturii ceramicii liniare pe teritoriul Munteniei[6]) pot fi atribuite fazei a IV-a a culturii ceramicii liniare.

Descoperirea în condiții clare, în cuprinsul așezării de la Dudești, în pămîntul de umplutură al unei gropi (complex închis) a materialelor aparținînd unei faze mijlocii a culturii Dudești, împreună cu cîteva fragmente de pahare specifice culturii ceramicii liniare din faza a IV-a, dovedește contemporaneitatea celor două faze și culturi. Între comunitățile lor au avut loc legături prin intermediul cărora unele materiale din aria locuită de purtătorii culturii ceramicii liniare au ajuns în Muntenia sudică, la Dudești, în aria locuită de comunitățile culturii Dudești.

Cioburile de la Dudești, aparținînd culturii ceramicii liniare, au analogii în unele așezări din Moldova. Astfel fragmentele de la Dudești, prin decorul compus din semicercuri îmbucate, se aseamănă cu ornamentele cunoscute pe vase și cioburi descoperite la Gălvăneștii Vechi[7]. Linii similare semicirculare îmbucate sînt documentate și în cadrul complexelor de la Perieni[8] și de la Traian[9]. Lotul de fragmente studiat aici se deosebește însă de materialele din cele trei așezări prin aceea că în cadrul lui nu s-a găsit nici un ciob cu decor compus din meandre, grupuri de linii drepte, paralele, sau din linii verticale, izolate.

Pînă în prezent pe teritoriul Munteniei fragmente ceramice aparținînd culturii ceramicii liniare s-au descoperit la : Sudiți, Ghinoaica, Lacul Turcului, Coșereni[10] și la Dudești. Nici unul dintre aceste complexe nu prezintă caracteristicile unei așezări a culturii ceramicii liniare[11]. În schimb, remarcăm că din cele cinci puncte menționate, în trei fragmentele cera-

[3] Evžen Neustupný, *K relativani chronologii volutové keramiky*, în *AR*, VIII, 1956, 3, p. 396—397 și tabelul p. 399.

[4] Bohumil Soudský, *K methodice třídění volutove keramiky*, în *PA*, XLV, 1954, p. 75—105.

[5] Eugen Comșa, *Considerații cu privire la cultura cu ceramică liniară de pe teritoriul R.P.R. și din regiunile vecine*, în *SCIV*, XI, 1960, 2, p. 217—242.

[6] Problemele privitoare la cultura ceramicii liniare, de pe teritoriul Munteniei, au fost analizate de Victor Teodorescu, *Date preliminare privind cultura cu ceramică liniară din teritoriul de la sud de Carpați al României*, în *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 223—232.

[7] Ion Nestor și colaboratori, *Săpăturile de pe șantierul Valea Jijiei (Iași-Botoșani-Dorohoi) în anul 1950*, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 54, fig. 1. Eugen Comșa, *op. cit.*, pl. III/21,28.

[8] M. Petrescu-Dîmbovița, *Sondajul stratigrafic de la Perieni*, în *Materiale*, III, 1957, p. 76, fig. 9/5.

[9] H. Dumitrescu, *Șantierul arheologic Traian (1954)*, în *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 466, fig. 9/10, 15, 16.

[10] Victor Teodorescu, *op. cit.*, p. 224—225.

[11] „Complexul L 1" este singurul obiectiv considerat ca fiind „probabil, colibă-semibordei" (V. Teodorescu, *op. cit.*, p. 226).

mice liniare au fost găsite pe acelaşi loc împreună cu diverse materiale de tip Dudeşti (la Sudiţi[12], Ghinoaica[13] şi Dudeşti). Lotul de cioburi de la Lacul Turcului provine dintr-o descoperire întîmplătoare[14], iar pentru singurul ciob de la Coşereni[15] nu s-a putut stabili poziţia stratigrafică. Cioburile liniare de la Dudeşti se aseamănă cu cele descoperite la Ghinoaica şi la Sudiţi. Asemănarea este mai mare cu cele de la Ghinoaica, unde pe un ciob liniar se văd benzi din cîte două linii incizate (cu alveole la extremităţile fiecărei linii) formînd spirale îmbucate[16]. Pe un alt fragment sînt două linii de margine, orizontale şi o parte dintr-o linie arcuită din spirale sau semicercuri îmbucate[17]. Cioburile liniare de la Dudeşti se aseamănă şi cu cele de la Sudiţi, din „complexul L 1"[18]. Sînt de amintit benzile (spiralice sau semicirculare) îmbucate compuse din cîte două sau trei linii[19]. La Sudiţi însă predomină de-a lungul buzei benzile de cîte trei linii paralele, orizontale[20] şi alveolele („notele") ovale, adînci[21]. În acelaşi complex se observă o preferinţă pentru vasele-castron[22] şi pentru îngroşarea rotunjimii maxime[23], în timp ce la Dudeşti vasele liniare sînt în formă de pahare tipice culturii. Datele comparaţiei par să indice o datare ceva mai tîrzie a ceramicii liniare de la Sudiţi.

Complexul de la Sudiţi a atras atenţia specialiştilor prin importanţa problemelor pe care le ridică. Datele cuprinse în expunerea despre condiţiile descoperirii[24] ne fac să fim rezervaţi în ceea ce priveşte concluziile la care s-a ajuns. Autorul descoperirii arăta singur că la Sudiţi, într-un strat de numai „în jur de 0,25 m grosime"[25] s-au descoperit extrem de rar fragmente ceramice liniare şi de tip Dudeşti[26] şi „ceva ceva mai multe (foarte rare totuşi) de tip Boian (fazele I; II; III; sporadic chiar şi mai tîrzii, dar tot neolitice) fără să permită însă o discriminare stratigrafică"[27]. A fost desigur greu a delimita şi partea superioară a „complexului L 1" reprezentat printr-o uşoară alveolare[28]. Datorită diferenţelor mici de nuanţă ale solului este greu de precizat locul de unde pornesc gropile neolitice, cu atît mai mult o alveolare, în umplutura căreia s-au putut amesteca încă din vechime, fragmentele ceramice liniare propriu-zise, cu altele de tip Dudeşti, contemporane cu primele[29]. Atrage atenţia şi faptul că din descrierea obiectivului cercetat la Sudiţi, rezultă clar că pe acel loc a fost o aşezare a purtătorilor culturii Dudeşti, din cuprinsul căreia s-au cerce-

[12] Victor Teodorescu, *op. cit.*, p. 224.
[13] *Ibidem*, p. 224.
[14] *Ibidem*, p. 224.
[15] *Ibidem*, p. 224.
[16] *Ibidem*, p. 227, fig. 2/2, 6.
[17] *Ibidem*, p. 227, fig. 2/3.
[18] *Ibidem*, p. 227, fig. 3.
[19] *Ibidem*, p. 227, fig. 3/2—5.
[20] *Ibidem*, p. 227, fig. 3/4, 6.
[21] *Ibidem*, p. 227, fig. 3/5.
[22] *Ibidem*, p. 229, fig. 5/3, 4.
[23] *Ibidem*, p. 229, fig. 5/3, 4.
[24] *Ibidem*, p. 226.
[25] *Ibidem*, p. 226.
[26] *Ibidem*, p. 226.
[27] *Ibidem*, p. 226.
[28] *Ibidem*, p. 226.
[29] Cioburile de pe fig. 4/1—5 (*op. cit.*, p. 229) aparţin mai curînd culturii Dudeşti. Problema va fi rezolvată prin compararea lor cu cele descoperite în gropile bordeielor învecinate aparţinînd purtătorilor culturii Dudeşti.

tat'' mai multe gropi Dudești (unele de bordeie)''[30]. În acest caz este mai ușor de admis că alveolarea denumită ,,complexul L 1'' a fost făcută de purtătorii culturii Dudești, în care complex au ajuns, pe cale de schimburi, materiale din aria culturii ceramicii liniare. Premizele și tematica problemei pot fi îmbogățite prin publicarea integrală a materialelor scoase la iveală din ,,complexul L 1'' și din gropile, inclusiv cele de bordeie, ale așezării culturii Dudești, de la Sudiți.

Datele privind cultura Dudești se îmbogățesc tot mai mult, iar descoperirile din cartierul Dudești, din anul 1968, au contribuit la lămurirea unei probleme larg dezbătute de specialiștii români și de cei străini cu privire la raporturile de contemporaneitate parțială dintre cultura Dudești și cultura ceramicii liniare.

NOUVELLES DONNÉES CONCERNANT LES RELATIONS ENTRE LA CIVILISATION DE DUDEȘTI ET LA CIVILISATION À CÉRAMIQUE RUBANÉE

RÉSUMÉ

Au mois de novembre 1968, à la périphérie de l'établissement de Dudești on a fouillé une fosse, appartenant à la civilisation éponyme. Les matériaux découverts, où sont documentées trois catégories céramiques (A, B et C) appartiennent à une phase moyenne de cette civilisation.

D'autre part, la présence dans cette fosse de plusieurs tessons de la civilisation à céramiques rubanée associés aux matériaux de type Dudești, indique que l'aire de diffusion des matériaux de cette civilisation s'étend beaucoup vers le sud-ouest, témoignant en même temps le contact de la phase moyenne de la civilisation de Dudești avec une phase tardive (correspondant à la IVe phase, de Tchécoslovaquie) de la civilisation à céramique rubanée, ainsi que leur contemporanéité.

L'auteur soulève en suite le problème «du complexe L 1, » étudié à Sudiți en considérant que celui-ci se rattache plutôt à l'établissement de type Dudești dans lequel il a été découvert.

Selon l'auteur les matériaux publiés, provenant de Sudiți, ne justifient pas encore l'existence d'un aspect Sudiți.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — *Dudești.* Tessons de la catégorie A, découverts dans la fosse.
Fig. 2. — *Dudești.* Tessons de la catégorie B, découverts dans la fosse.
Fig. 3. — *Dudești.* Tessons de la catégorie C, découverts dans la fosse.
Fig. 4. — *Dudești.* Restitution graphique de la forme des coupes appartenant à la civilisation à céramique rubanée.
Fig. 5. — Fragments de vases appartenant à la civilisation à céramique rubanée, découverts dans la fosse.

---

[30] *Ibidem*, p. 226.

CÎTEVA CONSIDERAȚII ASUPRA PERIOADEI A II-A A EPOCII BRONZULUI ÎN ROMÂNIA

(Partea a III-a)

DE

DORIN POPESCU

În această revistă, nr. 1, 18/1967[1] și nr. 2, 19/1968[2], am publicat primele două părți ale lucrării cu titlul de mai sus. Dacă prima parte a lucrării corespundea titlului indicat, tratînd despre probleme care privesc periodizarea perioadei a doua a epocii bronzului, partea a doua avea un conținut puțin deosebit, în care se discutau mai mult probleme în legătură cu începuturile epocii bronzului pe teritoriul țării noastre.

Ne-am permis această lipsă de consecvență în dorința de a pune în discuție mai devreme unele lucrări importante care se ocupă atît cu începuturile, cît și cu perioada a doua a epocii. Am considerat deci, că, lucrarea noastră avînd un caracter de „discuție", putem să începem prezentarea acestor lucrări, făcînd o mare paranteză al cărei conținut se referă la începuturile epocii, pentru a ajunge în continuare la discutarea perioadei a doua. Această paranteză va continua și în partea a treia a lucrării noastre.

Partea a doua a acestei expuneri se încheia cu prezentarea cîtorva lucrări care tratează despre perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului și despre începuturile acestei epoci.

Credem că putem continua discuția cu prezentarea unui studiu apărut de curînd, care ne pare deosebit de important din acest punct de vedere. Este vorba de lucrarea lui Sebastian Morintz și Petre Roman despre perioada de trecere de la eneolitic la epoca bronzului în regiunea Dunării de jos[3]. Vom arăta pe scurt concluziile la care au ajuns acești doi autori, așa cum am arătat în partea precedentă a lucrării noastre părerile lui I. Nestor, Eugenia Zaharia și K. Horedt în probleme privind aceeași

---

[1] P. 155—166.

[2] P. 313—325.

[3] S. Morintz și P. Roman, *Asupra perioadei de trecere de la eneolitic la epoca bronzului la Dunărea de jos*, în *SCIV*, 19, 1968, 4, p. 553—573.

perioadă. După aceea, vom căuta să paralelizăm şi eventual să aducem la unison părerile arheologilor noştri cu cele ale arheologilor din ţările vecine, insistînd mai mult asupra lucrărilor arheologilor maghiari şi în special a Amaliei Mozsolics a cărei lucrare am început s-o discutăm în partea a doua a acestui studiu.

Lucrarea lui S. Morintz şi P. Roman prezintă un deosebit interes, în primul rînd pentru faptul că aduce o mai mare precizie în încadrarea cronologică a culturii Cernavoda, asupra căreia s-au publicat diferite ipoteze atît în literatura noastră arheologică cît şi în cea străină.

Rezumînd foarte pe scurt concluziile la care ajung cei doi autori şi insistînd numai asupra problemelor care au o legătură cu epoca bronzului, credem că, pentru mai multă precizie, ne putem permite să dăm cîteva citate din lucrarea lor.

Astfel, în ce priveşte *faza I a culturii Cernavoda*, cei doi cercetători îşi încheie consideraţiile cu următoarele cuvinte :

,,Fără a putea preciza cu siguranţă în prezent dacă cultura Cernavoda I înlocuieşte la Dunărea de jos cultura Gumelniţa, într-o epocă care ar corespunde unei etape tîrzii a fazei Cucuteni A—B, credem că aceasta este sincronă în întregime fazei Cucuteni B, avînd o evoluţie de-a lungul cel puţin a două faze bine distincte şi corespunzînd, în ultima parte, etapei Usatovo-Folteşti I''[4].

După Cernavoda I urmează aspectul *Cernavoda III*, care apare în sudul Munteniei şi, probabil ceva mai tîrziu în Dobrogea. Se pare, că e vorba de o sinteză între faza finală Cernavoda I şi ultimele aspecte ale culturilor Gumelniţa şi Sălcuţa, care au primit unele influenţe de tip Troia I. Este frapantă asemănarea între Cernavoda III şi cultura Boleráz şi se pot constata analogii în cultura Ezero din Bulgaria, ceea ce justifică un paralelism, cel puţin parţial, între cele două culturi [5].

Cernavoda II se deosebeşte net de Cernavoda I şi III. Ea e răspîndită în zona gurilor Dunării şi în nord-estul şi sudul Munteniei. Ornamentele ceramicii constau din impresiuni, linii incizate, benzi haşurate şi foarte rar caneluri, impresiuni cu şnurul sau brîuri în relief. Cultura corespunde aproape întru totul cu cultura Folteşti II[6].

Nu este prea clar raportul dintre Cernavoda II şi III. S-ar părea că unele indicii pledează pentru o mai mare vechime a aspectului Cernavoda III. Totuşi Cernavoda II (Folteşti II) ar dura, cu aspectul ei Folteşti III, pînă la începuturile culturii Glina III, în timp ce Cernavoda III nu a putut să dureze decît pînă la o perioadă ,,corespunzătoare'' a culturii Coţofeni[7].

Referindu-se la sfîrşitul epocii eneolitice, autorii consideră că aceasta se întîmplă ,,o dată cu ultimele manifestări ale culturilor locale Cucuteni, Gumelniţa-Sălcuţa şi a populaţiilor intruse, dar contemporane, respectiv Cernavoda I şi Folteşti I''. Urmează o perioadă nouă, în care apar influenţe de tip Troia I. În această perioadă, numită de tranziţie spre epoca bron-

[4] *Ibidem*, p. 556.
[5] *Ibidem*, p. 571—572.
[6] *Ibidem*, p. 559—560.
[7] *Ibidem*, p. 571—572.

zului, se cuprind aspectele Renie II, Cernavoda II (Folteşti II), Cernavoda III, Folteşti III şi grupa Celei[8].

Important este pentru noi faptul că cei doi cercetători plasează la sfîrşitul perioadei de tranziţie şi faza veche a culturii Glina III (= Schneckenberg A) care ar evolua paralel cu Folteşti III, eventual cu Cernavoda III şi cu o fază a culturii Coţofeni, începutul epocii bronzului fiind marcat abia de apariţia unei faze mai noi, Glina III = Schneckenberg B şi de începutul culturii Monteoru. ,,Influenţele sudice ale aşa-zisului bronz timpuriu, spun autorii, au provocat anumite schimbări în culturile de la Dunărea de jos, dar n-au determinat un asemenea salt, care să justifice atribuirea culturilor din perioada respectivă (care se află la un nivel de viaţă eneolitică) epocii bronzului, fără a mai vorbi de totala absenţă a obiectelor de bronz''[9].

Începutul perioadei de tranziţie este plasat, pe baza influenţelor de tip Troia I, pe la 2500—2400, iar sfîrşitul ei pe la 1800—1700. În această perioadă se găsesc analogii între culturile de la Dunărea de jos şi complexele din Bulgaria de la Mihalić, Ezero (Dipsiska Moghila) şi Ezerovo[10].

În unele privinţe, autorii se întîlnesc cu părerile lui K. Horedt, pe care le-am expus în partea precedentă a acestei lucrări, cu diferenţa că acesta foloseşte termenul de ,,epocă a cuprului'' în locul celui de ,,perioadă de tranziţie'' şi că, consideraţiile sale de cronologie, mai ales absolută, se deosebesc şi ele de ale celor doi autori.

Ocupîndu-se numai cu Transilvania, K. Horedt plasează în a sa epocă a cuprului, în est, cultura Glina III-Schneckenberg, care îi urmează culturii Ariuşd; în aria culturii Petreşti urmează cultura Coţofeni, iar în vest, după cultura Tisa II, culturile Tiszapolgàr, Bodrogkeresztúr şi Baden-Pécel. În ce priveşte cultura Schneckenberg aceasta ajunge, cu faza sa B, în epoca bronzului, totuşi nu îi aparţine genetic. Faza e paralelizată cu faza Cîlnic a culturii Coţofeni, cu grupa ceramicii ornamentate cu striuri, precum şi cu grupa Nyirség din nord-estul Ungariei. După acestea urmează începuturile culturilor Periam, Otomani şi Wietenberg. Epoca aramei ar începe după anii 2100 şi nu ar fi prea lungă, epoca bronzului începînd, după K. Horedt, relativ timpuriu[11].

Vedem deci, că avem mai multe ipoteze în ceea ce priveşte începutul epocii. S. Morintz şi P. Roman îl plasează pe la 1800—1700, iar D. Berciu pe la 2200, dacă considerăm şi cultura Cernavoda ca aparţinînd epocii bronzului, sau pe la 1700 dacă facem abstracţie de aceasta[12].

În ce priveşte arheologia maghiară, specialiştii din ţara vecină (I. Bóna, A. Mozsolics, N. Kalicz) sînt în general de acord cu data de 1900.

În ce ne priveşte, încheind, acum trei ani, consideraţiile noastre asupra primei perioade a epocii bronzului în România, am crezut că am putea admite pentru această perioadă două faze de dezvoltare[13], fără a propune date absolute.

---

[8] *Ibidem*, p. 569.
[9] *Ibidem*, p. 570.
[10] *Ibidem*.
[11] K. Horedt, *Die Kupferzeit in Transsilvanien*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 103—116.
[12] D. Berciu, *Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte Rumäniens*, Bonn, Habelt, 1966, p. 39.
[13] Vezi *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 567—568.

În *faza 1* a perioadei, am cuprins supraviețuiri ale culturilor Coțofeni, Kostolac și Vučedol (în vestul țării), faza fiind caracterizată mai ales prin existența culturii Glina, în aspectul ei de început, corespunzător culturii Schneckenberg A. La acestea s-ar adăuga începuturile culturii Folteşti II, ale culturii Cernavoda III şi ale culturii ceramice decorate cu împunsături succesive.

În *faza 2*, am plasat partea mai nouă a culturii Glina (Schneckenberg B), precum şi continuarea culturilor Folteşti II, Cernavoda III şi a ceramicii cu împunsături succesive. Am presupus, de asemenea, că în această fază ar apare cultura Periam, precum și începuturile culturilor Otomani, Wietenberg, Monteoru, Tei şi Costişa.

Mai tîrziu am încercat, arătînd că Amalia Mozsolics distinge trei faze înainte de ceea ce ar corespunde cu începutul perioadei a II-a a cronologiei noastre (cea de a III-a a cronologiei ei), să formulăm o ipoteză după care cele trei faze ale cercetătoarei maghiare ar putea fi paralelizate tot cu trei faze ale cronologiei noastre[14].

În *faza 1* a perioadei I, ar intra, conform cu această ipoteză şi corespunzînd cu Mozsolics Ia, elemente Coțofeni, Kostolac şi Vučedol.

În *faza 2* (Mozsolics Ib) s-ar putea plasa cultura ceramicii decorate cu împunsături succesive, Cernavoda II, începuturile culturii Folteşti II şi Glina-Schneckenberg A.

În *faza 3* (Mozsolics II) s-ar putea cuprinde cultura Glina-Schneckenberg B şi începutul culturilor Periam-Pecica, Otomani, Wietenberg, Monteoru, Tei şi Costişa.

După cum am spus, această periodizare nu era decît o ipoteză, care dacă admitem noua periodizare a culturii Cernavoda, trebuie să sufere şi ea unele modificări.

Astfel, după cum reiese din studiul lui S. Morintz şi P. Roman, cultura Cernavoda nu poate fi considerată o cultură cu trei faze de evoluție cronologică, ci mai degrabă poate fi vorba de trei culturi diferite, dintre care poate numai aşa-numita Cernavoda II, care ar putea să înceapă înainte de Cernavoda III, ar ajunge cu aspectul ei Folteşti III pînă la începuturile culturii Glina.

În ce priveşte cultura Folteşti II, ea fiind egală cu Cernavoda II, ajunge de asemenea în acelaşi fel şi cu acelaşi aspect, care conține ceramică decorată cu brîuri în relief, pînă la începutul culturii Glina.

Rămîne de văzut dacă, eliminînd cu totul sau parțial culturile Cernavoda şi Folteşti din cuprinsul celor trei faze propuse de noi, ele se pot menține aşa cum au fost formulate.

Credem că acum e momentul să ne ocupăm de o altă lucrare din literatura arheologică maghiară, datorată lui N. Kalicz, ale cărui păreri le-am citat pe scurt în partea precedentă a acestui studiu. Această nouă lucrare a lui N. Kalicz constituie o amplă prezentare a perioadei timpurii a epocii bronzului în Ungaria de nord-est, deosebit de importantă pentru încercările noastre de a periodiza această perioadă[15].

În concepția lui N. Kalicz, epoca timpurie, sau perioada I, a epocii bronzului în Ungaria începe odată cu sfîrşitul culturii Pécel (Baden); înce-

---

[14] Vezi *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 318—319.

[15] N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapesta, 1968.

putul perioadei cuprinzînd cultura Zók, cultura paharelor campaniforme şi aşa-numita cultură a curganelor. Sfîrşitul culturii Pécel, spune Kalicz, corespunde cu sfîrşitul bronzului timpuriu în Anatolia de vest şi în sudul Peninsulei balcanice. Acest moment este marcat în întregul ,,bazin'' al Carpaţilor printr-o ruptură în dezvoltarea culturilor, cauzată, desigur, de diferite mişcări de populaţii, care se produc pe la 1900. Cultura Zók nu continuă, în Ungaria de nord şi de est, cultura Pécel, dar ea se continuă, fără întrerupere, în culturile Hatvan şi Otomani, care din toate punctele de vedere, inclusiv producţia de metal, pot fi considerate culturi ale epocii bronzului. Astfel, continuă N. Kalicz, întrebuinţarea noţiunii de ,,epocă a bronzului'', la începutul unei noi dezvoltări istorice, pare justificată[16].

Fără îndoială, N. Kalicz are dreptate şi considerăm şi noi că apariţia unor forme noi de viaţă, care nu continuă decît într-o foarte mică măsură formele precedente, este în măsură să ne permită să acceptăm noţiunea unei epoci noi, în cazul nostru a bronzului, chiar dacă metalul care îi dă numele nu ar fi întrebuinţat decît într-o fază următoare.

Aceasta cu atît mai mult cu cît, după cum spune N. Kalicz, culturile cu care începe noua epocă se continuă în mod organic, evoluînd în ce priveşte conţinutul lor, în culturi noi pentru a căror desemnare noţiunea de epocă a bronzului nu mai poate fi contestată. Sfîrşitul bronzului timpuriu nu este marcat printr-o cezură bruscă, dar modificări în cultura materială şi în riturile de înmormîntare justifică denumirea unei noi perioade. În Ungaria de nord şi de est apar culturile ceramicii cu proeminenţe şi spirale, de tip Füzesabony şi Vărşand. Ca timp, începutul corespunde cu mormintele ,,cu puţ'' de la Micene[17].

După cum a arătat I. Nestor şi după cum am menţionat şi noi, influenţa miceniană marchează şi în ţara noastră începutul unei noi perioade, a II-a, în cuprinsul epocii bronzului[18].

Încercînd să paralelizăm dezvoltarea epocii bronzului din ţara noastră cu fazele de dezvoltare stabilite în ţările vecine, reamintim că Amalia Mozsolics[19] stabileşte două perioade pentru intervalul care cuprinde bronzul timpuriu al lui N. Kalicz. În faza *a* a perioadei I (Ia), Mozsolics înglobează intervalul cuprins între sfîrşitul epocii cuprului, deci a culturii Pécel, şi între apariţia aşezărilor de tip Nagyrév (Tószeg A). În Ungaria de est şi de nord-est dăinuie cultura mormintelor cu ocru şi cultura Vučedol-Zók; în jurul Budapestei, elemente ale culturii paharelor campaniforme şi elemente de tip Nagyrév.

Faza *b* a perioadei I (Ib) cuprinde, după A. Mozsolics, tellurile de tip Nagyrév propriu-zis. În cadrul culturii Nagyrév se pot distinge mai multe faze de dezvoltare. Faza sus-menţionată corespunde cu Tószeg A.

Perioada a II-a a lui A. Mozsolics cuprinde, în linii mari, cultura Hatvan în Ungaria de est şi cultura Kisapostag în Ungaria de vest. Perioada corespunde cu Tószeg B.

Am văzut în partea a doua a acestei lucrări[20] că A. Mozsolics plasează topoarele de tip Baniabic (Vîlcele) în perioada ei Ia, considerînd că

---

16 .*Ibidem*, p. 12—13.
17 *Ibidem*, p. 13.
18 Vezi *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 568.
19 Amália Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, Budapesta, 1967, p. 116.
20 *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 318.

ele încep seria evoluţiei topoarelor cu gaură transversală. Tot la începutul seriei le plasează şi Al. Vulpe şi crede că ele au aparţinut culturii Glina. Cu acest orizont, în care apare tipul Baniabic, A. Mozsolics începe epoca bronzului în Ungaria, datînd acest început pe la 1900.

A doua variantă a tipului de topor Mozsolics A, şi anume Ab, cuprinde şi topoarele de la Ostrovul Corbului, pe care cercetătoarea maghiară le atribuie culturii Glina, paralelizînd această fază (tot Ia) printre altele cu Prenagyrév şi Vučedol[21]. Al. Vulpe plasează de asemenea topoarele de la Ostrovul Corbului la începutul epocii bronzului.

K. Horedt situează începutul epocii bronzului spre sfîrşitul fazei B a culturii Glina-Schneckenberg, pe care o paralelizează cu faza Cîlnic a culturii Coţofeni şi cu grupa Nyirség din Ungaria de est[22].

Am văzut că arheologii maghiari consideră această grupă ca fiind de factură Vučedol şi o datează la începutul epocii, fiind mai veche decît cultura Nagyrév, care se dezvoltă, după Kalicz, din grupa Makó[23], şi ea de factură Zók-Vučedol.

Legături ale grupei Nyirség există cu culturi timpurii ca de exemplu Nagyrév timpuriu şi cultura paharelor campaniforme[24].

Tot N. Kalicz spune că această grupă are legături cu faza timpurie a culturii Glina-Schneckenberg şi — după cum arată ceramica decorată cu împunsături succesive — cu faza Cîlnic a culturii Coţofeni[25].

După cum ştim, această fază este, cel puţin parţial, contemporană cu Schneckenberg B. De altfel şi grupa Nyirség are două faze, a doua fiind contemporană cu faza 1 a culturii Hatvan[26], cultură care va forma a doua parte a bronzului timpuriu în Ungaria de est.

Vom insista mai mult asupra acestei culturi, deoarece N. Kalicz indică numeroase analogii între unele elemente ale sale cu elemente ale unor culturi din ţara noastră.

Cultura Hatvan ocupă capitolul cel mai întins din lucrarea lui N. Kalicz. El distinge în cercetarea culturii — cunoscută de peste o sută de ani — două etape principale. Prima durează pînă la săpăturile efectuate în 1934—1935, de către F. Tompa la Hatvan. Meritul principal a lui Tompa constă în faptul de a o fi recunoscut ca o cultură de sine stătătoare. Începutul etapei a doua a cercetării poate fi considerat săpătura făcută de Mozsolics, Patay şi Csalog, în 1948, la Tószeg. Cele trei perioade stabilite de Mozsolics la Tószeg şi anume : A = Nagyrév, B = Hatvan şi C = Füzesabony au adus o importantă modificare în cronologia epocii bronzului din Ungaria. Astfel, cultura Hatvan era datată în perioada II a epocii.

În 1951, Banner face o săpătură la Tápiószele-Tüzköves, unde găseşte cultura Hatvan neamestecată, doar o cană de tip Nagyrév apărînd în stratul inferior. În schimb, I. Bóna, reexaminînd, în 1957, materialul de la Tószeg descoperit de L. Márton, ajunge la concluzia că sistemul cronologic stabilit de Mozsolics e valabil numai pentru Tószeg şi împreju-

21 *Ibidem.*
22 K. Horedt, *op. cit.*, p. 113.
23 N. Kalicz, *op. cit.*, p. 103.
24 *Ibidem*, p. 99.
25 *Ibidem*, p. 102.
26 *Ibidem*, p. 181.

rimile sale, situaţia din nordul Ungariei, de pildă, fiind diferită. Aici cultura Hatvan e contemporană şi chiar mai veche decît Nagyrév, iar cultura Füzesabony există deja în timpul în care la Tószeg mai dăinuia cultura Hatvan. Bóna crede că cultura Hatvan apare la începutul epocii bronzului şi se formează pe baza elementelor culturii curganelor şi a culturii Tripolje-Cucuteni, aduse de cele dintîi, precum şi pe baza unor elemente sud-balcanice şi anatoliene[27].

În sfîrşit, în 1957 şi 1960, autorul însuşi a executat săpături într-un tell al culturii Hatvan, situat la Tiszaluc, obţinînd unele precizări de natură stratigrafică.

Cultura Hatvan, spune Kalicz, este în prima sa fază contemporană cu cultura Nagyrév, cu a doua jumătate a grupei Nyirség,cu faza tîrzie a culturii paharelor campaniforme (Glockenbecherkultur), cu faza tîrzie a ceramicii decorate cu şnurul, cu grupa Nitra, Preunĕtice, Kisapostag şi cu faza timpurie a culturii Szöregh-Periam (Ószentiván)[28].

Ea mai e paralelizată cu culturi din ţara noastră şi anume, cu faza tîrzie a culturii Coţofeni şi cu Schneckenberg[29].

Cercetări mai noi au dovedit că, contrar celor constatate la Tószeg în sensul succesiunii Nagyrév-Hatvan-Füzesabony, cultura Hatvan din Ungaria de nord este contemporană cu cultura Nagyrév. Cele trei straturi de la Tiszaluc : Zók-Nyirség şi ambele faze ale culturii Hatvan arată că aceasta din urmă se dezvoltă nemijlocit din grupa Nyirség. În ce priveşte raporturile dintre cultura Hatvan şi grupa Makó, sînt importante constatările făcute la Malé Kosihy, în Slovacia. Aici succesiunea e Pécel-Makó-Hatvan-Madarovce. Alte observaţii făcute în Ungaria, arată şi ele că Hatvan urmează grupei Makó, dar nu nemijlocit. Între Vác şi Budapesta, grupei îi urmează nemijlocit un complex mixt (Budakalász, Alsónémedi), care atribuit mai înainte culturii paharelor campaniforme, trebuie considerat mai degrabă ca aparţinînd primei faze a culturii Nagyrév[30].

Legături cu cultura Coţofeni ar arăta, după Kalicz, ceştile mici bitronconice sau rotunde cu o toartă, ca şi triunghiurile haşurate şi un obiect de lut în formă de mosor, care se găseşte şi în culturile Baden-Pécel şi Vučedol-Zók. Aceeaşi legătură o arată şi ţevile de lut cunoscute şi în grupa Nyirség a culturii Zók[31].

Ceramica de tip Hatvan prezintă unele asemănări şi cu cea de tip Braşov-Schneckenberg. Aşa, de exemplu, ceştile cu punctul de greutate situat jos şi cu gîtul cilindric se găseşte în ambele culturi. Dintre ornamente se citează coaste triple sub toartă, benzi reliefate în formă deY, T şi I în jurul torţii, benzi semicirculare, linii incizate paralel şi în zigzag etc.[32].

După Kalicz, faza timpurie a culturii Hatvan ar putea fi paralelizată din punct de vedere cronologic cu Schneckenberg A[33].

---

[27] *Ibidem*, p. 110 şi urm.
[28] *Ibidem*, p. 181.
[29] *Ibidem*, p. 179.
[30] *Ibidem*, p. 178—179.
[31] *Ibidem*, p. 169, 174, 175, 176.
[32] *Ibidem*, p. 169, 171, 173, 174.
[33] *Ibidem*, p. 168.

Tot el spune însă, mai departe, că este vorba de fapt de Schneckenberg B şi nu A[34].

Avem deci Nyirség 2-Schneckenberg 2-Hatvan 1. Astfel, cultura Nyirség, care să nu uităm este de factură Vučedol, deci mai veche, are faza ei primă paralelă cu Glina-Schneckenberg A.

Am arătat mai sus paralelele cronologice ale fazei Hatvan 1 cu diferite culturi. Din aceste relaţii cronologice se pot trage diferite concluzii, evident în cazul în care acceptăm paralelizările lui Kalicz.

Astfel, vedem de la început o similitudine în ce priveşte dezvoltarea lor, între Nyirség şi Schneckenberg, ambele avînd o fază mai veche ce precede faza Schneckenberg B, care este paralelă cu Hatvan 1, deci cu o cultură sau o fază a cărei înglobare în epoca bronzului nu poate fi contestată.

De altfel, recunoaştem că toate aceste paralelizări sînt greu de urmărit şi adeseori ele par forţate din cauza condiţiilor diferite în care se dezvoltă o cultură pe întregul său teritoriu de răspîndire şi a felului deosebit în care culturile se pot influenţa reciproc.

Să vedem totuşi, foarte pe scurt, cum sînt periodizate unele culturi care, după Kalicz, sînt contemporane cu cultura Hatvan.

Am văzut că cultura, sau complexul Nyirség, este parţial paralelă cu cultura Hatvan şi anume Nyirség 2 cu Hatvan 1. Ea se continuă din Nyirség 1, complex de factură Vučedol-Zók, care marchează în Ungaria de nord-est începutul epocii bronzului.

Cultura paharelor campaniforme, contemporană în parte cu Hatvan 1, este considerată ca o cultură eneolitică, în care obiectele de metal sînt făcute din cupru, aur şi chiar argint sau electron. Pumnalele de cupru caracteristice, „à soie'', cu nituri sau cu baza rotunjită, aparţin ca forme, bronzului timpuriu. Printre altele, cultura este contemporană cu cultura Řivnáč, cu aceea a ceramicii şnuruite şi cu Proto-Únětice. Ea nu apare decît rareori în Slovacia, deoarece aici era deja dezvoltată grupa Nitra cu care se influenţează reciproc[35].

În ce priveşte cultura Únětice, cu a cărei cele mai vechi faze ar fi contemporan începutul culturii Hatvan, aceasta se împarte în două faze. Faza mai veche aparţine sfîrşitului perioadei eneolitice, în timp ce a doua aparţine bronzului propriu-zis. Prima corespunde în linii mari fazei Reinecke A_1, iar a doua fazelor A_2—B_1. În prima sa parte, cultura Únětice nu conţine decît puţine obiecte de metal şi anume podoabe de cupru şi de aur. Din punct de vedere al cronologiei absolute, a doua parte a culturii se datează între 1700—1550/1500[36].

Între cele două faze ale culturii există o relaţie genetică. Se arată, de asemenea, că faza veche are legături cu cultura Nagyrév, cu care are comune străchinile cu picioare înalte ajurate[37].

---

[34] *Ibidem*, p. 181.

[35] L. Hájek, *La civilisation des vases campaniformes*, în *Investigations archéologiques en Tchéchoslovaquie*, Praga, 1966, p. 101—106. A se vedea, de acelaşi autor, şi *Glockenbecherkultur*, în J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte*, I., Praga, 1966, p. 411—416.

[36] V. Moucha, *La civilisation d'Únětice en Tchécoslovaquie*, în *Investigations...*, p. 111—116. Vezi şi de acelaşi autor, *Aunjetitzer Kultur*, în *Enzyklopädisches Handbuch...*, p. 61—64.

[37] V. Moucha, *La civilisation d'Únětice...*, p. 112—113.

Menţionăm acest lucru deoarece cultura Nagyrév este considerată ca o cultură a epocii bronzului.

Tipul B al topoarelor cu gaură transversală al Amaliei Mozsolics, pe care îl înglobează în grupa Kömlöd-Ercsi, se datează, după cum am mai spus[38], mai ales pe baza cerceilor de tip Stublo. Aceştia se datează, la rîndul lor, prin descoperiri din morminte aparţinînd culturii Nitra din Slovacia, a cărei ceramică urmează imediat după cultura Nagyrév. Grupa Kömlöd-Ercsi precede imediat orizontul de tip Hajdusámson şi este datată de Mozsolics la sfîrşitul perioadei sale II. Descoperirile de tip Kömlöd-Ercsi aparţin culturilor Hatvan şi Kisapostag[39] .

Amintim aceasta deoarece, am văzut că Hatvan e contemporană cu Kisapostag, deci şi cu Nyirség etc. Grupa Nitra din Slovacia de vest, contemporană de asemenea cu Hatvan 1 şi Nyirség 2, este considerată ca aparţinînd bronzului timpuriu (Reinecke A), fiind influenţată şi de Nagyrév şi Únětice vechi[40].

Vedem dar, că, nici după paralelizările arătate nu putem ajuge la un consens în ceea ce priveşte atribuirea unor culturi epocii eneolitice sau epocii bronzului şi nici chiar în ce priveşte datarea lor. După cum am văzut, unii cercetători consideră culturi sau faze ale lor ca eneolitice, în timp ce alţii le înglobează în epoca bronzului.

Revenind la părerile lui K. Horedt, amintim că el plasează începutul epocii cuprului pe la 2100, bazîndu-se pe mai multe consideraţii, ca de exemplu, faptul că tabletele de lut de la Tărtăria datează începutul culturii Vinca B_1 după 2900—2700 şi că sfîrşitul culturii Bodrogkeresztúr e datat pe la 2000, după care urmează cultura Baden. El consideră, ca şi N. Vlassa, că cultura Petreşti ar fi dăinuit între 2400—2100, după cum arată, între altele cele două ace de cupru — avînd analogii în Troia II — găsite la Noşlac, pe platforma unei case de tip Petreşti[41].

Reamintim că arheologii maghiari datează începutul bronzului, deci sfîrşitul epocii cuprului, în Ungaria, pe la 1900, ceea ce ar corespunde în linii mari cu părerea lui K. Horedt.

În ce priveşte acele de cupru de la Noşlac, invocate de N. Vlassa şi K. Horedt pentru încadrarea culturii Petreşti, menţionăm că P. Roman a arătat că ele apar şi în cultura Sălcuţa, iar la Troia nu numai în faza II sau III ci şi în nivelul I[42].

Astfel, credem că perioada pentru care aceste ace constituie un argument de datare trebuie lărgită în sus.

Tot P. Roman, vorbind despre începuturile epocii bronzului, spune, într-un studiu mai nou, că încadrarea culturii Glina-Schneckenberg în epoca bronzului ar trebui revizuită, cu atît mai mult cu cît culturi contemporane culturii Glina, ca de exemplu, Coţofeni, nu sînt atribuite acestei epoci. Chiar dacă nu considerăm întrebuinţarea bronzului, continuă Roman, ca un criteriu care justifică înglobarea unei culturi în epoca bronzu-

---

38 În *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 315.

39 A. Mozsolics, *op. cit.*, p. 121.

40 A. Točik, în *Enzyklopädisches Handbuch*, II, Praga, 1969, p. 918.

41 K. Horedt, *op. cit.*, p. 114.

42 P. Roman, *Precizări asupra unor probleme ale neoliticului transilvănean*, în *Revista muzeelor*, VI, 1969, nr. 1, p. 68.

lui, această epocă ar trebui să înceapă cultural cu acele culturi care se vor continua în bronzul clasic şi care vor cunoaşte pe parcurs metalurgia bronzului[43].

Mărturisim că aceste probleme ne-au preocupat şi pe noi, fără a putea ajunge la o concluzie care să poată fi considerată indiscutabil valabilă.

În partea precedentă a acestei lucrări ne puneam întrebarea dacă o cultură despre care admitem că face parte şi din epoca bronzului poate fi considerată ca aparţinînd numai parţial acestei epoci, fazele sale mai vechi fiind încadrate în altă epocă? Admiteam tot atunci că în unele cazuri o cultură poate traversa două sau chiar mai multe epoci[44].

Evident, P. Roman are dreptate să spună că, admiţînd că cultura Glina-Schneckenberg face parte din epoca bronzului, cel puţin în a doua sa jumătate, trebuie să admitem acest lucru şi pentru cultura Coţofeni, deoarece ştim că partea a doua a acesteia este contemporană cu Schneckenberg B.

Lucrul apărea mai simplu cînd faciesul Cîlnic era considerat ca o cultură separată de cultura Coţofeni propriu-zisă, care, după cum ştim, este contemporană cu cultura Baden şi cu alte complexe eneolitice.

Totuşi a încadra cultura Schneckenberg B într-o perioadă anterioară epocii bronzului numai pentru faptul că ea dispare înainte de deplina înflorire a acestei epoci, nu ni se pare concludent, cu atît mai mult cu cît Glina-Schneckenberg B cunoaşte prelucrarea bronzului, este contemporană cu fazele de început ale culturilor clasice ale bronzului şi conţine elemente comune şi acestora.

Evident, s-ar putea obiecta că şi fazele de început ale culturilor clasice fac parte încă din epoca eneolitică, de tranziţie, sau a cuprului — cum vrem să o numim — cum de exemplu, se admite pentru cultura Únětice.

Desigur, problema nu poate fi uşor rezolvată, credem însă că continuarea acestei discuţii, în care vom prezenta şi alte elemente, nu poate fi lipsită de interes[45].

QUELQUES CONSIDÉRATIONS CONCERNANT LA IIe PÉRIODE DE L'ÂGE DU BRONZE EN ROUMANIE (IIIe PARTIE)

RÉSUMÉ

Dans cette même revue (n° 1, 18/1967 et n° 2, 19/1968) nous avons publié les deux premières parties de cette étude. Si la première partie correspond réellement au titre mentionné, portant sur les questions concernant la période de l'âge du bronze, la seconde partie de cette étude s'était éloignée de ce sujet, en soulevant surtout les problèmes reliés au début l'âge du bronze sur le territoire de la Roumanie (notes 1,2).

[43] Idem. *Conceptul Folteşti II şi problema începuturilor epocii bronzului* în *Moldova* (în manuscris).

[44] În *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 321.

[45] Acest lucru îl vom face în partea următoare a acestei expuneri, în care vom încerca să plasăm începutul epocii bronzului din ţara noastră într-un context mai larg, pentru a trece apoi la unele probleme care privesc bronzul dezvoltat.

L'auteur s'était permis ce manque de conséquence afin de pouvoir mettre en discussion, un moment plus tôt, certaines œuvres de premier ordre traitant de la Ière et de la IIe période de cette époque.

La troisième partie de cet exposé débute avec la présentation d'une étude concernant la période de transition de l'énéolithique à l'âge du bronze, étude signée par S. Morintz et P. Roman. En discutant la civilisation de Cernavoda, les deux auteurs considèrent Cernavoda I comme contemporaine de la phase Cucuteni B, sa dernière phase correspondant à l'étape d'Usatovo-Folteşti. La phase Cernavoda I est parfois suivie de Cernavoda III, qui représente une synthèse de l'étape finale Cernavoda I et des derniers aspects des civilisation de Gumelniţa et de Sălcuţa qui avaient subi, à leur tour, certaines influences de type Troie I. Cernavoda II correspond presque entièrement à Folteşti II et elle aurait duré jusqu'au commencement de la civilisation de Glina III, c'est-à-dire plus longtemps que Cernavoda III (notes 3—7).

Ce qui est important, c'est que, selon ces deux auteurs, la phase ancienne de la civilisation de Glina (Schneckenberg A) se place à la fin de la période de transition.

Le début de l'âge du bronze serait par conséquent marqué par la phase Schneckenberg B et par le début de la civilisation de Monteoru (note 8, 9).

S'appuyant sur l'influence Troie I, ils proposent pour le commencement de la période de transition 2500—2400 et pour la fin de celle-ci, 1800—1700.

On établit pour cette période des analogies entre les civilisations du Bas-Danube et les complexes de Bulgarie : Mihalič, Ézéro et Ézérovo (note 10).

Ensuite, on passe à l'étude de K. Horedt, concernant l'âge du cuivre en Transylvanie. Selon cet auteur, la phase Schneckenberg B aurait duré jusqu'à l'âge du bronze, mais sans lui appartenir du point de vue génétique. Cette phase serait suivie des débuts des civilisation de Periam, d'Otomani et de Wietenberg. L'âge du cuivre commencerait après 2100 et ne serait pas trop long (note 11). D. Berciu place les débuts de l'âge du bronze vers 2200, si l'on considère la civilisation de Cernavoda comme appartenant aussi à cet âge, ou vers 1700, si l'on exclut cette hypothèse (note 12).

L'auteur de la présente étude avait admis, dans un ouvrage plus ancien, que la première période de cet âge comprenait deux phases de développement. Plus tard, cependant il a essayé de formuler trois phases afin de pouvoir les mettre en parallèle avec les trois phases d'Amalia Mozsolics (notes 13, 14).

Ensuite, sont exposées les opinions de N. Kalicz concernant la première période de l'âge du bronze du nord-est de la Hongrie. Selon l'auteur hongrois, la fin de la civilisation de Pécel correspond à la fin de l'âge du bronze ancien de l'Anatolie occidentale et du sud de la Péninsule Balkanique.

Certains déplacements de populations se produisent vers 1900. La civilisation de Zók ne continue pas celle de Pécel, mais elle se poursuit sans interruption dans les civilisations de Hatvan et d'Otomani, lesquelles peuvent être considérées de tous les points de vue, la métallurgie y comprise, en tant que civilisations de l'âge du bronze (note 16). En prin-

cipe, l'auteur est d'accord d'accepter pour une période la notion d'âge du bronze, même si le bronze n'est utilisé que dans une phase suivante.

En même temps, il est d'accord avec le synchronisme partiel de la deuxième période de l'âge du bronze et des tombes « à fosse » de Mycène (notes 17, 18).

On discute ensuite la périodisation établie par Amalia Mozsolics, de même que quelques problèmes concernant les haches à douille transversale de type A (notes 19—21).

On revient à l'étude de K. Horedt qui établit un parallèle entre la fin de la phase Schneckenberg B et le groupe Nyirség de la Hongrie orientale, considéré comme étant de facture Zók-Vučedol et daté par les archéologues hongrois du commencement de l'âge du bronze. On présente les différentes liaisons de ce groupe existant, selon Kalicz, avec d'autres civilisation, par exemple celle de Nagyrév, la civilisation des coupes campaniformes, la phase Cîlnic de la civilisation de Coţofeni (notes 22—25).

Le groupe Nyirség, notamment sa deuxième phase, est contemporain de la première phase de la civilisation de Hatvan, sur laquelle l'on insiste plus longuement, en relevant le parallélisme établi par N. Kalicz avec d'autres civilisations de la Tchécoslovaquie et de la Hongrie. C'est toujours Kalicz qui considère comme contemporaines la phase ancienne de cette civilisation et la phase Schneckenberg B. On obtient ainsi la relation Nyirség 2-Schneckenberg 2 — Hatvan 1 (notes 26—34).

On discute ensuite succintement la périodisation des civilisations contemporaines des groupes Nyirség et Hatvan, afin d'obtenir ainsi des critères chronologiques pour la civilisation de Glina-Schneckenberg.

L'auteur pense qu'une civilisation doit être considérée dès le début comme appartenant à l'âge du bronze (par exemple Glina-Schneckenberg A) si elle est continuée d'une manière organique par une phase qui appartient sûrement à cet âge.

La quatrième partie de cette étude comprendra la suite de cette discussion. La digression concernant les débuts de cette époque, prendra fin et on reviendra aux problèmes concernant effectivement la seconde période de l'âge du bronze.

UN MORMÎNT TUMULAR DIN NECROPOLA HISTRIEI

DE

SILVIA MARINESCU-BÎLCU

Pentru o mai lesnicioasă localizare a tumulilor histrieni P. Alexandrescu a împărţit marea necropolă tumulară în două zone — una nordică şi cealaltă vestică[1]. Tumulul săpat de noi[2] se integrează în zona de vest a necropolei, fiind situat la aproximativ 2 km sud-vest de Cetate, pe marginea de nord a şoselei, într-o viroagă inundabilă în anotimpul ploios. Tumulii din această zonă, roşi de apă, au luat o formă elipsoidală. Cel pe care l-am cercetat era şi el extrem de turtit, iar forma lui prelungă s-a dovedit a nu fi cea iniţială.

Iniţial movila a fost împărţită în patru, prin două diametre — de 28 şi respectiv 18 m, late de cîte 0,50 m — care se întîlneau în cruce pe centrul şi vîrful aparent al ei (fig. 1/1 ; 3 şi 4/1). Deoarece după primii 20 cm săpaţi s-a constatat că centrul real al movilei nu se află în punctul ei cel mai reliefat, ci puţin mai spre sud, a mai fost lăsat un martor de profil, de data aceasta chiar pe centru. Diametrul iniţial al tumulului a variat între 16—17 m, iar înălţimea maximă în jur de 1 m.

Movila a fost construită din nisipul avut la îndemînă, pînă la înălţimea de 0,70 m, peste care s-a aşeternut un înveliş de piatră spartă, care nu acoperea şi centrul, lăsat liber pe un diametru de 3,50—4,50 m (fig. 1/1). Rostul acestui înveliş de pietre sparte (şist verde dobrogean) nu credem a fi fost funerar, ci de consolidare şi fixare a nisipului, care putea fi uşor împrăştiat de vînt. Constructorii, buni cunoscători ai terenului, a condiţiilor climatice şi a sistemelor de consolidare, au aşternut stratul de pietre fixîndu-l şi pe acesta, cam la jumătatea distanţei dintre vîrful şi poalele movilei, cu un strat inelar, tot de pietre, dar de data aceasta foarte mărunte, avînd aspectul unui mortar, deşi pare să fie piatră de calcar pisată, amestecată probabil cu lut, folosit ca liant şi cu pietricele mici de şist verde. Numai o analiză chimică va putea preciza compoziţia acestui strat suprapus, care pe alocuri depăşea lăţimea de 1 m.

---

[1] Petre Alexandrescu, în *Histria*, II, Bucureşti, 1966, p. 139.

[2] Săpăturile au fost conduse de Vladimir Dumitrescu ; din colectiv au mai făcut parte Silvia Marinescu-Bîlcu şi Ersilia Tudor.

De reţinut că pietrele de sub acest inel au fost depuse într-un strat destul de gros, ajungînd pînă la 0,20 m, în timp ce spre vîrf şi poale el nu atinge decît 0,07—0,15 m grosime. Exclusiv pe poalele movilei a mai fost aşternut un strat subţire de nisip, care din pricina ultimului înveliş al movilei, constînd din pămînt negru nisipos, are numeroase infiltraţii de culoare neagră (fig. 1/2).

Din pricina apei care se infiltra chiar înainte de a se ajunge la solul antic, nu s-a considerat utilă desfiinţarea completă a inelului de piatră, ci doar secţionarea lui, săpîndu-se în schimb tot restul movilei pentru a se descoperi mormîntul şi eventual rugul respectiv.

De altfel tumulul a fost violat; pe latura lui de nord jefuitorii au tăiat un coridor lat de aproximativ 0,80—1 m prin care au pătruns pînă la mormîntul central.

Ca singure elemente de datare sînt o monedă, cîteva fragmente de amfore (fig. 2/2) — unele sinopeene — fragmente de vase (fig. 2/3) şi un

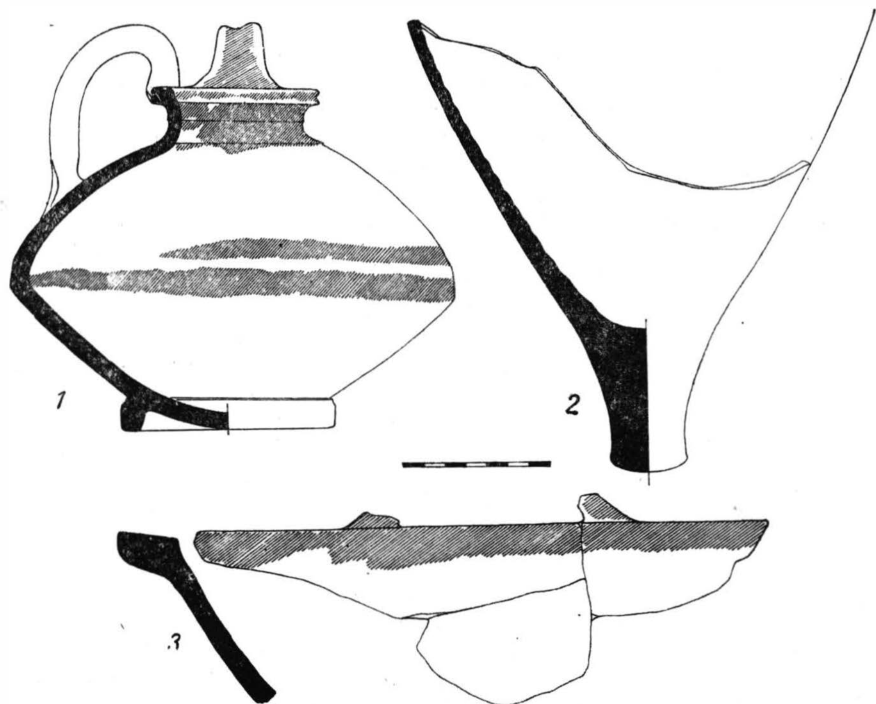

Fig. 2. — 1, *lagynos*; 2, fragment de amforă; 3, fragment de vas.

lagynos (fig. 2/1 ; 5), descoperite pe latura nordică a movilei, chiar la poalele ei, şi care au putut ajunge acolo fie aruncate de jefuitori, fie ca ofrande puse în timpul construirii movilei; acest ritual a fost constatat de P. Alexandrescu şi la alţi tumuli histrieni[3] şi cunoscut în Grecia şi probabil

[3] Petre Alexandrescu, *op. cit.*, p. 272.

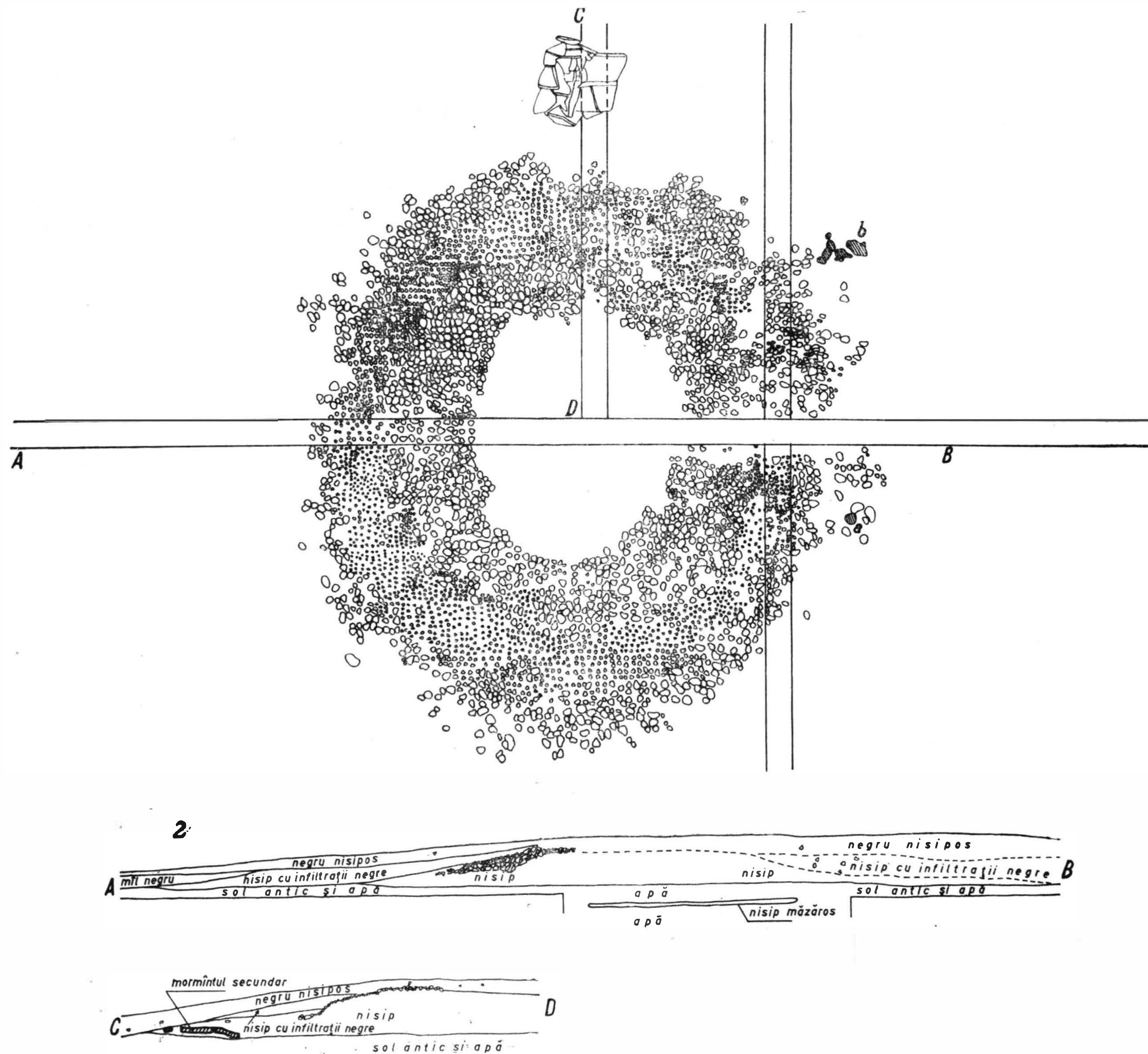
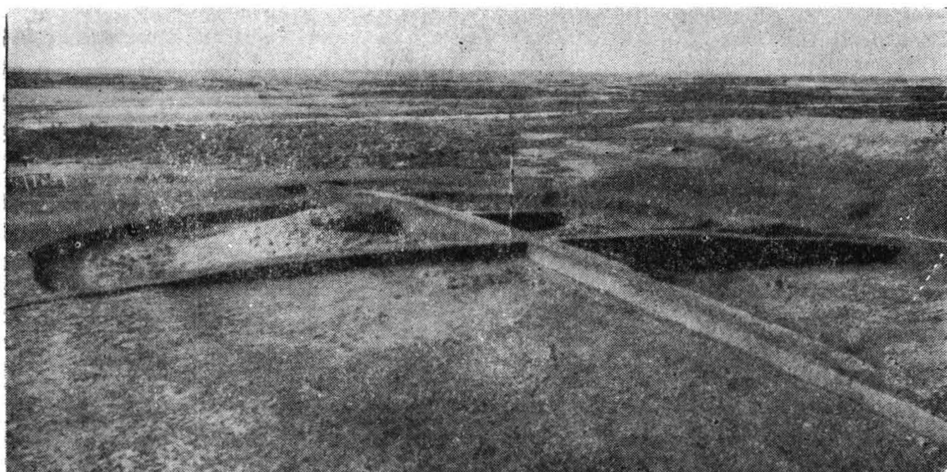
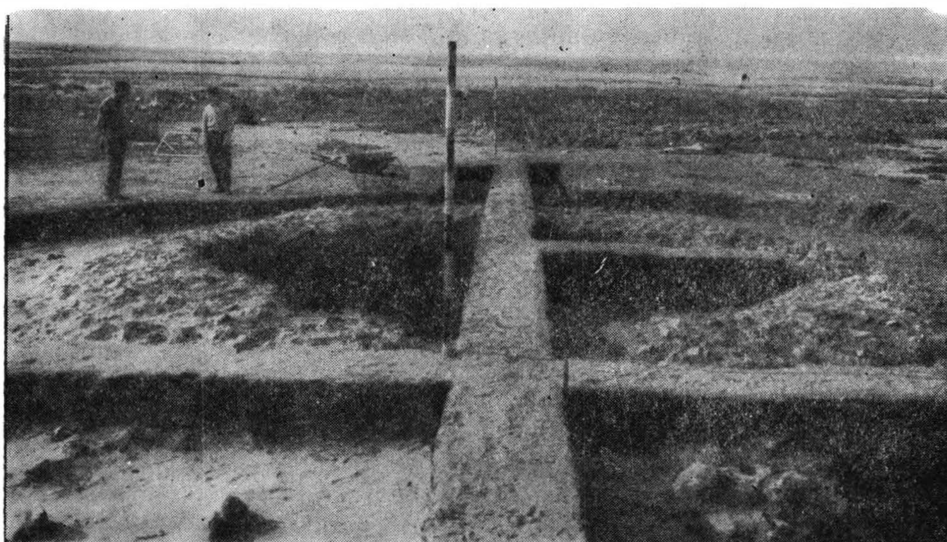

Fig. 1. — *1*, planul general al movilei ; *2*, profilele movilei.

1

2

Fig. 3. — Vedere generală a săpăturii.

chiar la sciţi[4]. Şi într-un caz şi în altul este sigur că ele au făcut parte din inventarul iniţial al tumulului. *Lagynosul* îşi găseşte bune analogii chiar la Histria, unde în sectorul Z2 M. Coja a decoperit unul identic[5], precum şi în agoraua Atenei de unde provine o piesă asemănătoare, datată (în funcţie de contextul în care a fost găsită) de T. Leslie Shear la sfîrşitul secolului al V-lea sau începutul secolului al IV-lea î.e.n.[6]. Ceea ce îl deosebeşte însă atît de *lagynosul* descoperit în sectorul Z2 cît şi de piesele din Grecia este pasta, care la piesa noastră conţine mult nisip, îndreptăţindu-ne să nu-l considerăm o piesă de import, ci una provenind din atelierele de lucrat ceramică ale Histriei.

Fragmentele de amforă sinopeeană, care se pot data începînd tot cu secolul al IV-lea î.e.n.[7], ne indică, credem, data cea mai tîrzie la care s-a putut construi tumulul în discuţie. Moneda de bronz amintită, puternic corodată şi oxidată, nu ne poate ajuta prea mult, ea fiind o monedă autonomă histriană, care s-ar putea data din secolul al IV-lea pînă în secolul al II-lea î.e.n.[8]. Şi dacă ea nu infirmă data la care ne-am oprit noi, nici nu ne dă preciziuni în plus.

Ceea ce frapează deocamdată este sistemul de construcţie al movilei, cu înveliş de piatră, întîlnit mai frecvent în grupul tumulilor din secolul al V-lea î.e.n.[9], dar atestat şi la movile din secolul al II-lea î.e.n.[10]. Ţinînd însă cont de numărul relativ mic de tumuli cercetaţi, din sistemul constructiv nu se poate desprinde o concluzie de caracter mai general care să ne îndreptăţească să-l folosim ca element cert de datare.

În ceea ce priveşte ritualul de înmormîntare, nu putem depăşi domeniul ipotezelor. Atît pămîntul scos de jefuitori şi aruncat în partea de nord a movilei (forma ei prelungă datorîndu-se în mare măsură şi acestei operaţii), cît şi cel din restul movilei, nu conţinea nici o urmă de arsură, iar vasul şi fragmentele de amforă descoperite nu aveau nici ele urme de ardere secundară. Aceste constatări nu sînt însă în măsură să înlăture ipoteza incinerării, vasele putînd constitui ofrande puse după incinerare, mai ales dacă aceste ofrande au fost aduse la ridicarea movilei. Trebuie de altfel amintit că nisipul din centrul movilei, aşezat imediat deasupra solului antic, era uşor pigmentat în brun, dovadă a existenţei unor materii organice (probabil arse) distruse de mediul complet neprielnic în care au zăcut; am mai amintit că apa s-a infiltrat uneori chiar în movila propriu-zisă de nisip.

Datorită rarităţii înhumării (în tumuli) la Histria, opinăm şi noi pentru incinerare, dar credem că ea s-a făcut în afara tumulului, căci altminteri e greu de presupus să nu se fi păstrat, cu toată răvăşirea jefuitorilor şi a ravagiilor apei, măcar parţial cărbune sau cenuşă. Trebuie luată în consideraţie şi posibilitatea unui cenotaf, dar noi credem totuşi că pigmentarea în cenuşiu a nisipului din centru movilei se datorează des-

---

4 *Ibidem* şi nota 125.

5 Maria Coja, *Sectorul Z 2*, în *Materiale*, IV, 1957, p. 43, fig. 27.

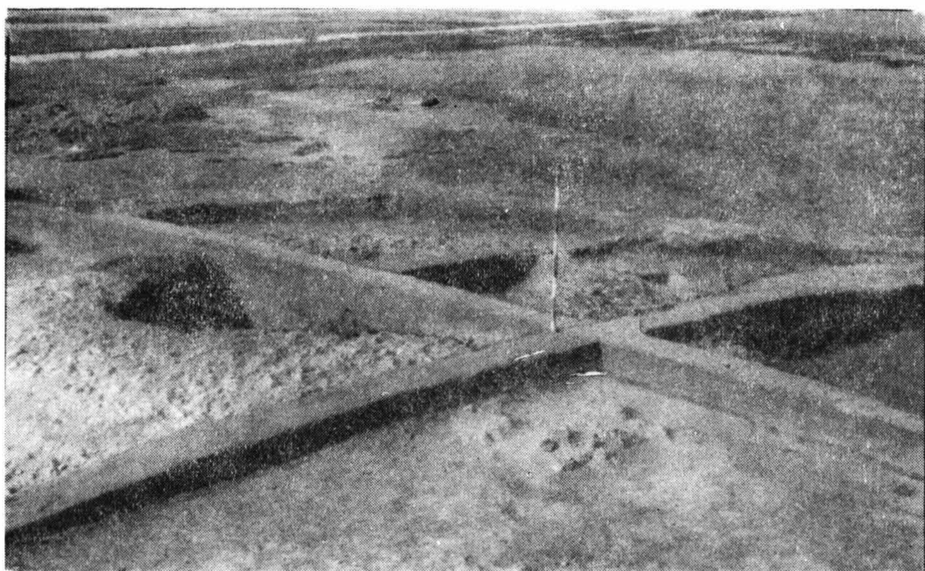
6 Shear T. Leslie, *Excavations in the Athenian Agora*, în *AJA*, XLI, 1937, p. 180, fig. 5.

7 Fragmentele de amforă au fost datate de Victoria Andronescu, căreia îi mulţumim şi pe această cale.

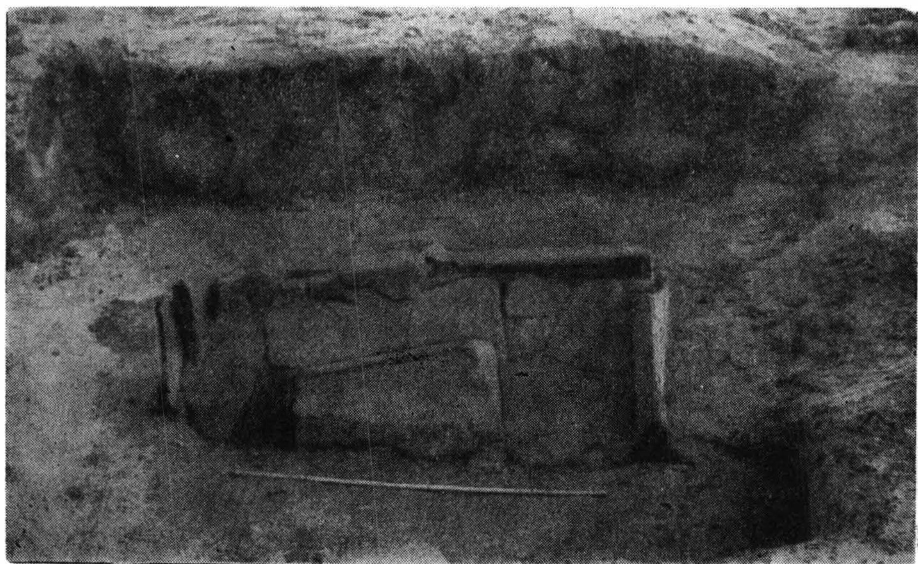
8 Identificarea monedelor a fost făcută de C. Preda, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

9 Petre Alexandrescu, *op. cit.*, p. 237—238.

10 *Ibidem*, p. 238.

1

2

Fig. 4. — *1*, vedere generală a săpăturii ; *2*, mormîntul secundar.

compunerii oaselor calcinate. Dată fiind însă puţinătatea dovezilor mai concludente ne ferim a încadra movila în vreuna din grupele postulate de P. Alexandrescu. De altminteri în această zonă, potrivit şi constatărilor cercetătorului amintit al necropolei tumulare histriene, mulţi tumuli sînt complet distruşi, iar mormintele şi inventarul răvăşit de ape.

În culoarul făcut cu ocazia violării a fost descoperită o monedă de bronz, de data aceasta imperial-romană, datată de C. Preda în secolul al IV-lea sau chiar la începutul secolului al V-lea e.n., deci postconstantiniană. Avem astfel indicat aproape cu certitudine momentul jefuirii, în preajmă neexistînd urme de locuire romană de unde ar fi putut eventual proveni moneda.

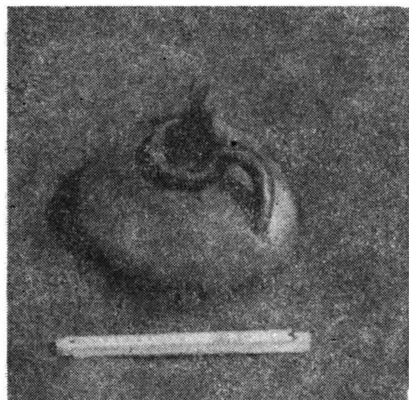

Fig. 5. — *Lagynosul, in situ.*

Pe latura de vest a movilei, aproape de marginea poalei, a fost descoperit şi un mormînt secundar, construit din ţigle în formă de acoperiş în două ape (fig. 4/2). Mormîntul, lung de 1,30 m, lat de 0,60m, era orientat ESE 20°30′—VNV 52°30′ şi nu conţinea nici un obiect de inventar sau resturi osoase; ţinînd cont de dimensiunile lui reduse a aparţinut desigur unui copil. Datorită aceloraşi condiţii de zacere într-un nisip cu multă apă şi bogat în săruri, oasele scheletului nu au lăsat, ca şi în cazul mormîntului din movilă, decît urme vagi de culoare brună pe nisip. S-a putut observa totuşi, parţial conturul gropii. Lipsa inventarului funerar face ca nici mormîntul secundar să nu aibă elemente sigure de datare. Ţiglele de factură elenistică, nu pot ajuta decît în linii mari, ştiut fiind că ele au fost folosite şi refolosite de-a lungul unei perioade mari de timp. În orice caz mormîntul este posterior începutului secolului al IV-lea î.e.n., dată la care credem că a fost ridicată movila. Şi dacă datarea noastră este justă, putem susţine pe acest temei că folosirea terenurilor din apropierea cetăţii pentru constituirea necropolei de vest, situată la sud de lacurile Istria şi Sinoe, necropolă ce se va dezvolta de-a lungul întregii epoci elenistice pînă în epoca romană, începe mult înainte de anul 300 î.e. n. Pînă la săparea acestui tumul, acesta a fost anul la care se considera a fi început formarea necropolei tumulare de vest[11].

UNE TOMBE TUMULAIRE DE LA NÉCROPOLE DE HISTRIA

RÉSUMÉ

Le tumulus en question est situé dans la zone ouest de la vaste nécropole de Histria, à environ 2 km sud-ouest de la cité, dans une dépression de terrain inondable.

[11] *Ibidem*, p. 217.

Il fait partie d'un groupe de tumuli fort errodés par les eaux.

Construit en sable, au-dessus duquel on avait posé une couche circulaire de pierres, probablement pour le consolider, ce tumulus a été ensuite recouvert d'une couche de terre noire sablonneuse.

La tombe a été violée dès l'antiquité et par conséquent les seuls éléments sûrs de datation sont représentés par quelques fragments d'amphores sinopéennes et par un *laghinos*. Sur la foi de ce matériel l'auteur date la tombe en question au commencement du IVe siècle av. n.è. On prouve de la sorte que la nécropole de l'ouest a débuté bien avant 300 av. n.è.

Le tumulus comprenait aussi une tombe secondaire (d'enfant), recouverte d'un toit à deux pentes en tuiles. Ces tuiles, de facture hellénistique, ne peuvent constituer un élément sûr de datation, car il est notoire qu'elles ont été longtemps utilisées. En tout cas, cette seconde tombe est postérieure à la construction du tumulus.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — 1, plan général du tumulus ; 2, coupes du tumulus.
Fig. 2. — 1, *laghinos* ; 2, fragment d'amphore ; 3, fragment de vase.
Fig. 3. — Vue générale des fouilles.
Fig. 4. — 1, vue d'ensemble des fouilles ; 2, la tombe secondaire.
Fig. 5. — Le *laghinos, in situ*.

TREI ALTARE INEDITE DE LA TROPAEUM TRAIANI*

DE

AL. BARNEA

În campania de săpături arheologice efectuată în 1968 la Adamclisi, în cetatea *Tropaeum Traiani*, s-a descoperit, în sectorul din partea de est a cetății, imediat la nord de intrarea pe poarta de răsărit, un grup de trei altare. Acestea au fost refolosite, presupunem, ca stîlpi de portic lîngă intrarea în turnul nordic al porții pentru clădirea din secolele V—VI, în curs de degajare, aflată la circa 2 m spre nord. Cele trei altare sînt așezate în picioare, aproape în linie dreaptă, perpendicular față de zidul de incintă al cetății și la o distanță de respectiv 4,70, 6,90 și 9,05 m de acesta (fig. 1 și 2). Altarul mai apropiat și cel mai depărtat sînt în stare de conservare mai proastă, primul fiind tăiat aproximativ la jumătate, nemaipurtînd decît ultima parte a inscripției, iar celălalt, cu jumătatea superioară spartă și, ca și în primul caz, nerecuperată, păstrează urmele unei inscripții latine.

Singurul altar rămas întreg este cel din mijloc, care, așezat cu baza în sus, păstrează într-o stare de conservare mediocră inscripția de care ne vom ocupa cu precădere în cele ce urmează. Trebuie amintit că acest altar, împreună cu cel mai apropiat de zidul cetății, este orientat cu fața spre sud, adică spre strada principală, iar cel dinspre vest cu fața spre nord.

Ultimele două au baza la —2,20 m și —1,80 m, iar primul la —1,60 m față de suprafața terenului actual, care este în pantă. În ordine față de zidul cetății le vom numerota 1, 2 și 3. Altarul nr. 1 este așezat pe teren solid cu circa 0,30 m mai sus decît 2 și 3. Acestea din urmă au baza la același nivel, care corespunde cu acela al suprafeței străzii principale, dar, după cît s-a putut constata stratigrafic, sînt îngropate sub nivelul aparținînd secolelor V—VI e.n. După cum s-a observat din secțiunea efectuată perpendicular pe S 1, între altarele 1 și 2, precum și din malul secțiunii în care acestea au fost găsite, pămîntul galben este tăiat imediat în spatele altarelor 2 și 3 (adică spre nord), în pantă cu o înclinație de circa 45°, urcînd la peste 0,30 m, dovadă că aceste două altare au fost îngropate la

*Articolul de față este o reluare a comunicării prezentate în cadrul Secției orînduirii sclavagiste a Institutului de arheologie, în ziua de 20, I, 1969.

Nesăpat

Nesăpat

Banca

III II I

TURN

VIA PRINCIPALIS

Poarta de est

0 1 2 3 4 5 6m.

Fig. 1. — *Tropaeum Traiani*. Sectorul porţii de est cu cele trei altare *in situ*.

Fig. 2. — Cele trei altare *in situ*.

bază încă din momentul refolosirii lor. (De observat că altarul 3 a fost întors de noi, pe loc, cu fața de la N la S, spre a-i putea studia inscripția). Le vom prezenta, în cele ce urmează, pe fiecare, mai întîi pe cele cu inscripții latine.

Altarul nr. 1 din calcar albicios, cochilifer, de calitate destul de bună, îngrijit fasonat, tăiat la circa jumătate, nemaipăstrînd decît jumătatea inferioară cu ultima parte a inscripției.

Dimensiuni : înălțimea 0,70 m ; soclul 0,59/0,40 m ; înălțimea soclului 0,30 m ; secțiunea părții superioare 0,48/0,34 m ; dimensiunile literelor 0,03—0,07 m. Inscripția : EX VOTO PO/SVI (fig. 3).

După caracterul literelor și calitatea bună a inscripției în general, altarul este databil în secolul al II-lea e.n. Conform conținutului, avem de-a face cu un altar votiv. Nu putem spune mai mult din lipsa altor elemente.

Altarul nr. 3 din calcar alb-gălbui, cochilifer, sfărîmicios, de calitate inferioară și în stare precară de conservare, cu partea superioară spartă și nerecuperată, ca și în primul caz.

Dimensiuni : înălțimea 1 m ; soclul 0,60/0,57 m ; înălțimea soclului 0,30 m ; secțiunea feței superioare 0,54/0,43 m, dimensiunile literelor, circa 0,06 m (fig. 4).

Literele sînt neregulate și defectuos săpate sau mai curînd incizate ; rîndurile nu păstrează vreo simetrie, ci caută să evite neregularitățile pietrei ; începutul inscripției lipsește.

Dată fiind starea în care se află inscripția, înjumătățită și prost conservată, nu-i putem determina cu certitudine destinația. Între două ipoteze, — și anume dacă ne aflăm în fața unui altar votiv sau a unuia funerar —, înclinăm spre cea dintîi. Excludem de la început eventualitatea interpretării literelor HES din rîndul 2 drept *hic est situs*, deoarece așezarea lor ni s-ar părea nepotrivită în economia inscripției. Rîndul 2 reprezintă mai degrabă un nume cu rezonanță nelatină, care s-ar termina cu -OPITHES sau -ORITHES, deși hasta din dreapta verticalei presupusului T ne încurcă. În rîndul 4, din nou s-ar părea că un semn, anume prima literă, aparent un θ, întîlnit în inscripțiile latine cu semnificația *obiit* sau *obitus*, ne-ar îndemna să ne întoarcem la a doua ipoteză enunțată mai sus. Dar orizontala ce face din O un θ e înșelătoare și nu pare săpată special. Cu atît mai mult cu cît îi urmează S și la o oarecare distanță I, ceea ce ne duce la interpretarea [P] OS[V]I, în care P și V lipsesc. Cert rămîne grupul de litere VET, prescurtarea lui *veteranus*. Conținutul acestui din urmă rînd pledează pentru ipoteza că altarul ar putea fi votiv. În sfîrșit, în ultimul rînd, nimic nu ne îndreptățește să interpretăm ultimele trei litere (CMV) drept prescurtarea lui *clarissimae memoriae vir*, nefiind siguri de antepenultima literă. De asemenea, nu putem să comunicăm decît ca o tentație neajutorată eventuala lectură *monumentum* sau *monomentom* din rîndurile 3 și 5. În concluzie, ne oprim la părerea că inscripția de față, a cărei interpretare rămîne deschisă, este votivă. După aspectul general al altarului și al inscripției, datarea ei implică o perioadă mai largă, în jurul mijlocului secolului al III-lea e.n. Ca și celelalte două, inscripția a fost adusă din alt loc, din afara cetății probabil, la o dată ce ține de ultimele mari lucrări de construcție din cetatea Tropaeum.

Fig. 3. — Altarul nr. 1.

Fig. 4. — Altarul nr. 3.

Altarul votiv din mijloc (nr. 2) este tăiat în calcar gălbui cochilifer, de calitate inferioară, datorită mărimii cochiliilor. Dedesubt, în centrul soclului, se află o ieşitură cilindrică avînd diametrul 0,35 m şi înălţimea de circa 3 cm, servind la fixarea altarului într-o temelie de piatră. Neputînd mişca deocamdată altarul din loc, nu cunoaştem încă aspectul suprafeţei sale superioare.

Dimensiuni : înălţimea 1,62 m ; dimensiunile cornişei 0,63/0,60 m ; înălţimea cornişei 0,31 m ; înălţimea corpului dintre cornişă şi soclu 1 m; secţiunea corpului 0,54/0,50 m ; înălţimea soclului 0,28 m ; înălţimea literelor 3,5—5 cm. Literele se pot înscrie, prin dimensiunile lor, destul de bine echilibrate, în cercuri şi pătrate (fig. 5 şi 6).

Inscripţia începe imediat sub fronton şi se întinde pe circa 0,54 m înălţime, avînd în total 18 litere (un rînd), iar în medie cîte 13—14 litere fiecare. Începînd cu rîndul al şaselea, şirurile se înclină în jos în partea dreaptă, datorită unei intercalări între rîndurile 5 şi 6 la capătul din dreapta, intercalare martelată o dată cu a doua jumătate din rîndul 5 şi prima jumătate din rîndul 6, unde figurau numele împăraţilor. La 3,5 cm sub inscripţie, la mijloc, este săpat un semn care la prima vedere seamănă cu o săgeată cu vîrful în jos, lungă de 6 cm, cu aripile în unghi drept de cîte 3—4 cm. Vîrful aşa-zisei săgeţi se opreşte într-o perforaţie circulară adîncă de 1 cm şi cu diametrul neregulat de circa 3,5 cm, ale cărei dimensiuni ne împiedică să o punem pe seama unei cochilii. Iată inscripţia :

'Αγαθῆ τύχη
Δὶ 'Ομβρίμω ὑπὲ-
ρ σωτηρίας καὶ νεί-
κης τῶν κυρίων αὐτο-
κρατόρων ▷ [Μαξιμίνου // σεβ(αστοῦ)//
καὶ Μαξί]μο[υ] ▷ Κα(ίσαρος) Πρω-
τογένης μαγίστρατος
ἀνέθηκα τὸ ἱερὸν
ἐκ τῶν ἰδίων

Adică : „Noroc bun ! lui Zeus Ombrimos, pentru salvarea şi victoria domnilor împăraţi [Maximinus Augustus şi Maximus] Caesar, Protogenes magistratul am ridicat lăcaşul din mijloace proprii".

În rîndul 1, iota adscris din τύχῃ lipseşte ; r. 2 : μ şi ω sînt rotunjite ; iota adscris din 'Ομβρίμῳ lipseşte ; ε este semicircular ; r. 3 : sigma semicircular ; ligatura τηρ ; ει—iotacism ; r. 4 : ligatura ης, din care cauză, ς unghiular ; ligatura νκ ; aparent, (neclar), ligatura αυ (?) ; cînd spaţiul o cere, omicron este mai mic decît celelalte litere ; r. 5 : ligatura ατ ; r. 5—6 : între frunzuliţele ajunse nişte simple triunghiuri cu latura de circa 1,5 cm, există un spaţiu martelat în care, cu greu se disting, în rîndul 6, un μ şi un ο. Spaţiul martelat măsoară aproximativ 14—15 litere. Între r. 5 şi 6, la sfîrşit, se află un spaţiu în care se văd, neclar, urme de litere de dimensiuni mai mici, introduse probabil după ce rîndul 6 fusese început ; r. 7 : ligatura νης, din care cauză sigma este unghiular. Ultimul τ din μαγίστρατος, la întretăierea celor două haste, e întrerupt din pricina scobiturii lăsate de o cochilie ; r. 8 : ligatura νε, din care motiv epsilon este săpat drept ; ligatura ηκ.

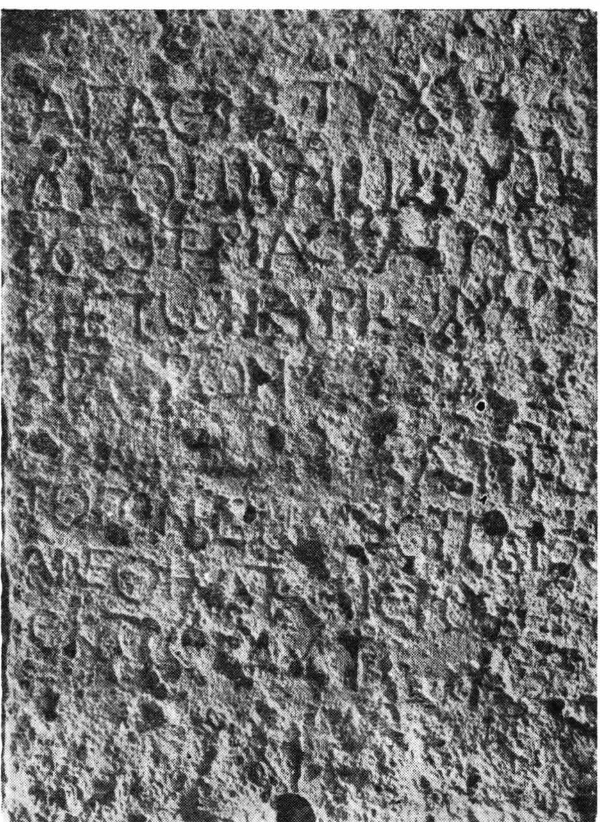

Fig. 5. — Inscripţia altarului nr. 2.

ΑΓΑΘΗΙ ΤΥΧΗ
ΔΙ ΟΔΒΡΙΔΩΥΠΕ
ΡC ΩΤΗΡΙΑCΚΑΙΝΕΙ
ΚΗCΤΩΝΚΥΡΙΩΝΑΥΤΟ
ΚΡΑΤΟΡΩΝ
ΜΟ ΚΑ ΠΡΩ
ΤΟΓΕΝΗCΜΑΓΙCΤΡΑΙΟC
ΑΝΕΘΗΚΑΤΟΙΕΡΟ Ν
ΕΚΤΩΝΙΔΙΩΝ

Fig. 6. — Inscripţia altarului nr. 2 (desen).

Formele literelor, în special σ și ε lunar și μ rotunjit ne îndreaptă spre prima jumătate a secolului al III-lea e.n., cu atît mai mult cu cît o inscripție de la Histria, care se referă la același zeu, este datată cam în aceeași perioadă de timp[1]. Numele martelate ale împăraților sînt încadrate — așa cum am mai spus — între frunzulițe triunghiulare — *hederae distinguentes* —, cu latura de 1,5 cm, așezate în dreptul mijlocului literelor. Fiind vorba de împărați și nu de unul singur (αὐτοκρατόρων), iar spațiul martelat care cuprinde numele neacceptînd un număr prea mare de litere, — deci de nume și titluri, — ne putem gîndi la o singură posibilitate mai plauzibilă pentru completarea lui: ... αὐτοκρατόρων ▷[Μαξιμίνου // σεβ(αστοῦ) // καὶ Μαξί]μο[υ] ▷ Κα(ίσαρος).., unde μο din Μαξίμου sînt literele cunoscute, iar pe σεβ îl vedem intercalat între rîndurile 5 și 6, în care loc nu numai că rămîne spațiu disponibil, dar se observă, cu mare greutate, urma unui Σ deasupra lui Π, celelalte două litere nemaidistingîndu-se în calcarul cochilifer. Titulatura și aureola de expresii folosite în jurul numelor imperiale nu sînt mult deosebite, aici, de formulele cunoscute pentru o perioadă mai largă de timp.

În schimb, în sprijinul reconstituirii pe care o susținem vin și alte argumente, de ordin extern. În perioada de care ține inscripția, însuși faptul martelării numelor a doi împărați ne duce cu gîndul la Maximinus și Maximus (235—238), a căror *damnatio memoriae* în inscripții este de cea mai mare frecvență. Spre exemplu, numai pe teritoriul Scythiei Minor, dintr-un număr de șase inscripții cunoscute ca dedicate Augustului și Caesarului, una singură a scăpat nemartelată[2]. De remarcat, însă, că această inscripție, de la *Ulmetum*, e spartă în bucăți și nu știm dacă nu datorită aceleiași damnări, renunțîndu-se astfel, în acel moment, la martelare.

Singurul impediment în calea propunerii noastre de reconstituire ar putea fi cel mult lipsa întregii titulaturi imperiale din inscripția lui *Zeus Ombrimos*; dar, pe de o parte, spațiul restrîns n-ar fi permis o astfel de prezență, nici măcar în prescurtări, iar pe de alta mai există inscripții de un asemenea tip, existînd exemple chiar pentru cei doi αὐτοκράτορες. Este vorba de o inscripție din Italia: *pro salute/imp. Maxi*[*min*]*i Aug. et M*[*aximi*] *Caes./taurobolium mo/vit Petronius Marcellus sacerd./de suo*[3]; și de alta, chiar de pe teritoriul Scythiei Minor, de la *Turris Muca..*: [*I.O.M./e*]*t Iunone* (sic) *Reg./*[*ci*]*ves Roman*[*i/e*]*t Lae consi* [*s/t*]*entes vico* ([*T*]*urre Muca...*) *posuerunt/*[*pro*] *salutem* (sic)/ [*im*]*peratorr*[*um*]/ ! ! ! ! ! ! ! ! !/ ! ! ! *au*[*gg./p*]*er magistro*[*s/...*] *VMIANVM* / [*et*] *Herculanu*[*m/...*] *pr...*[4].

Nu este de mirare că avem și la Adamclisi o inscripție în care e cinstit numele împăratului Maximinus și al fiului său Maximus, din moment ce ,,inscripțiile puse în cinstea sa în provincia natală Moesia Inferior sînt destul de numeroase'', doar în Dobrogea cunoscîndu-se pînă în

---

[1] S. Lambrino, *Les tribus ioniennes d'Histria*, în *Istros*, I, 1934, p. 117 și urm.

[2] D. Tudor, *Inscripții romane inedite din Oltenia și Dobrogea*, în *Materiale*, II, 1956, p. 577, nr. 46.

[3] *ILS*, Berlin, 1954, nr. 4137.

[4] *CIL*, III, 7533 = Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 108—109, nr. 2; cf. I. I. Russu, *Note epigrafice*, IV, în *SCIV*, X, 1959, 1, p. 139—140, nr. 1; I. Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 71, nr. 4.

prezent şase inscripţii[5]. De exemplu, inscripţia de la Histria, publicată de Vasile Pârvan[6], la care sînt de observat caracterul asemănător al literelor cu al celor din inscripţia noastră, precum şi martelarea parţială a numelui Augustului. Caracteristici epigrafice foarte asemănătoare se găsesc şi la inscripţia de la Histria, din vremea aceloraşi împăraţi, publicată de asemenea de V. Pârvan[7]. În ambele cazuri de la Histria, ε, μ, ς şi ω au aceleaşi forme ca în inscripţia lui Protogenes de la Tropaeum.

Problema cea mai importantă pusă prin găsirea acestei inscripţii decurge din însuşi scopul ei, adică închinarea către Zeul ploilor, sau mai bine zis Zeus al ploilor, ori „Ploiosul", a unui altar ridicat într-un lăcaş. Cu atît mai importantă, cu cît sub forma în care îl întîlnim în inscripţia noastră, nu se mai găseşte decît o singură dată, cam în aceeaşi perioadă, într-o inscripţie de la Histria, ca divinitate protectoare a tribului Argadeilor. Reamintim inscripţia: Ἀγαθῇ τύχῃ / Διὸς Ὀμβρίμου / φυλῆς Ἀργαδέων[8]. Textul este săpat pe un altar, ca şi la Tropaeum.

Mai des se întîlneşte forma de *Zeus Ombrios*, a cărui atestare epigrafică nu pare să existe, după cîte ştim[9], decît pe teritoriul Scythiei Minor, şi anume la Callatis[10]. În schimb, izvoarele literare consemnează această divinitate în cîteva rînduri. Cea mai veche atestare datează din prima jumătate a secolului al III-lea î.e.n., şi se referă la un altar al lui Zeus Ombrios pe care se execută o jertfă umană[11]. Alte atestări aflăm la Strabo[12], mai interesant, la Plutarch şi Pausanias, pentru lumea ionică (Atica).

Plutarch pomeneşte, prin intermediul lui Solon, de existenţa unui altar al lui Zeus Ombrios la Atena, căzut în desuetudine[13]. Logic, pornind de la punctul de vedere economic, era şi firesc; coloniile erau în floare, importanţa agriculturii cerealiere pentru Grecia metropolitană, pe teritoriul ei, scăzuse, hrana fiind asigurată din import. Deci, nevoia de ploaie la date fixe încetează de a mai fi o cerinţă imperioasă. Despre prezenţa la Atena a unui număr de asemenea altare, în teritoriul demului Pentelé, scrie şi Pausanias: Πεντελῆσι μὲν Ἀθηνᾶς, ἐν Ὑμηττῷ δὲ ἄγαλμά ἐστιν Ὑμηττίου Διός, βωμοὶ δὲ καὶ Ὀμβρίου Διὸς καὶ Ἀπόλλωνός εἰσι Προοψίου ... şi apoi: ἔστι δὲ ἐν τῇ Πάρνηθι καὶ ἄλλος βωμός, θύουσι δὲ ἐπ' αὐτοῦ τοτὲ μὲν Ὄμβριον τοτὲ δὲ Ἀπήμιον καλοῦντες Δία[14]. De remarcat că în toate aceste locuri, după cît ştim singurele, nu se pomeneşte de existenţa vreunui templu sau lăcaş închinat zeului nostru ci numai de altare. Aceasta în ce priveşte întreaga lume greacă.

---

[5] R. Vulpe, în *Din istoria Dobrogei*, II, Bucureşti, 1968, p. 224.

[6] V. Pârvan, *Histria*, IV, în *ARMSI*, ser. II, t. XXXVIII, Bucureşti, 1916, p. 657–659.

[7] Idem, în *Dacia*, II, 1925, p. 244, 246, nr. 42.

[8] S. Lambrino, *op. cit.*, p. 118.

[9] Ulterior comunicării noastre privind altarele de la Adamclisi, Emilia Doruţiu-Boilă ne-a comunicat publicarea în *Hesperia* din 1943 a două inscripţii cu Zeus Ombrios (nu ne-a fost accesibilă).

[10] V. Pârvan, *Gerusia din Callatis*, în *ARMSI*, ser. II, t. XXXIX, 1920, p. 62.

[11] Lycophron Tragicus (din Chalkis), *Alexandra*, Lipsiae (Teubner), 1964, versurile 156 şi urm.

[12] Strabo, *Geographica*, XV, I (India), 69.

[13] Plutarch, Τῶν ἑπτὰ σοφῶν συμπόσιον (*Septem sapientium convivium*), 158d, în *Moralia*, vol. I, fasc. 2, Lipsiae (Teubner), 1925.

[14] Pausanias, *Graeciae Descriptio*, Lipsiae (Teubner), 1903, vol. I, c. I, 32, 2.

În Scythia Minor se cunoştea pînă acum la Callatis o sărbătoare a *Diombriilor*, pe care Vasile Pârvan o punea alături de adorarea Demetrei, caracteristică coloniei doriene prin specificul ei agricol, şi o socotea înrudită cu, sau mai bine zis descinzînd din sărbătoarea de toamnă a *proerosiilor* din centrul lumii greceşti, celebrată la Eleusis, Atena, Epidaur[15]. Atestate epigrafic la Callatis încă din secolele II-I î.e.n. *Diombriile* apar specifice Callatidei şi dovedesc o dată mai mult, după cum arată Vasile Pârvan, independenţa culturală a puternicului centru economic de pe ţărmul Pontului Euxin[16].

Existenţa la Histria, atestată epigrafic pentru prima jumătate a secolului al III-lea e.n., a lui Ζεὺς Ὄμβριμος[17], neatestat aiurea sub această formă, ne referim la terminaţia -ιμος, a cultului acestui zeu, ba, mai mult, după cum rezultă din inscripţia comentată de Scarlat Lambrino[18], existenţa lui Zeus Ombrimos ca *divinitate tutelară a tribului Argadeilor* din teritoriul cetăţii se adaugă la mărturiile dovedind comunitatea nu numai economică-politică, ci, şi spirituală a cetăţilor greceşti din Pontul stîng, pînă în plină epocă imperială.

În cazul nostru, se impune o privire de ansamblu asupra dovezilor de răspîndire a elenismului pe teritoriul Scythiei Minor, excluzînd cetăţile greceşti. Ne folosim în acest sens de concluziile prof. Radu Vulpe, care, pe baza hărţii de repartiţie a inscripţiilor greceşti din Scythia Minor, publicată mai înainte de V. Pârvan[19], constată în genere că „grecii n-au avut în interiorul Scythiei Minor decît o destul de slabă influenţă, că aceştia trebuiau să se adapteze vieţii romane, o dată ieşiţi din zona maritimă" şi că „negoţul lor, relaţiile de familie şi chiar proprietăţile lor agricole, îi puneau în situaţia de a se fixa în *vici*, în *villae* sau *pagi*, în *canabae*, în oraşele importante de pe malul Dunării, fără a avea prin aceasta o influenţă asupra romanismului"[20]. Potrivit hărţii amintite, zonele de răspîndire a elenismului — după inscripţii — în afara teritoriilor cetăţilor pontice, se întind pe două benzi ale interiorului Scythiei Minor, corespunzînd, la sud, drumurilor care leagă Tomis şi Callatis de Zaldapa[21], Tropaeum şi Durostorum, iar în centru, drumurilor ce duc de la Tomis şi Histria la Carsium.

Există, însă, o lume greacă a Scythiei Minor care îşi păstrează tradiţiile şi se dezvoltă independent de grosul lumii greceşti, fireşte însă, ca şi acela, sub tutela romană şi în folosul acesteia, neuitînd, se înţelege, propriul folos local şi individual îndeobşte. Faptul era bine cunoscut pentru cetăţile din Pontul stîng şi, sporadic, pentru cele din interiorul Scythiei Minor. Ne gîndim, spre exemplu, la altarul de mici dimensiuni dedicat Herei, după cît se pare nu mult după 316 e.n., important atît pentru

---

15 V. Pârvan, *Gerusia*, *op. cit.*, p. 75.
16 *Ibidem*, p. 76.
17 S. Lambrino, *op. cit.*, p. 118.
18 *Ibidem*, p. 120.
19 V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, I, în *ARMSI*, ser. II, t. XXXIV, 1912, harta. R. Vulpe, harta IV, *Din istoria Dobrogei*, II.
20 R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 239.
21 *Ibidem*, în loc de Zaldapa, Abritus. Ulterior, s-a descoperit că Abritus se afla la Razgrad (Th. Ivanov, în *Serta Kazaroviana*, II, p. 175—183), cetatea de la Abtat fiind identificată cu Zaldapa) (R. Vulpe, *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 939).

existenţa în sine a unei comunităţi greceşti la Tropaeum, cît şi pentru relaţiile ei economice cu stăpînirea romană[22]. Interesant este că această inscripţie grecească din zona Adamclisi, datată pentru vremea lui Liciniu şi Constantin, se referă tot la criza de apă din plin resimţită în regiune: "Ηρῃ βασι/λίσσῃ ὑ/πὲρ τῆς εὑ/ρήσεως τοῦ/ὕδατος ἡ πό/λις Τροπει/σίων εὐχῆς/χάριν[23], dedicaţia de faţă referindu-se de această dată la găsirea unui izvor. Privind harta cu *inscripţiile greceşti din Dobrogea romană*[24], considerăm că nu întîmplător tot în zona Adamclisi, numărul inscripţiilor de limbă greacă formează o uşoară aglomerare, jur-împrejurul cetăţii Tropaeum.

Descoperirea din 1968 a inscripţiei lui Zeus Ombrimos în interiorul cetăţii *Tropaeum Traiani* certifică în primul rînd ipoteza unei comunităţi greceşti cu pondere destul de mare, fapt presupus şi de către Vasile Pârvan în legătură cu inscripţia "Ηρῃ βασιλίσσῃ[25]. Conţinutul unor astfel de inscripţii ne îndreptăţeşte să vorbim, economic şi politic-administrativ, despre o reciprocitate în acest sens cu romanitatea prezentă şi stăpînă.

Este necesară, în cele ce urmează, o punctare a concluziilor ce reies din descoperirea altarului de la Adamclisi. Rezultă mai întîi *rolul agrar* al comunităţii greceşti din teritoriul cetăţii *Tropaeum Traiani*, rol ce se dovedeşte şi prin inscripţia comentată de Vasile Pârvan, referitoare la o epocă mai tîrzie. Ar însemna, deci, că ne aflăm, în cazul inscripţiei "Ηρῃ βασιλίσσῃ, în faţa continuităţii unei comunităţi greceşti cu oarecare tradiţie locală. Pentru că, desigur, o comunitate de tip agrar va fi avut un *caracter stabil*. În sprijinul acestei păreri, exprimată şi anterior[26], inscripţia aduce nou faptul că, din iniţiativa lui *Protogenes*, a fost ridicat templul sau lăcaşul dedicat zeului ploilor. Credem că e de prisos aici un comentariu privind dezvoltarea obiectivă a unui asemenea cult, în funcţie de condiţiile climatice ale regiunii, bine cunoscută ca secetoasă şi lipsită de ape curgătoare. În asemenea condiţii, era şi firească ridicarea unui altar şi, probabil, a unui templu sau măcar a unei împrejmuiri, obiectivul practic al cultului, ploile, reprezentînd o problemă vitală pentru nişte agricultori.

Cu privire la scopul culturilor (desigur cerealiere) din această zonă, sîntem de părere că, în perioade de maximă prosperitate, exportul putea juca un rol de seamă în viaţa economică a grecilor tropeeni, chiar dacă prin conţinutul însuşi al inscripţiei dovedind nevoia mare de ploaie, deci o stare precară, avem de-a face cu un consum în primul rînd local. Dar însăşi prezenţa grecilor aici aduce ideea de comerţ, chiar dacă acesta va fi avut fluctuaţii.

Cînd Vasile Pârvan afirma continuitatea civilizaţiei antice în acest centru (*Tropaeum Traiani*) din secolul al II-lea pînă într-al VI-lea[27], se referea la continuitatea civilizaţiei romane, suplinită în a doua jumătate a acestei perioade prin „răspîndirea din ce în ce mai intensivă a elemen-

---

22 V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, în *BCMI*, IV, 1911, p. 173.
23 *Ibidem*.
24 R. Vulpe, în *Din istoria Dobrogei*, II, harta IV.
25 V. Pârvan, *loc. cit.*
26 *Ibidem*, p. 164.
27 *Ibidem*, p. 187—188.

telor grecești”[28]. În cadrul continuității amintite de Pârvan, se adaugă însă și o continuitate a civilizației grecești.

Privind în timp existența comunității grecești din teritoriul cetății de la Trofeul lui Traian, ne gîndim la viețuirea acesteia pe o perioadă mai largă de timp, încercînd să legăm între ele inscripțiile de limbă greacă din zona respectivă, dintre care trei ni se par mai importante[29]. În ordine cronologică, monumentele epigrafice pe care le considerăm ar fi reprezentate prin inscripția de pe altarul nostru, apoi de cea închinată Herei și, în sfîrșit, inscripția creștină bilingvă din jurul anului 500 e.n.[30], găsită în apropiere de Tropaeum și dovedind necesitatea scrierii în două limbi, deci existența unei minorități de limbă greacă în mijlocul populației romane. Chiar dacă spațiul, în timp, dintre cele trei inscripții este destul de rarefiat, putem afirma că aici există o continuitate a comunității grecești amintite. Aceasta va fi fost constituită poate cu un secol mai devreme de momentul inscripției lui Protogenes, dacă nu mai înainte, și s-a putut menține dată fiind politica generoasă a Antoninilor față de populația elenică. Pe de altă parte nu trebuie neglijat un alt aspect, și anume că Dunărea continuă să fie un „fluviu grecesc”, — e drept, într-o măsură mult mai mică decît înainte de romani, — fapt confirmat istoric și arheologic deopotrivă. Reamintim și situarea cetății Tropaeum la jumătatea distanței dintre limesul maritim și cel fluvial, precum și poziția sa nodală pe drumurile legînd, între altele, și aceste două zone.

Deci, persistența unei așezări grecești în teritoriul cetății Tropaeum nu este cîtuși de puțin exclusă pe cîteva secole, după părerea noastră în orice caz din vremea Antoninilor dacă nu mai dinainte, și cu siguranță pînă în secolul al VI-lea, de cînd datează inscripția bilingvă amintită, limita ultimă fiind, probabil, distrugerea cetății la sfîrșitul secolului al VI-lea e.n.

Întrebarea dacă în cazul inscripției noastre poate fi vorba de un lăcaș sau numai de altarul descoperit, pare că se rezolvă (parțial doar, pentru că nu cunoaștem locul unui asemenea așezămînt și nici nu avem știri despre ceva similar în lumea greacă), cunoscînd nu numai termenul, τὸ ἱερόν, întrebuințat în inscripție, ci și faptul că altarul este prevăzut la bază cu proeminența cilindrică specifică și necesară unor altare pentru fixarea lor într-un lăcaș, pe o bază solidă de piatră (fig. 2). Un singur impediment, de ordin lingvistic, ar putea sta în calea acestei interpretări : o statistică simplă, întocmită de noi, stabilește că verbul ἀνατίθημι nu este folosit în genere în inscripții cu obiectul τὸ ἱερόν, ci de obicei cu ὁ βωμός (altar), în orice caz, de obicei altare, statui etc., dat fiind că semnificația verbului este îndeobște „a ridica”, iar nu „a construi”. Doar în *două* cazuri din *douăzeci* sensul se apropie de cel din inscripția noastră, fiind vorba o dată de un edificiu minor[31], altă dată de intrarea într-o clădire[32].

---

[28] *Ibidem*, p. 164.

[29] Dintre inscripțiile din teritoriul cetății Tropaeum amintim, în afară de cele trei pe care le vom comenta mai jos : *AEM*, XVII, p. 113, nr. 59 = Cagnat, *IGR*, 596 ; *AEM*, XVII, p. 113, nr. 60 ; *AEM*, VIII, p. 8, nr. 21 ; *AEM*, XVII, p. 98, nr. 35. Dintre acestea remarcăm, pentru primele două și a patra, caracterele epigrafice asemănătoare cu ale inscripției comentate de noi.

[30] I. Barnea, *Contributions to Dobrudja history under Anastasius I*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 373, fig. 5.

[31] *Sylloge*[4], IV, 898.

[32] *IGB*, 1731.

Pe de altă parte, tradiţia literară menţionată mai sus nu pomeneşte decît de altare (βωμοί), ridicate în cinstea lui Zeus Ombrios.

Totuşi, avînd în vedere, pe de o parte, faptul evident că τὸ ἱερόν nu se găseşte decît cu sensul de *templu* sau *lăcaş*, iar pe de alta că formulările preţioase sînt deseori folosite în inscripţiile greceşti tîrzii pentru obiecte şi acţiuni fără importanţă deosebită, socotim că, în cazul nostru, avem de-a face cu un asemenea edificiu, cel mai probabil cu un edificiu minor, pe care însă nu ni-l putem reprezenta decît cu multă aproximaţie, ca o *aedicula*.

Faptul că întîlnim aceeaşi divinitate, altminteri rar atestată, în afară de Callatis şi Histria şi la Tropaeum, are semnificaţii deosebite: grecii de lîngă *Tropaeum Traiani* sînt legaţi de cetăţile pontice amintite mai sus, şi nu numai de Callatis, cum era dovedit[33], ci şi de Histria, unde, în aceeaşi perioadă se închina un altar aceluiaşi zeu, de către tribul mai sus pomenit al argadeilor. Mai mult, se poate presupune o mai strînsă legătură tocmai cu grecii din Histria, dat fiind un element lingvistic edificator în acest sens: terminaţia — ιμος, cu sufixul ei de *nomen actionis* [34] cu nuanţă de intensitate, nemaiîntîlnit decît în aceste două locuri alipit la rădăcina calificativului Ὄμβριος. Este o evoluţie lingvistică ce presupune o legătură mai intensă cu Histria a grecilor tropeeni, în cadrul populaţiei greceşti din Scythia Minor, atîta timp cît la Callatis nu se întîlneşte numele zeului sub această formă.

Se mai cere aici răspunsul la întrebarea privind originea divinităţi noastre şi implicaţiile prezenţei ei epigrafice pe singur teritoriul Scythiei Minor. În această privinţă ne putem rezuma la două alternative:

1. Se poate presupune că Zeus Ombrimos exista într-o formă la populaţia autohtonă, în măsura în care era stabilă şi practica agricultura, şi a fost tradus într-o formă tradiţională, existentă la greci, şi încă neuitată, în special în lumea ionic-atică, dar şi spre Beoţia. Dar, din cîte cunoaştem, nu se menţionează pînă acum existenţa unei astfel de divinităţi în mitologia autohtonă, deşi această problemă s-a pus sub semnul întrebării, la puţină vreme de la descoperirea altarului histrian[35].

2. Rămîne deci a doua soluţie: Zeus Ombrimos este pur şi simplu o reluare din partea grecilor a unei tradiţii pe care acasă o cultivaseră şi a cărei necesitate se simţea aici, pe pămîntul relativ uscat al Dobrogei, — şi pentru această din urmă ipoteză înclinăm, — dat fiind şi dovezile incontestabile ale izvoarelor literare amintite mai sus, de existenţă a culturii în Grecia metropolitană (deci, nu era nevoie de împrumut). Sufixul de *nomen actions* —ιμο—, care în tradiţie se întîlneşte la alte cuvinte, este desigur, ca adăugire la nume şi nu în sine, o creaţie a locului, impusă pe de o parte de cerinţa imperioasă a ploilor (româneşte, un echivalent mai fericit ar fi „Ploiosul"), pe de altă parte datorată fenomenului lingvistic cunoscut, al necesităţii întăririi cuvintelor şi sufixelor uzate, prin diverse modalităţi, printre care şi sufixări de acest tip. (Făcînd o paranteză vom observa că un asemenea fenomen ne-ar duce indirect, la presupune-

---

[33] V. Pârvan, *loc. cit.*

[34] Ed. Schwytzer, *Griechische Grammatik*, vol. I, München, 1939, p. 491 şi urm.

[35] Şt. Bujoreanu, *Diombria*, în *AArch*, fasc. 13—14, 1937—1938, p. 14—16. Pentru un comentariu mai recent cu privire la Diombria, cf. Em. Popescu, *Zeus Soter la Callatis*, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 545—548.

rea existenţei mai vechi a cultului în cele două cetăţi, Histria şi Tropaeum, dacă nu cumva în aşezarea de la Adamclisi va fi fost adus din Histria.) Cuvîntul nostru e atestat numai în această arie a limbii greceşti, subliniind încă o dată, şi ca element lingvistic, independenţa relativă sau mai bine zis pierderea unei legături trainice cu zona centrală a elenismului.

După cum dovedeşte inscripţia, grecii de la *Tropaeum Traiani* sînt adînc prinşi în organizarea politico-administrativă romană, în cadrul căreia deţin un rol important. Cetatea noastră era de peste o jumătate de secol *municipium*[36], cînd Protogenes, cel care cu mijloace proprii — ἐκ τῶν ἰδίων — ridică altarul şi lăcaşul — τὸ ἱερόν — funcţiona aici ca μαγίστρατος. *Magistratus* adică funcţie administrativ-politică importantă, la care se adaugă, pornind de la punctul de vedere lingvistic, romanizarea treptată a grecilor, element nespecific, ci general. După cunoştinţele ce le avem pînă acum, μαγίστρατος este echivalent cu *magister vici*, semnificaţie cu care apare în toate inscripţiile în care-l întîlnim pînă acum în Scythia Minor[37]. Reamintim aici existenţa unui μαγίστρατος în teritoriul cetăţii *Tropaeum Traiani* (Urluia), într-o inscripţie datînd dintr-o perioadă apropiată de a lui Protogenes, potrivit caracterelor epigrafice[38].

Ἐκ τῶν ἰδίων = *din mijloace proprii*, — mai este nevoie s-o spunem? — dovadă a puterii economice a grecilor de aici prin acest reprezentant oficial al lor care este Protogenes. Aşadar, iată că, între anii 236—238 e.n. (cel puţin, dar inscripţia n-a putut fi pusă mai devreme de 236, dat fiind că Maximus este *Caesar* din acest an), exista la Tropaeum un *magister vici*, grec de neam, pe nume Protogenes. Fireşte, comunitatea greacă de la *Tropaeum Traiani* a continuat să existe şi după 238, anul damnării lui Maximinus şi a fiului său, şi am arătat mai sus cîtă vreme. S-ar putea ca altarul să fi rămas pe locul lui nu numai pînă la refacerea cetăţii de către Liciniu şi Constantin, dar şi de aici încolo, pînă cel mai tîrziu în secolele V—VI, cînd a fost refolosit în alt scop decît cel iniţial, dovadă în acest sens fiind faptul că, *in situ*, întrebuinţat probabil ca stîlp de portic, paralel cu zidul legat cu pămînt al unei clădiri dezvelite în mică măsură în 1968, se află cu baza în sus.

Se pune problema dacă ,,templul'', — τὸ ἱερόν — , împreună cu altarul nostru se aflau în incinta cetăţii, sau altarul a fost adus din afară. Dat fiind că μαγίστρατος este egal cu *magister vici*, ceea ce înseamnă o *aşezare rurală* din teritoriul cetăţii *Tropaeum Traiani*, socotim că a fost adus din afară. Nu numai concluziile privind un caracter agrar decurgînd din însuşi conţinutul inscripţiei ne sprijină în acest sens, ci şi semnificaţia cunoscută a titulaturii de μαγίστρατος.

Arătam la început în descrierea altarului că, imediat sub inscripţie, se află un semn ce la prima vedere are aspectul unei săgeţi, care se termină într-o perforaţie. Avem de-a face aici, cel mai probabil, cu un

---

[36]. Em. Popescu, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, în *Studii clasice*, VI, Bucureşti, 1964, p. 194.

[37] V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, Bucureşti, 1913, în *ARMSI*, ser. II, t. XXXV, p. 534; R. Vulpe, *op. cit.*, r. la index s.v.; I. Stoian, *De nouveau sur la plainte des paysans du territoire d'Histria*, în *Dacia*, N. S., III, p. 390.

[38] Gr. Tocilescu, în *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, Paris, 1905, p. 565 = V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, *op. cit.*, p. 84 şi urm. = *AEM*, XVII, p. 113, nr. 59 = Cagnat, *IGR*, I, nr. 596.

rudiment de reprezentare simbolică ce ţine de conţinutul inscripţiei, mai precis de fulgerul specific divinităţii căreia îi este dedicat altarul, Zeus Ombrimos. Ne oprim, în interpretarea semnului, la ideea că avem în faţă o reprezentare schematică a mănunchiului de fulgere ce însoţeşte deseori prezenţa, sculpturală sau epigrafică, a lui Zeus[39]. La o cercetare mai atentă a fiecăreia din cele trei *fulmina*, se observă încercarea de schiţare a formei de săgeată pentru fiecare din ele, fapt care susţine interpretarea noastră.

Pînă la lămurirea mai exactă, prin viitoarele săpături în privinţa rolului celor trei altare refolosite lîngă construcţia pe cale de dezvelire din incinta cetăţii *Tropaeum Traiani*, nu putem afirma despre toate trei decît că au fost aduse aici pentru a fi refolosite la o construcţie ce datează cu aproximaţie din secolele V—VI e.n. Un fragment ceramic găsit în imediata apropiere a altarului grecesc, chiar lîngă baza acestuia, confirmă, ca şi observaţiile stratigrafice menţionate la începutul articolului, această ipoteză. Din ceramică roşie bine arsă, fragmentul de fund de farfurie e stampat cu o cruce creştină şi aparţine cel mai probabil secolelor V—VI e.n. În orice caz, ceea ce ştim cu siguranţă e că locul originar al altarelor nu este cel pe care au fost găsite, ci că ele au fost aduse, transportate fiind probabil toate din teritoriul cetăţii. Se cunosc şi cazuri în care diferite monumente au fost transportate pe distanţe mari, faptul complicînd comentarea lor. Mai precis, se poate presupune, de exemplu, că o inscripţie ca aceasta a lui Protogenes va fi fost transportată din direcţia unui centru grecesc de pe litoral, în al cărui teritoriu va fi fost pusă iniţial[40]. În acest sens, comentariul pe care altarul lui Zeus Ombrimos ni l-a prilejuit ar trebui revizuit în cea mai mare parte. Dar nu trebuie neglijat însuşi conţinutul şi scopul inscripţiei, care ţine mult mai bine de teritoriul cetăţii Tropaeum decît de vreun alt loc, dacă ne referim numai la cealaltă inscripţie cu conţinutul legat de aceeaşi lipsă de apă, dar privitor la apa de izvor, închinată Herei cu aproape un secol mai tîrziu. La aceasta se adaugă şi relativa abundenţă, ce nu pare întîmplătoare, a inscripţiilor greceşti din zona cetăţii de la Adamclisi.

TROIS AUTELS INÉDITS DE TROPAEUM TRAIANI

RÉSUMÉ

Lors de la campagne des fouilles archéologiques de 1968 effectuées dans la cité *Tropaeum Trajani* (Adamclissi, dép. de Constantza), on a découvert un groupe de trois autels apportés probablement du territoire de la cité et réutilisés, aux Ve — VIe siècles, dans une construction, actuellement en cours de dégagement (fig. 1 et 2). Les trois autels présentent trois inscriptions, l'une grecque et deux latines. Si les inscriptions latines, dont l'une datable du IIe siècle de n.è. (fig. 3) et l'autre de la moitié du IIIe

[39] Sugestie formulată de Gabriella Bordenache. Cf. G. Fougères, *Fulmen*, în *DA*, Paris, 1896, s.v.

[40] Ipoteză formulată de E. Doruţiu-Boilă cu prilejul discuţiei la comunicarea noastră din 20, I, 1969.

siècle de n. è. ne présentent pas grand intérêt, vu leur état fragmentaire, en échange l'autel à l'inscription grecque mérite une attention toute particulière. L'autel, consacré à *Zeus Ombrimos* par le magistrat Protogénès (fig. 5 et 6), date, d'après les caractères épigraphiques, de la première moitié du IIIe siècle de notre ère, plus précisement des années 236—238 de n.è., selon la reconstitution proposée du texte martelé, pour lequel on suppose qu'il renfermait le nom des empereurs Maximinus et Maximus (235—238).

Jusqu'à présent le culte de ce dieu n'a été attesté épigraphiquement qu'en *Scythia Minor*, à *Callatis et Histria*, et sous la forme de notre inscription (avec le suffixe — *imo* —) seulement à Histria, sur un autel approximativement contemporain de celui-ci de Tropaeum. Nous n'avons pas de preuve que l'origine du culte pourrait être la transposition d'une coutume locale. Il s'agit plutôt de la reprise d'un culte plus ancien, ayant existé autrefois et mentionné par quelques auteurs antiques (Lykophron, Plutarch, Pausanias), mais négligé en Grèce métropolitaine. La découverte sur le territoire de la cité de *Tropaeum Trajani* d'autres inscriptions grecques appartenant à des périodes différentes, nous laissent supposer l'existence et la continuité d'une communauté grecque dans cette partie de la Dobroudja. Cette communauté a du exister à une période qui ne commence pas plus tard que le milieu du IIe siècle de n.è. pour finir en même temps que la destruction de la cité au VIe siècle de n.è. L'établissement rural conduit par un μαγίστρατος = *magister vici*, avait un caractère agraire et entretenait probablement des rapports avec les cités grecques du littoral, non seulement avec Callatis, mais aussi avec Histria, d'où semble provenir le culte d'Ombrimos, attesté du point de vue épigraphique sous cette forme, seulement à Histria et à *Tropaeum Trajani*.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — *Tropaeum Trajani*. Secteur de la porte est avec les trois autels *in situ*.
Fig. 2. — Les trois autels *in situ*.
Fig. 3. — L'autel n° 1.
Fig. 4. — L'autel n° 3.
Fig. 5. — Inscription de l'autel n° 2.
Fig. 6. — Inscription de l'autel n° 2 (dessin).

O NECROPOLĂ DIN FEUDALISMUL TIMPURIU DESCOPERITĂ LA SĂLACEA

DE

N. CHIDIOŞAN

În vara anului 1966, cu ocazia săpăturilor efectuate de către Muzeul din Oradea la Sălacea în aşezarea fortificată de tip Otomani, s-au descoperit 17 morminte dintre care 12 aparţin perioadei feudalismului timpuriu.

Locul descoperirii se află în imediata apropiere a comunei Sălacea (Crişana) pe „Dealul Vida". Necropola amintită a fost amplastă în partea nordică a platoului, răspîndită fiind pe o întindere de aproximativ 50 m^2 ; ea a avut probabil o întindere mai mare, dar o dată cu lucrările de terasare efectuate pe această latură a platoului o parte din morminte au fost distruse.

Mormintele la care ne referim (M1 — M6 ; M9 — M10 ; M12 — M13 ; M16 — M17) sînt plane şi de înhumaţie. Morţii fuseseră culcaţi direct pe pămînt, în gropi dreptunghiulare, săpate la adîncimi ce variază între 16—65 cm. Scheletele zăceau cu capul aplecat spre dreapta, stînga sau pe spate. La un singur mormînt s-a observat sprijinirea capului (M4 B) (fig. 1/1) pe două fragmente de os de cerb. Braţele erau în general întinse de-a lungul corpului, exceptînd M2 şi M13 unde ambele mîini sînt aşezate pe bazin şi M17, avînd doar una aşezată pe bazin. La trei morminte lipsind oasele antebraţelor (M3, M6 şi M16) nu s-a putut determina poziţia mîinilor. La M4 (mormînt dublu), mîinile alăturate sînt împreunate, falangele degetelor suprapunîndu-se (fig. 1/2). În general scheletele sînt bine păstrate, găsindu-se numai trei morminte deranjate din antichitate (M1, M3 şi M6). Menţionăm un fenomen foarte rar observat în cimitirele din această perioadă şi anume, prezenţa unui craniu trepanat în zona parietalului drept (M1).

Majoritatea mormintelor sînt orientate vest—est, cu unele devieri mai mici sau mai mari. Un singur mormînt face excepţie, fiind orientat nord—sud.

După observaţiile preliminare făcute pe teren am identificat sexul scheletelor din nouă morminte şi anume trei de bărbat, două de femei; în afară de acestea se mai aflau şi patru schelete de copii. Din totalul mormin-

SCIV, tomul 20, nr. 4, p. 611—615, Bucureşti, 1969

telor numai cinci au avut inventar; în trei dintre ele s-au găsit oase de animale — de ovine şi cervidee — probabil resturi ale unor bucăţi de animale depuse ritual. Remarcăm faptul că numai mormintele de bărbaţi au inventar; o excepţie este mormîntul dublu (M4A) care conţine şi un schelet feminin (fig. 1/2).

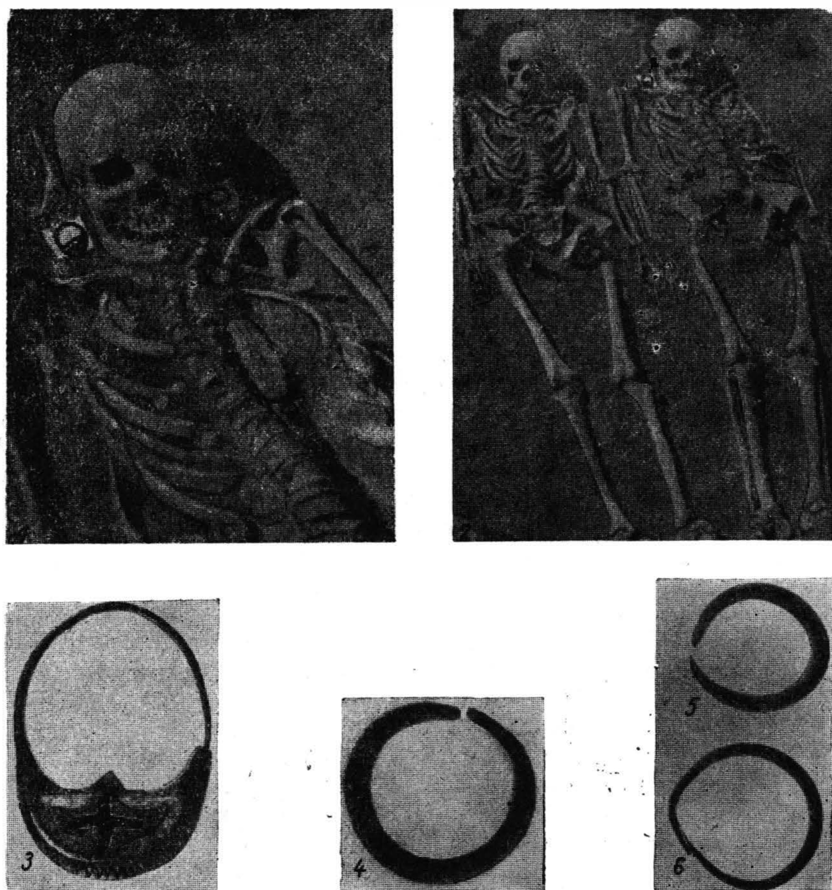

Fig. 1. — *Sălacea.* *1*, mormîntul M4B; *2*, mormîntul dublu M4A şi M4B; *3*, cercel de bronz cu placă semilunară; *4*, inel de tîmplă din sîrmă groasă de bronz; *5*, *6*, cercei din sîrmă de bronz.

Inventarul mormintelor este foarte sărăcăcios, fapt caracteristic la majoritatea necropolelor din perioada feudalismului timpuriu. El se compune din podoabe de cap — inele de tîmplă şi cercei — aşezate fie perechi (M1 şi M4A), fie cîte unul (M4B, M17), în dreapta şi stînga craniului. Într-un singur mormînt (M9) s-a găsit numai un inel de tîmplă în partea dreaptă a craniului.

În M1 s-au găsit doi cercei mici cu capetele desfăcute şi ascuţite confecţionaţi din sîrmă subţire de bronz şi avînd secţiunea circulară. În M4A două piese asemănătoare (fig. 1/5, 6), iar M4B un inel de tîmplă con-

fecţionat foarte îngrijit dintr-o sîrmă groasă de bronz, avînd secţiunea pentagonală, marginile rotunjite, cu capetele uşor îngustate şi desfăcute (fig. 1/4) şi un cercel turnat din bronz într-un tipar monovalv (fig. 1/3). Cercelul are partea inferioară lăţită în formă de placă semilunară, care la rîndul ei are partea inferioară subţiată şi ornată cu o linie incizată în zig-zag. Pe această placă se află două motive ornamentale, scobite şi încrustate cu smalţ. Motivul central reprezintă o cruce avînd braţul orizontal mai lung decît cel vertical şi încrustat cu smalţ roşu. Crucea este încadrată de un fel de chenar, format din două unghiuri cu latura inferioară arcuită umplute cu smalţ albastru-verzui. Inelul propriu-zis al cercelului este format de un arc oval avînd unul din capete liber.

În M9 s-a găsit un inel de tîmplă confecţionat din sîrmă groasă de bronz, avînd secţiunea circulară cu capetele retezate şi uşor suprapuse. În M17 s-au găsit două inele mici de tîmplă din sîrmă subţire de argint, avînd capetele lăţite şi răsucite în formă de „S". Printre piesele de inventar amintim şi un vîrf de săgeată din fier cu trei muchii, găsit înfipt în vertebra a 12-a a scheletului din M6[1].

Printre piesele de inventar amintite, fără îndoială cea mai interesantă şi cea mai caracteristică este cercelul cu placa semilunară. Cerceii semilunari, din punct de vedere al evoluţiei lor cronologice şi tipologice, încep să fie frecvenţi încă în secolele VII-VIII, avîndu-şi originea în atelierele bizantine şi fiind lucraţi în tehnici diferite (a granulaţiei şi filigranaţiei sau pseudogranulaţiei prin turnare).

Cercelul de la Sălacea este un tip deosebit. Îl întîlnim frecvent în regiunea estică a Alpilor, în Austria, Germania, pe cursul Dravei şi al Savei, în Slovenia şi Croaţia. În Panonia pînă la Dunăre lipsesc cu desăvîrşire astfel de descoperiri[2]. Teritoriul amintit reprezintă de fapt răspîndirea unei culturi care s-a dezvoltat pe o parte a ariei de difuzare a culturii de tip Keszthely, denumită de Paul Reinecke în articolul său din 1899, cultura Kettlach[3].

Singura descoperire de tip Kettlach de pe teritoriul ţării noastre este cea din sudul Banatului, în necropola de la Deta[4], şi anume un fragment de cercel asemănător cu cel de la Sălacea. Deta reprezenta, pînă la descoperirea piesei de la Sălacea, punctul cel mai estic al răspîndirii pieselor de tip Kettlach.

Pentru datarea cronologică a culturii de tip Kettlach, P. Reinecke[5], bazîndu-se pe o serie de piese carolingiene de import, adiacente pieselor de tip Kettlach, fixează evoluţia acestei culturi în secolul al IX-lea şi în primele decenii ale secolului al X-lea. Pentru cele două descoperiri izolate din România — de la Deta şi Sălacea — datarea lui P. Reinecke nu corespunde decît parţial, ele trebuind, pe baza inventarului adiacent, să fie datate mai tîrziu. La Deta, obiectele de tip Kettlach se asociază cu o

---

[1] O piesă asemănătoare, datată în secolul al X-lea s-a descoperit la Bucov. M. Chişvasi-Comşa, *Săpăturile de la Bucov*, în *Materiale*, VI, 1959, fig. 1/1.

[2] Paul Reinecke, *Die arhäologische Hinterlassenschaft der Awaren*, în *Germania*, XII, iulie 1928, p. 91 şi urm.

[3] P. Reinecke, *Die Zeitstellung der Kulturkreise von Keszthely und Kettlach*, în *Mit. d. Anthr. Ges. Wien*, 29, 1899, p. 35—52.

[4] J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, 1905, II, pl. 370/6.

[5] P. Reinecke, în *Germania*, XII, iulie 1928, p. 87—98.

piesă maghiară datată în prima jumătate a secolului al X-lea şi cu un pandantiv din a doua jumătate a secolului al X-lea[6].

Deşi în inventarul mormintelor de la Sălacea apar inele de tîmplă asemănătoare cu cele cunoscute în cimitirele tip Bjelo-Brdo şi datînd din secolele XI-XII[7], nu putem atribui pieselor noastre aceeaşi încadrare cronologică. Aceste podoabe sînt prezente şi în inventarul cimitirelor aparţinînd culturii Kettlach din prima jumătate a secolului al X-lea de la Hohenberg şi Krungl[8]. În acestea, alături de cercei asemănători pînă la identitate cu cercelul de la Sălacea — pledînd pentru ipoteza confecţionării lor în aceleaşi ateliere şi în aceleaşi tipare — s-au găsit mai multe piese asemănătoare cu tipurile de inele de tîmplă aflate în necropola de la Sălacea.

Din punct de vedere etnic, P. Reinecke atribuie cultura Kettlach, cel puţin pe teritoriul ariei lor de răspîndire, slavilor vestici[9]. Majoritatea cimitirelor aparţinînd acestei culturi sînt grupate în jurul bisericilor. De asemenea purtătorii acestei culturi folosesc ca motiv ornamental crucea. Sînt argumente care pledează pentru ideea că acest grup al slavilor vestici era creştin. Folosindu-ne de această analogie şi ţinînd seama şi de faptul că cercelul de la Sălacea are drept ornament central o cruce, am putea presupune că şi purtătorul piesei de la Sălacea ar fi fost creştin. Este însă o ipoteză pe care nu o putem generaliza pentru întregul cimitir, trebuind să luăm în consideraţie şi observaţiile făcute asupra ritului funerar folosit la unele dintre morminte (prezenţa oaselor de animale, ciuntirea membrelor, poziţia antebraţelor etc.).

În privinţa atribuirii etnice a cimitirului de la Sălacea, cercetările noastre nu au putut da un răspuns hotărîtor. Cercelul semilunar, piesă izolată în cimitirul nostru, a provenit probabil prin import din lumea slavilor vestici şi deci nu poate să constituie, singur, un element determinant pentru atribuirea întregii necropole acestui grup al slavilor. De asemenea, datarea cimitirului precum şi celelalte argumente menţionate mai sus, exclud posibilitatea atribuirii lui culturii de tip Bjelo-Brdo. Acest lucru e valabil mai ales dacă ţinem seama, pe de o parte de faptul că în nici un cimitir de acest tip nu s-au găsit fibule în formă de disc sau cercei încrustaţi cu smalţ sau alte podoabe caracteristice culturii Kettlach, iar pe de altă parte că la Sălacea s-a mai descoperit un cimitir pe dealul „Várboc" cu un inventar funerar specific culturii Bjelo-Brdo din secolele XI-XII[10].

Deşi pe baza inventarului descoperit pînă în prezent şi în stadiul actual al informării noastre, nu putem face precizări de ordin etnic, trebuie să menţionăm ca un fapt deosebit de important, că pe „Dealul Vida", în diferite puncte, au apărut numeroase fragmente ceramice lucrate la roată rapidă dintr-o pastă cenuşie închisă, decorate cu linii sinusoidale, benzi şi valuri, realizate cu un instrument ascuţit sau cu pieptenele. Aces-

[6] J. Hampel, *op. cit.*, p. 370.

[7] D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania (II)*, în *Materiale*, II, 1956, fig. 83, 86—87.

[8] Dr. Fischbach Otto, *Ujabb leletek Hohenbergröl és Krungból*, în *AÉ*, XVII, 1897, Budapesta, p. 133 şi urm., pl. V/3—4, p. 146, pl. VII/5, pl. VI/1, 2, pl. IV/9—11.

[9] P. Reinecke, *op. cit.*, p. 95.

[10] M. Roska, în *Dacia*, 1925, II, p. 403.

tea fac notă aparte de ceramica slavă a secolului al X-lea şi aparţin fără îndoială populaţiei româneşti. Analogii pentru aceste tipuri de ceramică le găsim în nenumărate aşezări din regiunea Crişana-Suncuiuş (în aproximativ şase peşteri din valea Crişului Repede), la Săcuieni, Oradea, Galoşpetreu, Călăţele etc.[11].

Cercetările viitoare întreprinse în alte puncte din această zonă vor putea aduce desigur argumente convingătoare care vor contribui la elucidarea unor serii de probleme legate atît de cultura materială, cît şi de fenomenul istoric al secolului al X-lea pe teritoriul Crişanei.

UNE NÉCROPOLE DE LA HAUTE ÉPOQUE FÉODALE DÉCOUVERTE À SĂLACEA

RÉSUMÉ

À l'occasion des fouilles entreprises par le Musée d'Oradea, à Sălacea (dép. de Crişana), sur la colline dénommée «Dealul Vida », on a découvert 12 tombes d'inhumation orientées dans leur majeure partie ouest—est. Le mobilier funéraire, assez pauvre, comprenait une on deux pièces de parure (boucles de tempe, boucles d'oreilles) dans chaque tombe.
La plus intéressante et la plus caractéristique de ces pièces est une boucle d'oreille ayant la partie inférieure en forme de plaque semi-lunaire, ornée d'un motif central en forme de croix. Cette croix, tout comme le cadre qui l'entoure, est remplie d'émail rouge et respectivement bleu-verdâtre.

Ce type de boucle d'oreille est fréquemment rencontré dans la région orientale des Alpes, en Autriche, en Allemagne, le long du cours de la Drava et de la Sava, territoires sur lesquels la civilisation de Kettlach s'est développée au cours du IXe siècle et pendant les premiers décennies du Xe siècle. Jusqu'à présent sur le territoire de la Roumanie, on n'avait trouvé qu'une seule pièce de type Kettlach, à Deta, au sud du Banat.

Des pièces semblables, allant même jusqu'à l'identité, à celle de Sălacea, ont été découvertes à Hohenberg et à Krungl. Cette ressemblance plaide en faveur de l'hypothèse de la confection de ces pièces dans les mêmes ateliers, voire même dans un seul moule.

Sur la foi de cette boucle d'oreille semi-lunaire et du mobilier funéraire en général, la nécropole de Sălacea doit être datée de la première moitié du Xe siècle.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — *Sălacea.* 1, la tombe M4B ; 2, la tombe double M4A et M4B ; 3, boucle d'oreille en bronze à plaque semi-lunaire ; 4, boucle de tempe en gros fil de bronze ; 5, 6, boucles d'oreilles en fil de bronze.

[11] Materiale aflate în colecţiile Muzeului din Oradea.

UNELTE ŞI ARME DIN EPOCA FEUDALĂ TIMPURIE DESCOPERITE LA RADOVANU (jud. Ilfov)

DE

MARIA COMŞA şi ELENA GHEANNOPOULOS (Radovanu)

În cursul lunii februarie 1964, cu ocazia unor lucrări de terasare în vederea plantării viţei de vie, pe teritoriul comunei Radovanu, la capătul Văii Coadelor au fost descoperite următoarele unelte şi arme, toate din fier:

1. *Nicovală*, avînd forma unui trunchi de piramidă lungă de 19 cm cu baza de 5 × 5 cm iar partea superioară, lucrătoare, de 9 × 8 cm (fig. 1/6).

2. *Cuţit de plug*, lucrat dintr-o bară de fier, dreptunghiular în secţiune la partea superioară şi triunghiular la partea inferioară, aceasta din urmă fiind ascuţită pe una din laturi. Cuţitul propriu-zis reprezintă aproximativ jumătate din lungimea totală a uneltei (fig. 1/1). Dimensiuni: lungimea 49 cm; lăţimea mînerului 3 cm; lăţimea cuţitului 5,2 cm; lăţimea muchiei cuţitului 1,8 cm.

3. *Topor de luptă* cu muchia dreptunghiulară, părţile laterale ale găurii de fixare a cozii fiind lăţite şi descriind de-o parte şi de alta cîte un triunghi cu vîrful rotunjit. Tăişul de formă aproape dreptunghiulară, uşor curbat, se uneşte cu porţiunea unde se află gaura de fixare printr-un trunchi destul de lung, aproape pătrat în secţiune, faţă de care tăişul este dispus asimetric (fig. 1/5). Dimensiuni: lungimea totală 22,5 cm; lăţimea 4,5 cm.

4. *Topor de luptă* cu muchia dreptunghiulară, părţile laterale ale găurii de fixare a cozii sînt lăţite de-o parte de şi alta, încît cele două prelungiri descriu un oval. Tăişul este uşor arcuit. Corpul său, destul de lung, este aproape dreptunghiular în secţiune (fig. 1/2). Dimensiuni: lungimea totală 20,5 cm; lăţimea tăişului 7,5 cm.

5. *Topor de luptă* cu tăişul în formă de lance avînd muchia mult alungită de forma unui trunchi de piramidă cu capătul puţin curbat. Părţile laterale ale găurii de fixare a cozii sînt şi ele lăţite de o parte şi de alta descriind, ca şi în cazul toporului de mai sus, un oval cu diametrul

maxim de 4,5 cm. Partea cealaltă este alcătuită dintr-o lamă în formă de frunză mult alungită, romboidală în secţiune (fig. 1/4). Dimensiuni : lungime totală 23,5 cm ; lungimea muchiei 6,5 cm ; lăţimea ei lîngă gaura de

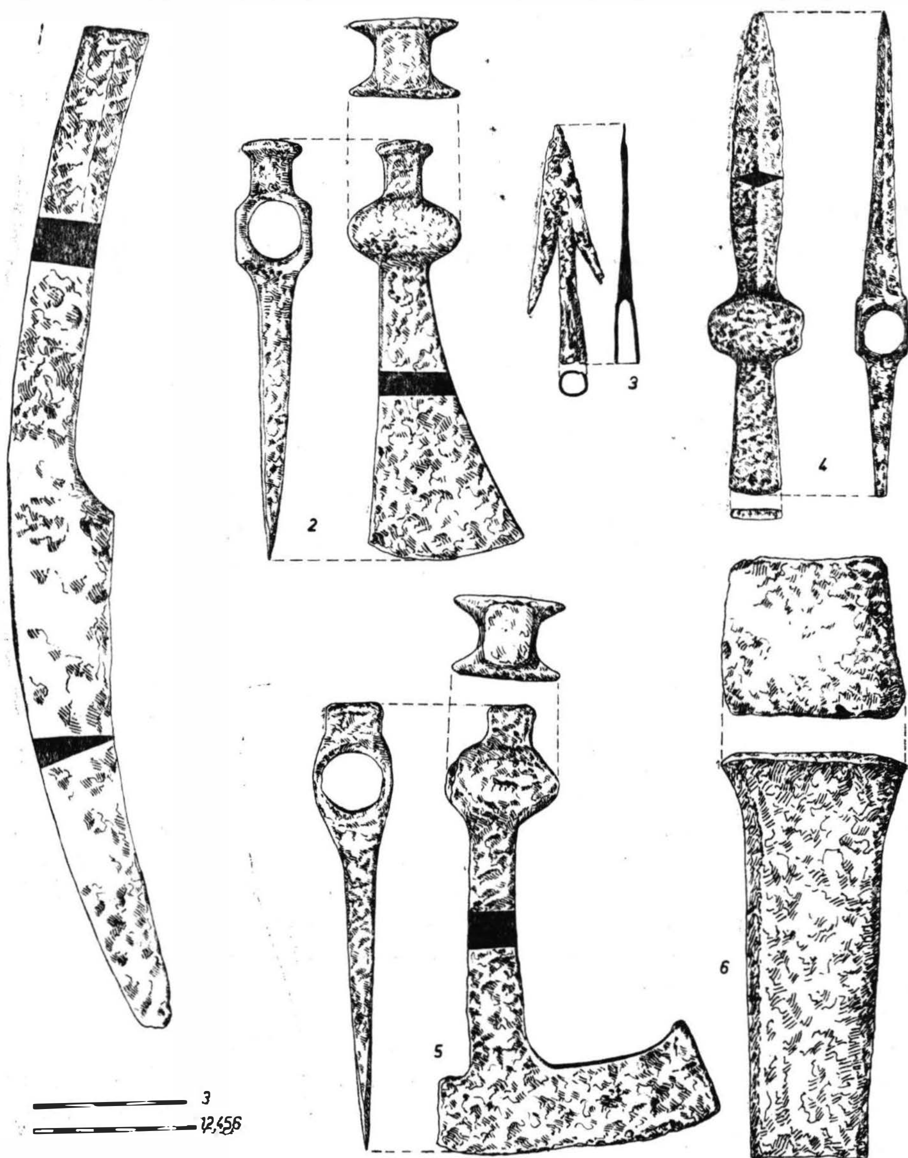

Fig. 1. — *Radovanu.* *1*, cuţit de plug ; *3*, vîrf de săgeată ; *2*, *4*, *5*, topoare de luptă ; *6*, nicovală.

fixare 1,8 cm, iar în capăt 2,5 cm ; lungimea lamei 14,5 cm şi lăţimea sa maximă 2,7 cm.

6. *Vîrf de săgeată* cu două aripioare şi cu tub de fixare de formă conică (fig. 1/3). Dimensiuni : lungimea totală 8 cm, lungimea tubului de fixare 4,3 cm.

Din relatările celor care au fost de faţă în momentul descoperirii toate aceste unelte şi arme au fost găsite pe o suprafaţă relativ restrînsă de circa 20 m pătraţi, la o adîncime de 0,45—0,60 m de la nivelul actual al solului[1].

Alte amănunte nu am putut obţine deoarece nu a fost posibilă efectuarea unui sondaj pe locul respectiv. Avînd în vedere însă suprafaţa de aproximativ 20 m pătraţi, care este egală cu suprafaţa unui bordei, înclinăm a crede că uneltele şi armele respective formau o parte din inventarul unui atelier de fierărie. O altă parte fie că s-a risipit fie că nu a ieşit la iveală; ceea ce ne face să credem acest lucru este faptul că din complex trebuia să facă parte neapărat unul sau chiar mai multe ciocane de fierar, iar vîrful de săgeată presupune şi existenţa unei nicovale mai mici pentru confecţionarea obiectelor mai mărunte.

În funcţie de precizarea locului exact al descoperirii[2] am fost în măsură să stabilim că acest atelier de fierărie se afla la periferia aşezării feudale timpurii din punctul „Pe Neguleasă", aflată la capătul Văii Coadelor în care s-au început săpături arheologice încă din anul 1960. Împreună cu obiectele descrise mai sus au fost descoperite şi cîteva fragmente ceramice de culoare roşie, arse oxidant, lucrate din pastă amestecată cu nisip, ornamentate cu linii orizontale şi în val avînd pereţii destul de subţiri, caracteristice nivelului II (mai nou) de locuire al aşezării din epoca feudală timpurie de la Radovanu (fig. 2). Pe baza fragmentelor ceramice menţionate putem atribui cu certitudine şi atelierul acestui nivel de locuire.

Pentru încadrarea cronologică a complexului ne serveşte pe de o parte ceramica, pe de altă parte topoarele de luptă şi vîrful de săgeată.

Fragmentele ceramice găsite împreună cu uneltele şi armele de fier descrise mai sus se încadrează în general în secolul al X-lea. Tot pentru acest secol este caracteristic şi vîrful de săgeată cu aripioare[3]. Toporul de luptă cu tăişul lat dispus asimetric faţă de trunchi, caracteristic regiunilor central şi sud-est europene, îşi găseşte analogii în necropolele morave de la Gajary, Količin, Stare Mesto, Vranovice şi Uherske Ostroh[4], mai apropiate de exemplarul de la Radovanu fiind cele de la Količin şi Uherske

---

[1] Datele cu privire la condiţiile de descoperire ne-au fost relatate de către locuitorii Dumitru Dincă, Breazu V. Stan, Muşat I, Marin şi Stîngă Nicolaie.

[2] Locul exact al descoperirii ne-a fost indicat de locuitorul Olteanu Constantin, care a lucrat la desfundarea terenului în vederea plantării viţei de vie din punctul respectiv.

[3] Vîrfurile de săgeţi cu aripioare şi tub de fixare sînt caracteristice în epoca feudală timpurie regiunilor central-nord şi est-europene cf. Radomir Pleiner, *Zaklady slovanskeho zelezarskeho hutnictvi v českych zemich*, Praga, 1958, p. 197, fig. 51/5; B. A. Kolcin, *Чёрная металлургия и металлообработка в Древней Руси*, în *MIA*, 33, Moscova, 1953, p. 143, fig. 112. Asemenea exemplare cunoscute în unele aşezări din U.R.S.S., cf. G. B. Fedorov, *Население Прутско-Днестровского междуречья*, în *MIA*, 89, Moscova, 1960, p. 368, pl. 62/9; acesta este exemplarul cel mai apropiat de cel de la Radovanu. V. V. Aulih, *Славянское поселение у с. Рипнево (Рипнев I) Львовской области*, în *MIA*, 108, 1963, fig. 9/2, p. 377. Exemplare mai mult sau mai puţin apropiate de cel de la Radovanu se cunosc şi pe teritoriul R. P. Polone, cf. Józef Kostrzewski, *Kultura Prapolska*, Warszawa, 1962, p. 269, fig. 237.

[4] Josef Poulik, *Staroslovanska Morava*, Praga, 1948, pl. LXXVII/9 şi pl. LXXVIII/1—4.

Ostroh. Alte exemplare similare, dar puţin deosebite, se găsesc şi în R. P. Bulgaria la Jakimovo[5].

Fig. 2. — *Radovanu.* Fragmente ceramice, descoperite împreună cu uneltele şi armele.

În aceeaşi epocă cu toporul amintit se încadrează şi celelalte două topoare de luptă[6].

În concluzie, în funcţie de elementele de datare de care dispunem, uneltele şi armele care alcătuiau inventarul atelierului de fierărie de la

---

[5] Atanas Milcev, *Проучвания на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двасет годин*, în *Археология*, Sofia, VI, 3, 1964, p. 25, fig. 2.

[6] Toporul de luptă obişnuit are analogii apropiate în Rusia kieviană, cf. B. A. Kolcin, *op. cit.*, p. 146, fig. 115. Topoarele de luptă cu tăişul în formă de lance au fost descoperite deocamdată numai pe teritoriul ţării noastre, toate exemplarele aparţinînd secolului al X-lea, cf. Maria Comşa şi Gh. Constantinescu (Focşani), *Depozitul de unelte şi arme din epoca feudală timpurie descoperit la Dragosloveni (jud. Vrancea)*, în *SCIV*, 20, 1969, 3, p. 425—436.

Radovanu, din punct de vedere cronologic pot fi încadrate în secolul al X-lea, urmînd ca prin noile săpături arheologice ce se vor efectua în așezarea feudală timpurie, din care face parte şi atelierul, să se poată ajunge la o datare mai strînsă în cadrul acestui secol.

OUTILS ET ARMES DE LA HAUTE ÉPOQUE FÉODALE DÉCOUVERTS À RADOVANU (DÉP. D'ILFOV)

RÉSUMÉ

À l'occasion de certains travaux agricoles, on a mis au jour, sur le territoire de la commune de Radovanu, plusieurs outils et armes en fer. Il s'agit d'une enclume, d'un soc de charrue, de trois haches de guerre de différents types et d'une pointe de flèche.

Sur la foi des analogies et de la céramique découverte à côté de ces pièces, les outils et les armes peuvent être datés du Xe siècle.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — *Radovanu*, 1, soc de charrue ; 3, pointe de flèche ; 2, 4, 5, haches de guerre ; 6, enclume.

Fig. 2. — *Radovanu*. Tessons céramiques découverts à côté des outils et des armes.

DOUĂ PANDANTIVE CIRCULARE DE PLUMB DE LA PĂCUIUL LUI SOARE

DE

PETRE DIACONU şi A. ATANASIU (Călăraşi)

Printre numeroasele obiecte descoperite în cetatea din insula Păcuiul lui Soare se numără şi două pandantive de plumb circulare.

Primul (fig. 1/1) are un diametru de 0,011 m; la partea superioară este prevăzut cu o agăţătoare, iar la partea opusă cu o „limbă”.

Decorul se compune dintr-un chenar circular, segmentat de liniuţe. În cîmpul din mijloc se disting nouă granule. Pe spatele pandantivului nu se observă nici un ornament.

Fig. 1. — Pandantive de plumb descoperite la Păcuiul lui Soare.

Al doilea pandantiv (fig. 1/2) are un diametru de 0,020 m. Agăţătoarea se prezintă sub forma unei protuberanţe realizate din turnare şi perforată transversal. Pe faţa pandantivului se distinge un decor marginal din spiţe înscrise într-un chenar circular, iar în cîmp o cruce, avînd în centrul ei şi la colţurile braţelor cîte o granulă. Crucea, astfel realizată, este mărginită de un chenar al cărui aspect general sugerează lăcaşurile pietrelor scumpe de pe crucile bizantine din secolele VI—VII. Decorul de pe partea opusă a pandantivului se compune dintr-un chenar circular segmentat de liniuţe. În cîmp se distinge o granulă din care pleacă radial o serie de linii. Acest ornament sugerează, în ansamblul său, mişcarea descompusă a soarelui.

Podoabele prezentate mai sus au un evident caracter creştin şi ele se înscriu într-o categorie de obiecte rar întîlnite în ţara noastră.

Exemplarul prezentat în fig. 1/1 are analogii din punctul de vedere al dimensiunii şi decorului cu alte două exemplare descoperite tot la Păcuiul lui Soare[1]. Celălalt pandantiv (fig. 1/2) îşi găseşte analogii — în ceea ce priveşte dimensiunile şi forma crucii — într-un exemplar descoperit la Dridu (jud. Ilfov)[2].

Pandantivele datează din secolele X—XI.

Asemenea obiecte — de evident caracter creştin — sînt cunoscute în alte părţi încă din secolul al IV-lea[3].

Prezenţa lor în această vreme, la Dunărea de jos, nu este încă documentată. Cel mai vechi exemplar din regiunile noastre pare a fi — pînă în prezent — unul descoperit în necropola din secolul al IX-lea de la Obîrşia (jud. Dolj)[4].

DEUX PENDENTIFS CIRCULAIRES EN PLOMB DE PĂCUIUL LUI SOARE

RÉSUME

L'auteur présente la description de deux pendentifs en plomb découverts dans les ruines de la forteresse de Păcuiul lui Soare.

Les deux pièces de parure datent des Xe— XIe siècles et présentent un évident caractère chrétien, faisant partie d'une catégorie d'objets assez rarement rencontrés sur le territoire de notre pays.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Pendentifs en plomb, découverts à Păcuiul lui Soare.

[1] Petre Diaconu, *Parures du XIe siècle découvertes à Păcuiul lui Soare*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 312, fig. 3/13—14.

[2] Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, 1967, p. 127, fig. 53/7.

[3] L. Bonomi, *Cimiteri paleocristiani di Sofiana* (Retroterra di Gela), în *Rivista di Archeologia Cristiana*, XL, 3—4, 1964, p. 178, fig. 8, stînga jos.

[4] Informaţie N. Toropu, Craiova.

DESCOPERIREA UNEI MORI DIN EVUL MEDIU PENTRU MĂCINAREA CUARŢULUI AURIFER ÎN CEHOSLOVACIA

DE

JAROSLAV KUDRNÁČ

Cehia (Boemia) de sud este o regiune cu dealuri împădurite, cu rîuri romantice şi lacuri tăcute, înconjurate de stejari seculari. Este una din zonele Cehoslovaciei unde trecutul este dovedit prin numeroase movile şi grădişti preistorice, prin castele medievale şi prin aspectul străvechi al oraşelor, îmbinat cu frumuseţile naturii şi cu dezvoltarea industrială de astăzi. Istoria Cehiei de sud a cunoscut o serie de evenimente, ce nu erau întotdeauna legate numai de evoluţia locală. Unele dintre ele au avut implicaţii atît în întregul regat al Boemiei, cît şi în alte ţări, ca în cazul războaielor husite.

Una din bogăţiile şi renumele Cehiei de sud în evul mediu a fost extracţia aurului. Astăzi nu se mai cunosc zăcăminte de aur în această regiune, ele fiind epuizate. Exploatarea actuală se dovedeşte a nu mai fi rentabilă, chiar dacă urme de aur mai pot fi încă sesizabile. Aurul din Cehia de sud apare sub formă de grăunţi şi foiţe, în filoane de cuarţ, care traversează alte roci. În afară de aceste zăcăminte primare originare, mai erau încă zăcăminte de aur secundare, în depozitele aluvionare ale rîului Otava şi ale afluenţilor lui. Succesiv apa a adus în acestea nu numai praful de aur, ci şi pepite mai mari degajate din filoanele aurifere.

Aurul se obţinea mai uşor din depozitele aluvionare prin spălarea nisipurilor, decît prin extracţia din rocile solide. Spălarea se făcea prin separarea grăunţilor grei de aur de nisipul mai uşor cu ajutorul unui curent de apă în jgheaburi de lemn, aşa cum se proceda şi în timpurile cele mai vechi. Primele indicii de spălare a aurului în Cehia de sud datează încă din epoca bronzului, cu aproximativ 3 500 de ani în urmă. S-a reuşit să se obţină mărturii arheologice mai clare despre spălarea aurului la celţi, pe rîul Otava, în ultimele secole î.e.n. Spălarea aurului a continuat în aceste locuri şi în timpurile mai tîrzii. Pe fostele locuri unde se spăla aurul s-au păstrat pe malurile rîului Otava şi pe cele ale afluenţilor lui, movile de nisip în formă de cupolă, cu diametrul şi înălţimea de cîţiva metri. Acestea provin din îngrămădirea deşeurilor sterile de nisip, care au rămas

după extragerea aurului. Totalul suprafeţelor pe care se întindeau zăcămintele aluvionare este de 75 km². Specialiştii consideră că din zăcămintele aluvionare din Cehia de sud s-au extras cîteva sute de mii de kilograme de aur.

Fig. 1. — Rîul Otava şi locul descoperirii atelierului medieval de extragerea aurului.

Treptat însă, aurul din depozitele aluvionare a fost epuizat. A început apoi exploatarea mult mai anevoioasă şi mai costisitoare prin extracţie. Acest fapt este menţionat în documentele scrise din primele decenii ale veacului al XIV-lea, însă începuturile extragerii aurului în Cehia de sud, după constatările arheologice, datează din timpuri mai vechi. Cuarţul cu conţinut aurifer obţinut prin extragere, trebuia fărîmiţat în nisip fin şi abia din acesta, prin ceruire şi flotare, se obţineau grăunţii şi foiţele de metal galben preţios. Nu era o muncă uşoară şi simplă. Cerea nu numai lucrători specializaţi dar şi o serie întreagă de instalaţii tehnice. Urme ale unor astfel de instalaţii s-au descoperit în anul 1967 pe malul drept al rîului Otava, lîngă oraşul Písek, cu ocazia amenajărilor terenului pentru construcţia staţiunii de epurare. Nu este probabil întîmplător faptul că Písek (*písek* însemnînd în limba cehă „nisip"), menţionat în documente deja din prima jumătate a secolului al XIII-lea, a primit numele datorită

tradiţiei legate de extragerea aurului din nisipurile rîului Otava. Cercetările de salvare întreprinse au fost realizate de Institutul arheologic al Academiei Cehoslovace în colaborare cu muzeele din oraşele Písek şi Tábor.

Sub straturile mlăştinoase şi argiloase, care n-au permis aerului să pătrundă în adîncime, s-au păstrat în bune condiţii resturi din construcţiile de lemn ale instalaţiilor de extragere a aurului. Aici s-au descoperit în

Fig. 2. — Moară pentru măcinarea cuarţului aurifer (după lucrarea lui G. Agricola din 1556).

primul rînd bîrne din fundaţii, pînă la 10,5 m lungime şi 40 cm grosime şi pari de stejar din construcţia instalaţiei morii, pusă în mişcare de roata de apă. Pentru ca să se mărească stabilitatea construcţiei la inundaţii, stratul nisipos de dedesubt era întărit cu nuiele şi pietre. Dovada cea mai importantă privind existenţa morii o constituie pietrele de moară şi cuarţul mărunt fărîmat, cu marginile ascuţite, reprezentînd resturile deşeului

steril. Pietrele de măcinat, cu diametrul de circa 85 cm, au pe partea interioară, netezită, nişte crestături concentrice provenind de la măcinarea şi concasarea cuarţului. Unele au, pe aceeaşi parte, crestături transver-

Fig. 3. — Aspect din timpul cercetărilor. Grinzile şi pietrele de moară *in situ*.

sale pentru înlesnirea măcinării. La gaura din mijloc se află încă două concavităţi mici, în care era fixat fierul cu care se puneau în mişcare pietrele. Forma pietrelor de moară este sau mai scundă şi puţin bombată, sau mai groasă, de aproximativ 60 cm. Părţile superioare şi laterale au fost lucrate brut. Analizele efectuate de către Institutul de cercetări nucleare al Academiei de Ştiinţe Cehoslovace au stabilit că în măcinătura de cuarţ

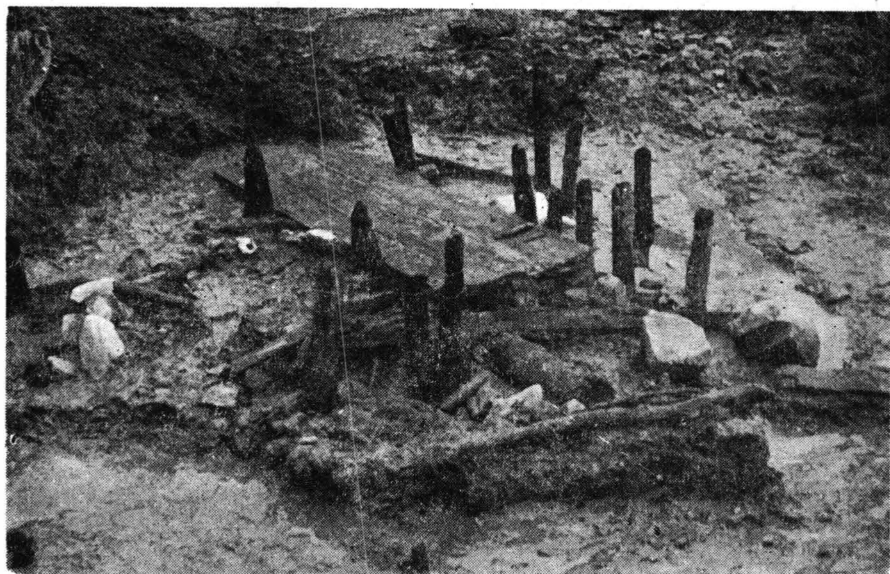

Fig. 4. — **Parii şi platforma de scînduri, resturi ale instalaţiei pentru trierea nisipului aurifer.**

Fig. 5. — **Pietre de moară. Se remarcă crestăturile produse de măcinarea cuarţului aurifer.**

Fig. 6. — O jumătate de piatră de moară, cu crestăturile concentrice.

Fig. 7. — Sita din nuiele de salcie pentru spălarea **aurului.**

există clar urme de aur. Acelaşi lucru a fost stabilit şi de expertiza mineralogică. Pînă acum, morile pentru concasarea minereurilor erau cunoscute numai din documentele scrise, mai ales din descrierea şi schiţele lui Gheorghe Agricola, care şi-a desfăşurat activitatea la Jáchymov, în Boemia de nord-vest, în prima jumătate a veacului al XIV-lea. Descoperirea morii de la Písek, datată prin ceramică şi prin alte descoperiri în veacul al XIII-lea şi pînă la începutul veacului al XIV-lea, dovedeşte că astfel de instalaţii pentru măcinarea minereurilor se foloseau în Boemia cel puţin cu două secole mai devreme decît ne informează ştirile scrise.

În apropierea grinzilor s-a descoperit o platformă din scînduri, uşor înclinată, cu o lungime de aproape 3 m şi 1 m lăţime, aşezată între pari. Unii dintre aceşti pari sînt prevăzuţi cu găuri transversale în care s-au păstrat resturi de ţăruşi. În scînduri se observă de asemenea o serie de ţăruşi cu resturi de pervazuri, constituind despărţituri pe platformă. Aceasta poate să fie restul instalaţiei cu ajutorul căreia se obţinea aurul prin spălare din cuarţul măcinat fin, după procedeul descris deja de Diodor, din Sicilia, încă în primul secol î.e.n. Ea poate fi însă şi restul unei instalaţii cu site, sistem cunoscut de asemenea din însemnările istorice. La trierea cuarţului şi nisipului se mai folosea şi o sită de nuiele, care s-a păstrat pe o lungime de 165 cm şi 45 cm înălţime.

În legătură cu operaţia de separare a aurului din cuarţ şi nisip sînt de pus şi bolovanii descoperiţi la cîţiva metri distanţă, în spatele grinzilor şi a pietrelor de moară. Aceştia se disting prin pereţii lor neteziţi, în care se văd nişte scobituri în formă de strachină. Felul în care minereurile erau fărîmiţate în aceşti bolovani rezultă din desenul păstrat într-un manuscris din prima jumătate a veacului al XV-lea. Pietre analoge, cu concavităţi artificiale, precum şi pietre de moară cu crestături concentrice, au fost semnalate şi în alte localităţi din Boemia, unde se exploata aurul în evul mediu. Nu este lipsit de interes să amintim că bolovani şi pietre de moară identice, deşi puţin mai mici, au fost descoperite de către expediţia arheologică americană în Iran, în anul 1966, în minele de aur de acolo. Atelierul din Písek mai cuprindea două cuptoare mici destinate încălzirii cuarţului pentru a putea fi măcinat mai bine.

După terminarea cercetărilor de teren, pietrele de măcinat, bolovanii cu scobiturile în formă de strachină, grinzile, parii şi sita au fost ridicate şi conservate, în vederea unor studii ulterioare şi pentru a fi expuse în Muzeul din Písek, ca piese unice.

Instalaţia tehnică despre care a fost vorba mai sus este o descoperire dintre cele mai complete de acest fel, nu numai din Cehoslovacia, ci chiar din Europa. Descoperirea de la Písek este, între altele, importantă şi prin faptul că oferă arheologilor date noi şi concrete, necesare unei mai bune cunoaşteri a istoriei tehnicii şi a vieţii economice din zone şi timpuri diferite. Se poate deci presupune că instalaţii tehnice analoge se foloseau atît în evul mediu, cît şi în epocile mai timpurii, şi că astfel de tipuri de mori se pot întîlni în toate ţinuturile unde aurul s-a extras din roci. Nu este de loc exclus ca instalaţii asemănătoare cu cea de la Písek să fi existat şi în România, în Munţii Apuseni, unde erau mine de aur renumite şi unde exploatarea a luat un avînt deosebit în timpul ocupaţiei Daciei de către romani. Este foarte probabil ca exploatarea acestor mine să fi continuat şi în timpurile ulterioare stăpînirii romane.

Fig. 8. — Bolovan cu scobituri în formă de strachină.

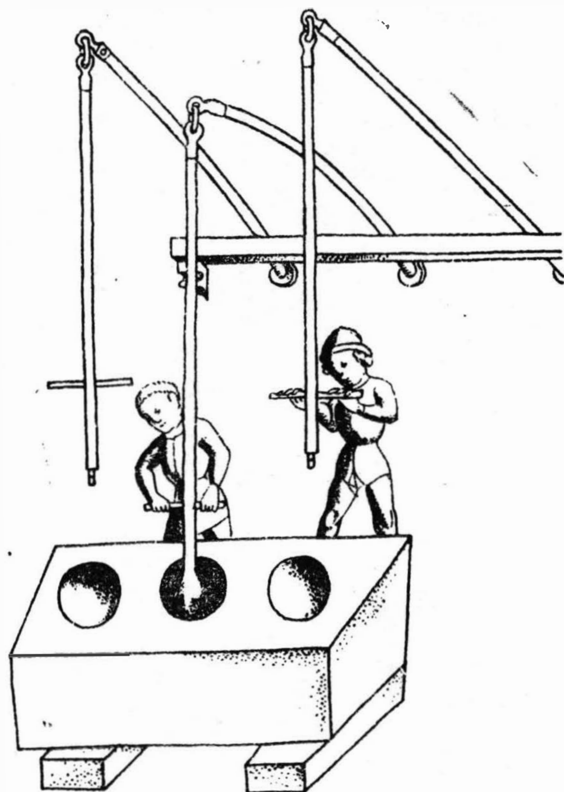

Fig. 9. — Triturarea minereurilor pe un bolovan cu scobituri (după un desen din *Feuerwerkbuch*, prima jumătate a veacului al XV-lea).

Fig. 10. — Vas din a doua jumătate a secolului al XIII-lea găsit în atelierul pentru obținerea aurului din cuarț.

LA DÉCOUVERTE D'UN MOULIN DE QUARTZ AURIFÈRE DU MOYEN ÂGE, EN TCHÉCOSLOVAQUIE

RÉSUMÉ

À l'occasion de certains travaux d'aménagement du terrain, sur la rive droite de la rivière d'Otava, à proximité de la ville de Písek, on a découvert les vestiges d'une fort intéressante installation pour l'extraction de l'or. Les fouilles de sauvetage entreprises par l'Institut d'Archéo-

logie de Prague, en collaboration avec les Musées de Písek et de Tábor, ont mis au jour les principales parties de cette installation.

La conservation de cette construction en bois est due en grande partie au terrain marécageux. On a pu déceler les poutres de la fondation, ainsi que les piliers qui soutenaient les parois latérales. On a découvert également les meules pour broyer le quartz, les blocs en pierre à creux, servant au triturage du minerai aurifère, un tamis de branchage, etc. Cette installation date, sur la foi de la céramique découverte, du XIIIe siècle et du commencement du XIVe. Elle est exposée à présent au Musée de Písek.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — La rivière d'Otava et l'endroit de la découverte de l'atelier médiéval d'extraction aurifère.

Fig. 2. — Moulin de quartz aurifère (d'après l'ouvrage de G. Agricola de 1556).

Fig. 3. — Vue des fouilles. On distingue les poutres et les meules *in situ*.

Fig. 4. — Piliers et une plate-forme en planches, vestiges de l'installation de sélection du sable aurifère.

Fig. 5. — Meule. On distingue les stries résultant du broyage du quartz aurifère.

Fig. 6. — Fragment de meule à stries concentriques.

Fig. 7. — Tamis en branchage de saule, servant au lavage de l'or.

Fig. 8. — Bloc en pierre à creux en forme d'écuelle.

Fig. 9. — Trituration du minerai sur un bloc en pierre à creux (d'après un dessin de l'ouvrage *Feuerwerkbuch*, première moitié du XVe siècle).

Fig. 10. — Vase datant de la seconde moitié du XIIIe siècle, découvert dans l'atelier d'extraction de l'or.

INDEX ALFABETIC

Tom. 20, 1969

EDITORIAL

STUDII

CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE TEREN

DISCUŢII ŞI NOTE

CRONICĂ

RECENZII

PRESCURTĂRI FOLOSITE MAI DES ÎN REVISTĂ

AArch	— Arta şi arheologia, Iaşi, I—XIV, 1927—1938.
ActaArch Budapesta	— Acta Archaeologica, Budapesta.
AÉ	— Archaeologiai Értesitö.
AEM	— Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich, 1877—1897.
AJA	— American Journal of Archaeology.
AnRomSov	— Analele româno-sovietice. Seria istorie.
AR	— Archeologické Rozhledy.
ARMSI	— Academia Română. Memoriile Secţiei istorice, seria a II-a 1886/1887—1916/1919, seria a III-a 1922/1923—1944/1945.
AUB	— Analele Universităţii Bucureşti.
BCH	— Bulletin de correspondance hellénique.
BCMI	— Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, I—XXXVIII, Bucureşti, 1908—1945.
BSNR	— Buletinul Societăţii numismatice române, Bucureşti, I—XLI, 1904—1947.
BŞtAc	— Buletinul ştiinţific al Academiei R.P.R.
CAH	— Cambridge Ancient History.
CIL	— Corpus Inscriptionum Latinarum.
CNA	— Cronica numismatică şi arheologică, Bucureşti, I—XIX, 1920—1945.
DA	— Dictionnaire des antiquités grecques et romaines sous la direction de Ch. Daremberg et Edm. Saglio.
Dacia	— Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucureşti, I—XII, 1924—1947; N. S., I, 1957; II, 1958; III, 1959; IV, 1960; V, 1961; VI, 1962, VII, 1963; VIII, 1964; IX, 1965; X, 1966; XI, 1967.
DIR	— Documente privind istoria României, Bucureşti.
GGM	— Geographi Graeci Minores, C. Müller, Paris, 1882.
GLM	— Geographi Latini Minores, A. Riese, Heilbronn, 1878.
Histria	— Histria. Monografie arheologică, Bucureşti, I, 1954; II, 1966.
IGB	— Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, edit. G. Mihailov, Sofia, 1956.
IGR	— Inscriptiones graecae ad res romanes pertinentes.
ILS	— Dessau, Inscriptiones latinae selectae.
IOSPE	— Latischew, Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.
Izvestiia-Institut	— Izvestiia-Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare.
Izvestiia-Varna	— Izvestiia-Bulletin de la société Archéologique de Varne.

KS — Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии Наук СССР.
KSIA — Краткие сообщения института археологии Киев.
Materiale — Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R., vol. I (1953); Materiale şi cercetări arheologice, vol. II (1956), vol. III (1957), vol. IV (1957); vol. V (1959); vol. VI (1959); vol. VII (1960); vol. VIII (1962).
MIA — Материалы и исследования по археологии СССР.
PA — Památky Archeologické.
RE — Pauly Wissowa, Real—Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft.
RevPhil — Revue de philologie, de littérature et d'histoire ancienne.
RHSEE — Revue historique du Sud-Est européen, Bucarest, I—XXIII, 1924—1946.
RIAF — Revista de istorie, arheologie şi filologie.
SE — Советская археология
SCIV — Studii şi cercetări de istorie veche. Bucureşti.
SCN — Studii şi cercetări de numismatică, Bucureşti.
SE — Советская этнография.
SMIM — Studii şi materiale de istorie medie.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII – REVISTĂ DE ISTORIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE – IAŞI

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE – CLUJ

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI

– SERIA ARTĂ PLASTICĂ

– SERIA TEATRU – MUZICĂ – CINEMATOGRAFIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART

STUDII CLASICE

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche" paraît 4 fois par an. Le prix d'un abonnement annuel est de £ 3.6.0; FF 39, – ;DM 32, – . Toute commande à l'étranger sera adressée à CARTIMEX, Boîte postale 134–135, Bucarest, Roumanie, ou à ses représentants à l'étranger. En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur.

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

* * * **Istoria României**, vol. I, 1960, 891 p. + 190 fig. + 16 pl., 45 lei; vol. II, 1962, 1 159 p. + 20 pl., 45 lei; vol. III, 1964, 1 259 p. + 11 pl., 45 lei; vol. IV, 1964, 864 p. + 16 pl., 45 lei.

* * * **Din istoria Transilvaniei**, ed. a 3-a, 1963, vol. I, 336 p. + 15 pl., ed. a 2-a, vol. II, 552 p. + 1 pl., vol. I şi II, 65,60 lei.

D. M. PIPPIDI şi D. BERCIU, **Din istoria Dobrogei**, vol. I, Geţi şi greci la Dunărea de jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană, ,,Bibliotheca Historica Romaniae'', II, 1965, 344 p., 13 pl., 28 lei.

RADU VULPE — ION BARNEA, **Din istoria Dobrogei**, vol. II, Romanii la Dunărea de jos, ,,Bibliotheca Historica Romaniae'', IV, 1968, 591 p., 42 lei.

C. DAICOVICIU, E. PETROVICI şi GH. ŞTEFAN, **La formation du peuple roumain et de sa langue**, ,,Bibliotheca Historica Romaniae'', I, 1963, 67 p. + 1 pl., 3,25 lei (a apărut şi în limba germană).

EMIL CONDURACHI, **L'archéologie roumaine au XXe siècle**, ,,Bibliotheca Historica Romaniae'', 3, 1963, 104 p. + 18 pl., 7,25 lei (a apărut şi în limba engleză).

D. PROTASE, **Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii**, 1966, 251 p., 31 lei.

* * * **Corpus Vasorum Antiquorum**, îngrijit de Suzana Dimitriu şi Petre Alexandrescu, cu colaborarea lui Vladimir Dumitrescu. Prefaţa de acad. Em. Condurachi, 1965, 56 p., 43 pl., 44 lei.

D. TUDOR, **Tabula Imperii Romani. Drobeta — Romula — Sucidava**, 1965, 25 p., 1 hartă, 2,50 lei.

GH. DIACONU, **Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV e.n.**, 1965, 332 p., 2 pl., 40 lei.

D. BERCIU, **Cultura Hamangia. Noi contribuţii**, vol. I, 1966, 323 p., 4 pl., legat, anvelopă, 23,50 lei.

* * * **Histria**, vol. II, sub îngrijirea acad. Em. Condurachi, 1966, 541 p., 11 pl., legat, anvelopă, 58 lei.

BUCUR MITREA, CONSTANTIN PREDA, **Necropole din secolul al IV-lea în Muntenia**, 1966, 403 p., 40 lei.

* * * **Arheologia Moldovei**, vol. II—III, 1964, 530 p., 65 lei; vol. IV, 1966, 369 p., 39 lei; vol. V, 1967, 344 p., 36 lei.

ALEXANDRU VULPE, **Necropola hallstattiană de la Ferigile, monografie arheologică**, Biblioteca de arheologie, XI, 1967, 208 p., 44 pl., 27 lei.

* * * **Dinogetia**, vol. I, 1967, 409 p., 46 lei.

* * * **Inventaria Archaeologica**, fasc. 1, 1966, 17 file, 5,47 lei; fasc. 2, 1966, 10 file, 4 lei; fasc. 3, 1967, 11 file, 4 lei; fasc. 4, 1967, 14 file, 5,25 lei.

EUGENIA ZAHARIA, **Săpăturile de la Dridu. Contribuţie la arheologia şi istoria perioadei de formare a poporului român**, 1967, 271 p., 28 lei.

D. PRODAN, **Iobăgia în Transilvania în sec. al XVI-lea**, vol. I, 1967, 596 p., 37 lei; vol. II, 1968, 862 p., 58 lei.

N. IORGA, **Materiale pentru o istoriologie umană**. Fragmente inedite publicate de Liliana N. Iorga, 1968, 375 p., 1 pl., 23 lei.

I. I. RUSSU, **Illirii. Istoria — limba şi onomastica — romanizarea**, Biblioteca istorică, XVII, 21,50 lei.

SCIV, tomul 20, nr. 4, Bucureşti, p. 1969. 513—640

I.P.I. — o. 3928

43 828

Lei 25.—